

❖ Наукове забезпечення розвитку агропромислового комплексу

1 жовтня 2015 року на засіданні Вченої ради Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» відбулося громадське обговорення науково-практичної роботи «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання», висунутої на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки за 2015 рік Національним науковим центром «Інститут аграрної економіки». Авторський колектив: академік НААН П.Т. САБЛУК, академік НААН П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ, академік НААН В.Я. МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК, академік НААН А.С. ДАНИЛЕНКО, академік НААН М.Й. МАЛІК, академік НААН М.В. ГЛАДІЙ, академік НААН Ю.О. ЛУПЕНКО, член-кореспондент НААН І.Г. КИРИЛЕНКО, доктор економічних наук М.М. ФЕДОРОВ, доктор економічних наук Ю.Я. ЛУЗАН. За дорученням авторського колективу з основною доповіддю на засіданні Вченої ради виступив академік НААН П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ.

В обговоренні взяли участь члени Вченої ради: академік НААН Борис ПАСХАВЕР, член-кореспондент НААН Олена БОРОДІНА, доктор економічних наук, професор Олена ШУБРАВСЬКА.

На засіданні виступили: директор Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», академік НАН України Валерій ГЕСЦЬ; президент Національної академії аграрних наук України, академік НААН Ярослав ГАДЗАЛО; академік НААН Василь АНДРІЙЧУК; член-кореспондент НААН Микола ІЛЬЧУК; Герой України, колишній Міністр сільського господарства та продовольства України Юрій КАРАСИК; генеральний директор НДІ «Украгропромпродуктивність» Іван ДЕМЧАК; ректор Білоцерківського національного аграрного університету, академік НААН Анатолій ДАНИЛЕНКО; ректор Подільського державного аграрно-технічного університету Володимир ІВАНИШИН; голова фермерського господарства «Муравський шлях» Харківської області, віце-президент Асоціації фермерів та приватних землевласників України Віталій ЛЬВОВ та ін.

У заході також взяли участь члени авторського колективу науково-практичної роботи «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання», науковці Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»: директор, академік НААН Юрій ЛУПЕНКО; завідувач відділення, завідувач відділу, академік НААН Микола МАЛІК; заступник директора, завідувач відділення, завідувач відділу, академік НААН Віктор МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК; радник при дирекції, академік НААН, Герой України Петро САБЛУК; доктор економічних наук, професор Микола ФЕДОРОВ.

За підсумками обговорення та на підставі результатів відкритого голосування члени Вченої ради Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» одностайно прийняли рішення затвердити постанову про підтримку науково-практичної роботи «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання» на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки за 2015 рік.

Нижче публікується виклад основної доповіді академіка НААН Павла ГАЙДУЦЬКОГО «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання».

П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ, директор Інституту стратегічних оцінок при Президентському фонді Леоніда Кучми «Україна», доктор економічних наук, професор, академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України

Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання

Метою роботи «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання» була розробка теоретико-методологічних засад трансформації аграр-

ного сектору до ринкових умов господарювання та науковий супровід організації їх запровадження (рис. 1).

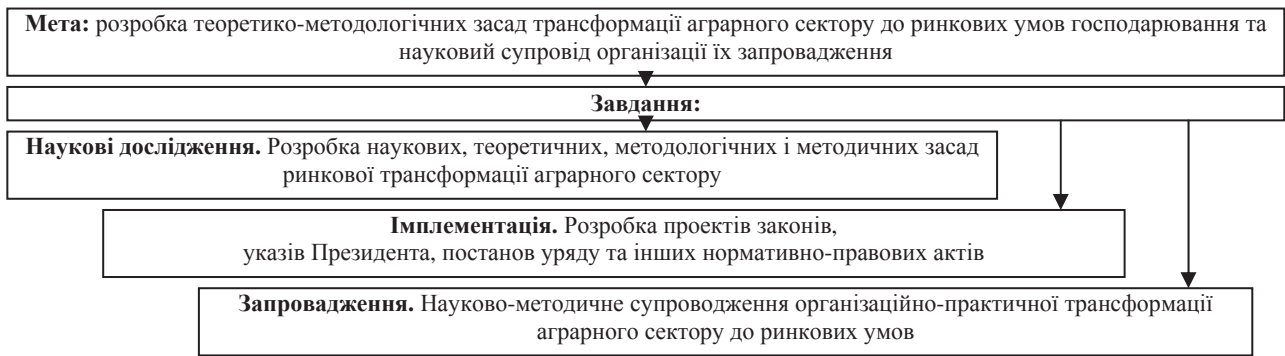

Рис. 1. Мета і завдання дослідження й запровадження

Для досягнення означеної мети були поставлені й виконані такі завдання: наукові дослідження; нормативно-правова імплементація; організаційно-практичне запровадження.

Наукова новизна роботи полягає у теоретичному та методологічному обґрунтуванні української моделі трансформації аграрного сектору до ринкових умов господарювання за основними напрямками:

- приватизація землі й майна сільськогосподарських підприємств;
- перетворення колективних і державних підприємств у приватні підприємства ринкового типу;
- організація аграрного ринку та його інфраструктури на приватних і кооперативних засадах;
- створення фіскальної системи мотивації інноваційного розвитку аграрного сектору;
- створення приватно-ринкової системи сприяння соціальному розвитку села.

Практична значимість роботи полягає у здійсненні докорінних змін суспільно-

економічного устрою в аграрній сфері та в сільській місцевості за напрямками:

- створення вагомого прошарку селян – власників землі й майна;
- створення умов для вільного вибору та розвитку різних форм господарювання й підприємництва;
- організація ринкових відносин у сфері збуту продукції та придбання засобів і предметів праці;
- запровадження кредитних, податкових, бюджетних, лізингових, страхових та інших відносин на ринкових засадах;
- формування приватно-ринкових засад у соціальній сфері.

У сфері наукових досліджень групою дослідників виконаний значний обсяг теоретичних, методологічних і методичних розробок, підготовки концепцій, програм, публікацій, апробацій тощо. Зокрема, опубліковано близько 900 праць, у т. ч. 110 монографій, 68 рекомендацій, проведено 450 апробаційних та презентаційних заходів, захищено 246 дисертацій (рис. 2).

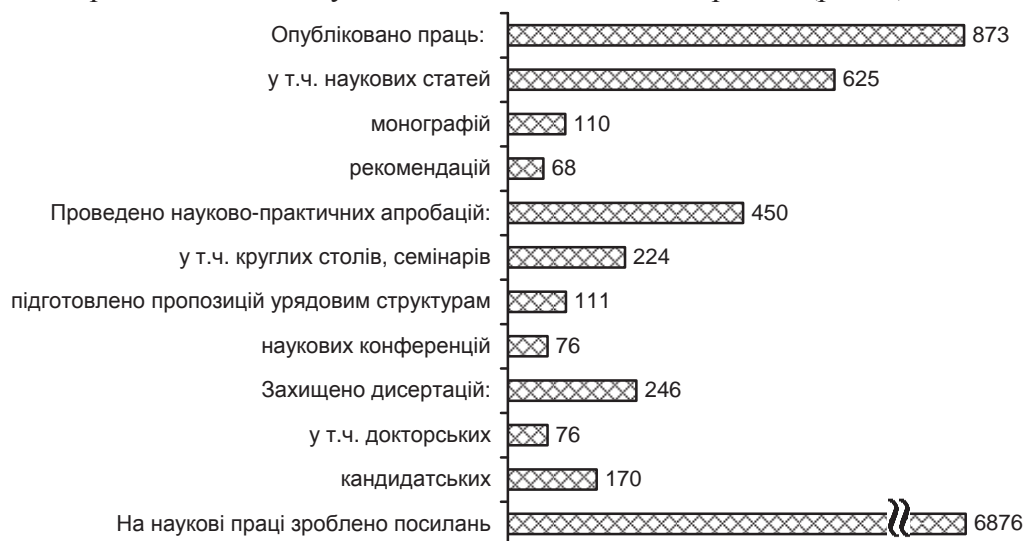

Рис. 2. Наукове забезпечення ринкової трансформації аграрного сектору за 1991-2014 рр., од.

У сфері імплементації результатів досліджень наша робоча група мала безпосереднє відношення до розробки проектів нормативно-правових актів, прийнятих в основний період реформування. Зокрема, підготовле-

но більше 60 основних проектів указів Президента, близько 100 проектів законів і постанов Верховної Ради, більше 150 декретів та постанов уряду (табл. 1).

1. Кількість основних нормативних актів із питань аграрної реформи

Напрямок реформи	Укази Президента	Закони і постанови Верховної Ради України	Декрети і постанови Кабінету Міністрів
Земельна	13	18	36
Господарська	5	16	32
Аграрний ринок	14	16	34
Фінансова підтримка	15	31	40
Соціальна сфера	14	16	34
Разом	61	97	176

* * *

Результати наукових досліджень та їх запровадження

1-й напрям – ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА

Метою земельної реформи в Україні було вибрано традиційну для земельних реформ різних історичних епох і країн ідею – «земля має належати тим, хто на ній живе і працює».

У сфері реформування земельних відносин основний обсяг науково-дослідних та запроваджувальних робіт виконано за такими напрямками:

нормативно-грошова оцінка сільськогосподарських земель;

паювання сільськогосподарських земель та їх приватизація селянами;

трансакції із земельними паями (оренда, застава, міна, дарування, спадщина, купівля-продаж).

У цих напрямках зроблено:

Щодо нормативно-грошової оцінки земель:

розроблено, науково обґрунтовано й затверджено постановою Уряду методичку грошової оцінки сільгоспземель;

зазначену методичку запроваджено і на її основі проведено оцінку 36 млн га угідь, вона діє вже 20 років й уже 5 разів індексувалася;

зазначена методика стала базою для формування важливих ринкових механізмів: а) плати за землю; б) земельного податку; в) оцінки вартості земельних паїв;

г) визначення орендної плати; д) визначення майбутньої базової ціни земельних ділянок.

Щодо паювання сільськогосподарських земель:

розроблено та науково обґрунтовано проекти указів Президента, урядових і відомчих нормативних актів, методичних розробок та рекомендацій;

забезпечено науково-організаційне супроводження приватизації земельних паїв селянами й відповідного документального оформлення;

на базі цього розпайовано 27,5 млн га сільськогосподарських угідь, власниками земельних паїв стали 6,9 млн селян із середнім розміром паю – 4,2 га;

паювання земель сільгосппідприємств стало єдино можливим, зворотним до колективізації, способом приватизації землі селянами. З цього приводу ще на початку 90-х років академік І.І. Лукінов писав: «Приватизація землі працівниками сільського господарства – це не тільки акт соціальної справедливості, але до певної міри і запорука стабільності в галузі, запобігання руйнуванню її продуктивних сил» («Економіка України», № 3 за 1993 р.).

Щодо трансакцій із земельними паями:

зроблено теоретичне та методологічне обґрунтування механізмів ринкових трансакцій із земельними паями;

розроблено і науково обґрунтовано проекти указів, законів та інших нормативних

актів про оренду земельних паїв, про мінімальну орендну плату, про заставу й ринок земель;

на підставі цього майже 5 млн земельних паїв було здано в оренду, а 1,2 млн – приєднано до фермерських і селянських господарств. 15 років поспіль селяни одержують орендну плату за земельні паї.

Стосовно ринку земель позиція нашої робочої групи була і є такою:

щодо продажу сільгоспземель іноземцям – ставлення негативне;

щодо внутрішнього ринку ми виходимо з того, що власність без ринку мертва. Тому ринок доцільний, але строго регульований і контрольований державою з використанням механізмів, які б не допускали спекуляцій, приховування вартості та ухиляння від сплати податків.

2-й напрям – ГОСПОДАРСЬКА РЕФОРМА

Метою господарської реформи було переведення підприємств з колективної на приватну власність зі збереження цілісності їхніх майнових комплексів. Логіка реформи була очевидна: без соціалістичної системи загалом її окремих сектор – колгоспи й радгоспи – був приречений.

У сфері реформування господарських відносин основний обсяг науково-дослідних і запроваджувальних робіт виконано за напрямами:

- приватизація підприємств АПК та перетворення колгоспів, радгоспів і міжгоспів у КСП;
- паювання майна КСП та їхня реорганізація у приватні господарські структури ринкового типу;
- створення й розвиток фермерських господарств;
- зміцнення особистих селянських господарств, їх трансформація у товарні та фермерські господарства.

За цими напрямами розроблено і науково обґрунтовано проекти указів, законів, інших нормативних актів.

3-й напрям – ОРГАНІЗАЦІЯ АГРАРНОГО РИНКУ

У сфері організації аграрного ринку основний обсяг науково-дослідних і запроваджувальних робіт виконувався за напрямами:

роздержавлення та демонополізація системи постачання засобів виробництва, предметів праці й збуту продукції;

формування та забезпечення функціонування інфраструктури аграрного ринку;

організація аграрного біржового ринку; легалізація зовнішньої торгівлі безпосередньо для сільгоспвиробників.

За даними напрямами було розроблено й науково обґрунтовано проекти указів, законів, постанов уряду та інших нормативно-правових актів.

4-й напрям – ФІНАНСОВА РЕФОРМА В АПК

Про актуальність цієї реформи дуже вдало висловився академік І.І. Лукінов: «В адміністративній системі планового ціноутворення, оподаткування та перерозподілу доходів діяв принцип їх одностороннього переливу з сільського господарства в інші сфери».

У сфері фінансової реформи в АПК основний обсяг науково-дослідних і запроваджувальних робіт виконано за напрямами:

запровадження фіксованого сільськогосподарського податку, який замінив 10 податків і зборів, був досить простий і помірний та за яким приріст виробництва не оподатковувався;

запровадження спеціального режиму ПДВ із поверненням його коштів на сприяння агропромислової інтеграції й інноваційний розвиток;

запровадження механізму пільгових кредитів із бюджетною компенсацією частини відсотків;

запровадження системи дотацій і субсидій на інноваційні цілі, програми та проекти; запровадження механізму бюджетної компенсації частини витрат на придбання вітчизняної техніки;

запровадження механізму державного субсидування аграрного лізингу техніки.

У межах реалізації даних напрямів здійснено наукове обґрунтування й розробку відповідних проектів указів, законів, постанов уряду та інших нормативно-правових актів.

Результати фінансової реформи:

рівень податкового навантаження знизився у 6 разів;

рівень повноти сплати податків зріс в 1,5 раза;
 обсяги кредитування зросли у 50 разів;
 половину вітчизняної техніки придбавали із залученням механізмів держпідтримки;

протягом 2002-2004 років практично було зупинено диспаритетність в економічних відносинах між аграрним сектором і промисловістю (рис. 3).

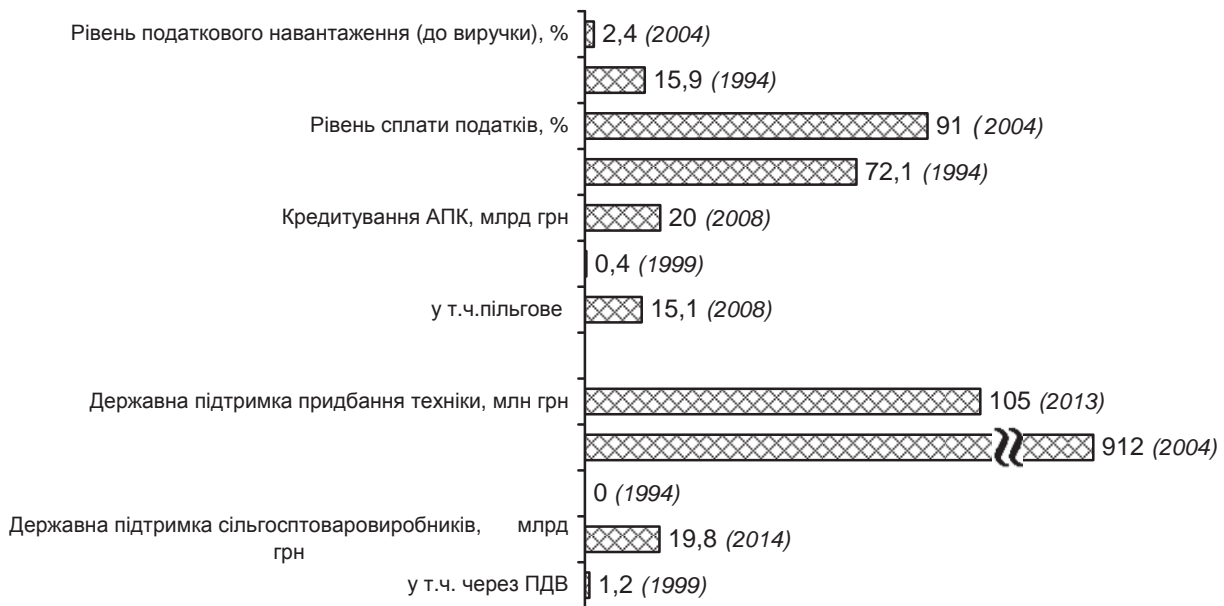

Рис. 3. Основні результати фінансової реформи в АПК

5-й напрям – СОЦІАЛЬНА РЕФОРМА

Основна мета соціальної реформи полягала в тому, щоб при максимально можливому збереженні державної підтримки соціального розвитку сільських територій додатково задіяти приватно-ринкові інституціональні механізми підтримки.

У сфері реформування соціальних відносин на селі основний обсяг науково-дослідних і запроваджувальних робіт виконано за напрямками:

створення широкого прошарку селян – власників земельних та майнових паїв з широкими правами щодо розпорядження ними;

лібералізація господарської, підприємницької, індивідуально-трудової, кооперативної й іншої діяльності селян;

зміцнення укладу селянських господарств і створення умов для їх переростання у товарні та фермерські;

створення нового виду доходів селян у вигляді орендної плати за здані в оренду земельні й майнові паї та підвищення її ролі у структурі доходів селян;

вирівнювання паритетності середньомісячної заробітної плати сільськогосподарських працівників порівняно з промисловими;

сприяння з боку держави і суб'єктів господарювання житловому будівництву, розвитку житлово-комунального господарства та газифікації сільської місцевості;

мінімізація фіскального навантаження на господарську діяльність селян.

Основні результати реформи:

площі земель у власності селян зросли у 7 разів;

близько 10 млн селян стали власниками земельних наділів площею більше 1 га;

переважна більшість селян – власників паїв стала орендодавцями;

орендна плата за 15 років зросла у 100 разів – до 11,4 млрд грн;

поліпшилося співвідношення по заробітках селян і промисловців – із 46 до 62% (рис. 4);

поліпшилися житлово-побутові умови життя, особливо у сфері газифікації домогосподарств – у 3,5 раза (рис. 5).

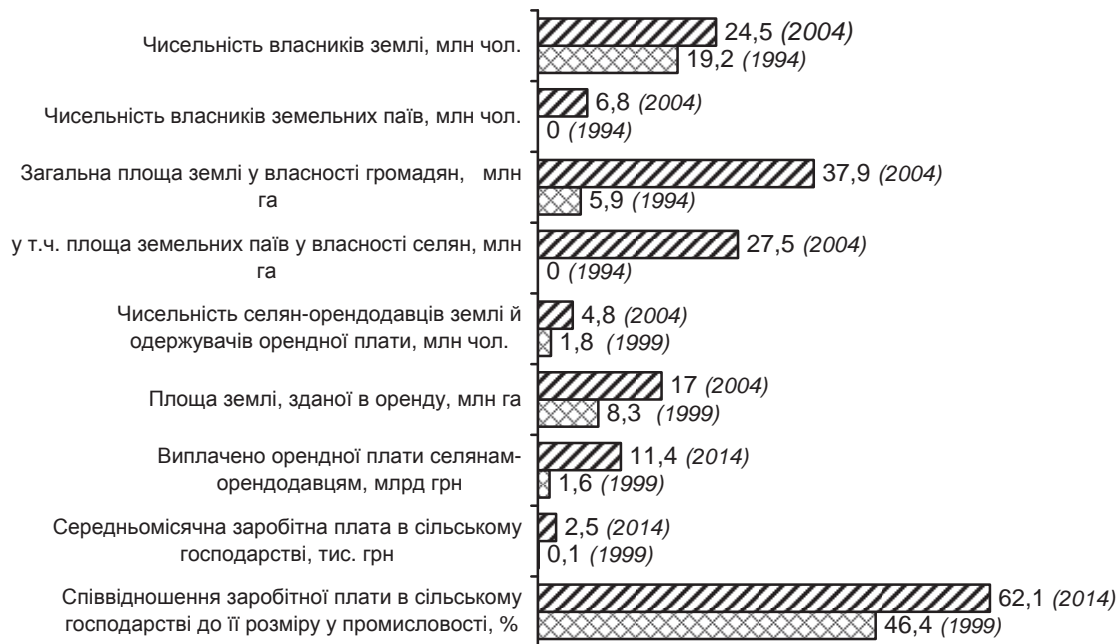

Рис. 4. Основні результати соціальної реформи

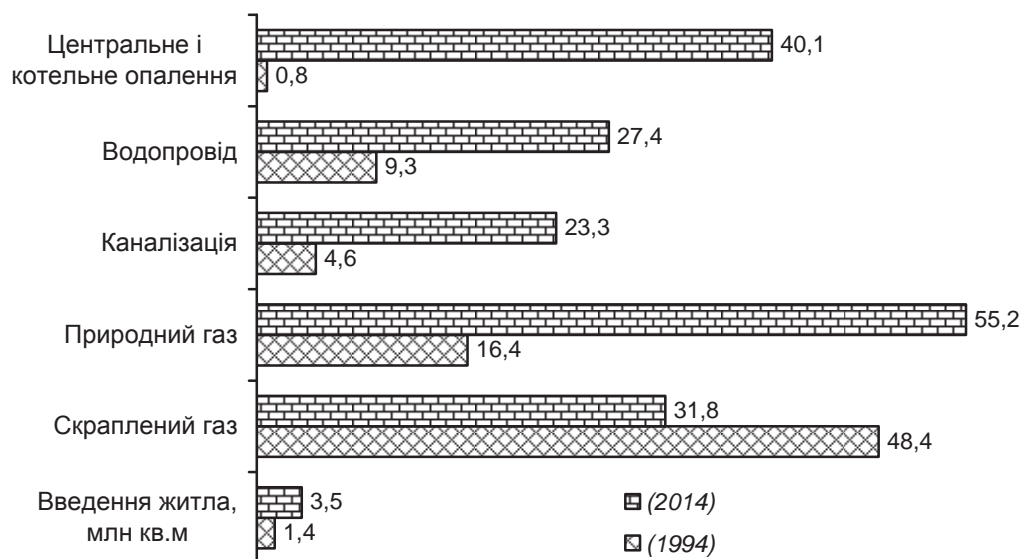

Рис. 5. Поліпшення житлово-побутових умов життя селян, % будівель

ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕФОРМИ

Економічна:

після 2000 року виробництво в галузі, за винятком неврожайних років, стабільно зросло (рис. 6);

значно вищими темпами зросло виробництво саме в підприємствах, які реформувалися;

після реформування динаміка виробництва в галузі була значно краща, ніж у промисловості та економіці загалом (рис. 7);

істотно збільшилася зовнішня торгівля галузі, особливо експорт і позитивне сальдо (рис. 8);

завдяки цьому Україна за роки реформування мала в аграрному секторі кращу динаміку, ніж сусідні країни (рис. 9);

загалом за час реформи сільгоспвиробництво у порівнянних цінах подвоїлось, а продуктивність праці зросла у 8 разів.

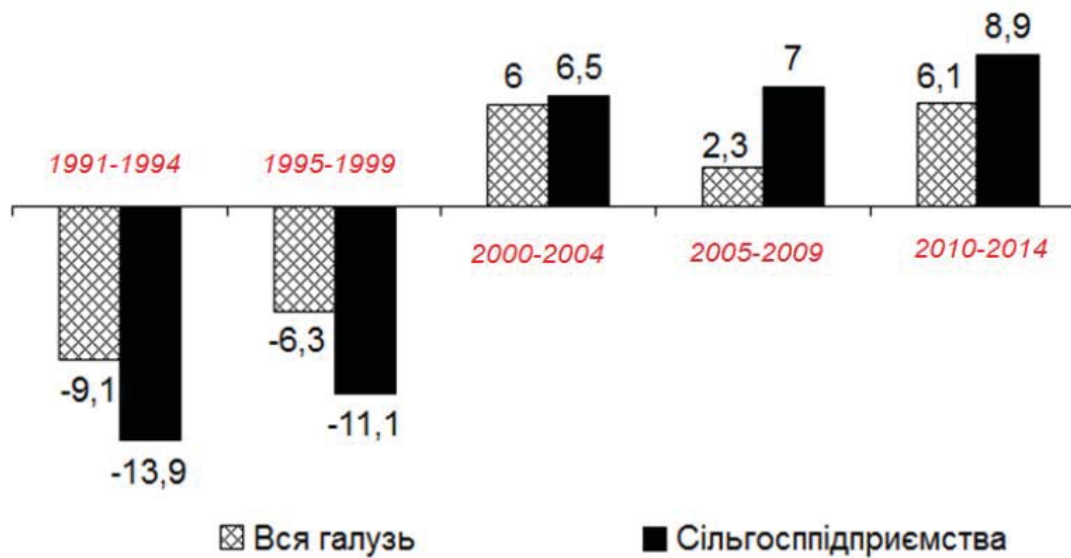

Рис. 6. Середньорічні темпи приросту (спаду) сільгоспвиробництва, %

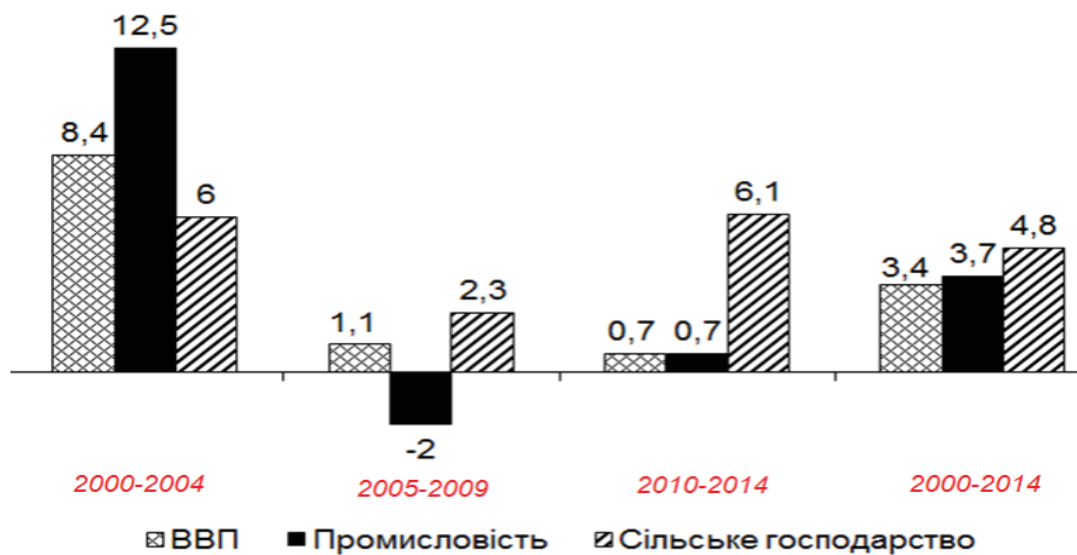

Рис. 7. Середньорічні темпи приросту (спаду) в економіці, %

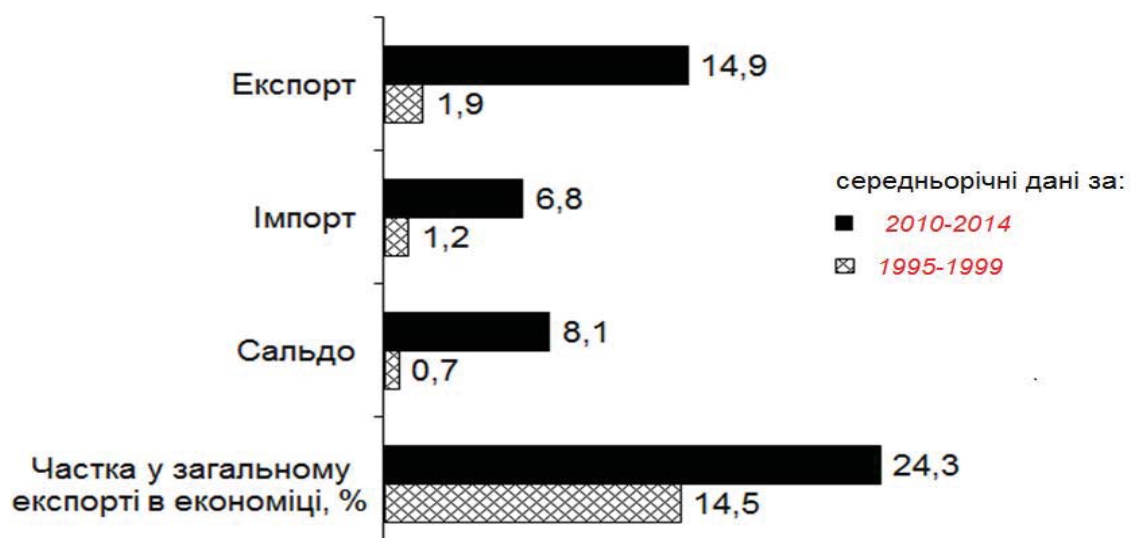

Рис. 8. Зовнішня торгівля сільськогосподарською та продовольчою продукцією, млрд дол.

Рис. 9. Динаміка середньорічних темпів приросту (спад) в сільському господарстві в 2000-2014 рр., %

Фінансова:

зростання економічної ефективності дало високі фінансові результати: галузь із збиткової стала рентабельною;

рентабельність виробництва почала зростати одразу після 2000 року, і в 2014 році сягала 25,8%;

після 2010 року почала зростати рентабельність у тваринництві й у 2014 році становила 13,4%;

істотно збільшилися обсяги прибутку – в 2014 році до 33 млрд грн, частка прибуткових підприємств зросла в 6 разів (табл. 2);

збільшилися обсяги інвестицій, у т.ч. іноземних, залучених кредитів, платежі до бюджету.

2. Основні показники фінансової ефективності реформи

Показник	До реформи 1999 р.	Після реформи 2014 р.
Прибуток, млрд грн	-3,4	33,3
Частка прибуткових підприємств, %	15,8	84,8
Інвестиції в основний капітал, млрд грн	0,6	8,4
Прямі іноземні інвестиції, млн дол.	65	780
Надані кредити, млрд грн	0,4	10,9
Надана бюджетна підтримка, млрд грн	0,3	10,3
Сплачені податки в АПК, млрд грн	3,6	56

* * *

Коли заходять розмови про реформи, у нас часто наводять приклади з історії інших країн.

У цьому плані заслуговує на увагу порівняння параметрів сучасної української аграр-

ної реформи зі столипінською 100-річної давності.

Результати порівняння переконливо доводять про переважаючу масштабність та ефективність української реформи (табл. 3).

3. Порівняння масштабності й результативності реформ

Основні показники	Значення показників
I. Реформа 1906-1916 рр.	
Збільшення площі землі у власності селян, рази	1,5
Частка селянських дворів, що вийшли з общини, %	34
Частка селянських дворів, які заснували хутори, %	14
Частка ліквідованих поміщицьких господарств, %	18
Зростання виробництва, рази	1,5

II. Реформа 1994-2004 рр.	
Збільшення площі землі у власності громадян, рази	7
Збільшення площі землі у фермерів, рази	5
Частка селян-орендодавців землі, %	75
Частка реформованих державних і колективних підприємств, %	99
Зростання виробництва, рази:	
по галузі загалом	1,9
по сільгоспідприємствах	2,2

Висновки

1. Серед інших напрямів економічної реформи аграрна реформа була найбільш масштабною, політично напруженою, соціально ризикованою і водночас успішною.

2. Аграрна реформа була науково обгрунтованою, теоретично дослідженою, методологічно розробленою, нормативно забезпеченою й практично запровадженою.

3. Сформовано різноукладну систему господарювання та створено рівноправність різних форм господарювання на засадах приватної власності на землю і майно.

4. Особисті селянські господарства забезпечили збереження виробництва та зайнятості селян і відіграли страхувальну роль у період трансформаційної кризи та реформування сільгоспідприємств.

5. Створені приватні сільськогосподарські підприємства показали кращі можливості й перспективи ефективного господарювання і стали локомотивом економічного зростання у пореформенний період.

6. Сформовано інституціональні (організаційні, економічні та інфраструктурні) засади аграрного ринку.

7. Сформовано систему державної мотивації інноваційного розвитку аграрного сектору на ринкових засадах і з автоматичним режимом дії.

8. Створено приватно-ринкові передумови для сприяння соціального розвитку селянського укладу та сільської території.

* * *

На завершення необхідно зазначити, що в процесі ринкової трансформації аграрного сектору були й недоліки. Це, насамперед, стосується:

- непередбаченої й досі нерегульованої холдингізації та концентрації корпоративних і орендних прав;

- підміни автоматичного режиму ручним управлінням у сфері державної підтримки аграрного сектору. Мова йде про повернення ПДВ, надання бюджетної компенсації відсотків за кредитами, надання бюджетних дотацій на інноваційні програми, бюджетне субсидування придбання техніки й агролізингу;

- недостатньої державної підтримки розвитку сільських територій, соціальної підтримки села, зволікання щодо розв'язання проблеми зайнятості селян, підтримки паритетності їхніх доходів.

Але ці та інші недоліки сталися скоріше всупереч рекомендаціям науки, в т.ч. нашим дослідженням. Водночас ці недоліки ми бачимо, продовжуємо їх досліджувати і допомагаємо вирішувати.

* * *

УДК 551.583.2:33

*Б.Я. ПАНАСЮК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН,
головний науковий співробітник
Інститут біоенергетичних культур і
цукрових буряків НААН*

Глобальні зміни клімату та економіка

Постановка проблеми. Становище людства наприкінці ХХ і початку ХХІ ст. характеризується значним антропогенним перевантаженням «плівки життя» внаслідок інтенсивних катастрофічних змін у довкіллі: зростання забруднення повітря та Світового океану; збільшення чисельності населення планети Земля; кліматичні зміни; зниження рівня ґрунтових вод; скорочення посівних площ через використання родючих земель на інші цілі; зменшення площ і погіршення структури лісів; поширення пустель на значних територіях; суттєві втрати генетичної основи рослинного й тваринного світу. Людство і його міжнародні організації стурбовані проявами негативного впливу людського фактора на зовнішнє середовище, започаткувавши вжиття певних запобіжних заходів. Учені та уряди багатьох країн світу до недавнього часу дотримували, дехто дотримується й нині, твердого переконання, що на планеті Земля очікується потепління, але недостатньо пояснюється сфера такого потепління – самої планети Земля чи повітря, яке її оточує? Усі вище названі проблеми й фактори, які їх породжують, прямо впливають на соціально-економічне становище людства планети Земля, усіх країн, кожного громадянина, що і викликає потребу їхнього поглибленого вивчення.

Атмосфера планети Земля має два джерела формування температури – Сонце та внутрішнє тепло самої планети. Як відомо, Сонце діє більше мільярда років як «сонячний термостат»: його температура то підвищується, то знижується, сонячне паливо витрачається раціонально, вплив на температуру атмосфери планети Земля у віддаленій перспективі не змінюється, «старение Солнца не влияет существенно на изменение климата за временный интервал в тысячи лет или около этого» [1, с. 582]. Звідси можемо зробити висновок, що залишається один природний фактор впливу на зміну температурних процесів атмосфери планети Земля – внутрішнє тепло самої планети. Однак, стало реальністю, що потужний фактор впливу на температуру атмосфери планети Земля додає своєю діяльністю людина – викиди парникових газів, які формують так званий парниковий ефект. Поважні світові організації залишили на стороні розгляд проблеми кліматичних змін як від Сонця, так і від «внутрішнього тепла самої планети Земля», віддаючи перевагу виключно «парниковим газам».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Учені відзначають стурбованість людства незвичними природними процесами в сучасний період. Про це показують зібрання й обговорення на світовому рівні проблем кліматичних змін, прийняття рішень і заяви

© Б.Я. Панасюк, 2015

світових організацій: членів Римського клубу (1968 р.); Міжнародної конференції ООН з проблем довкілля в Ріо-де-Жанейро (1992 р.); Кіотського протоколу (1997 р.); Саміту «Ріо-1992+10» в Йоганнесбурзі (2002 р.); Саміту 193 держав у Копенгагені (2009 р.) відносно долі Кіотського протоколу; вересневе (2007 р.) засідання у Вашингтоні представників провідних держав із питань кліматичних змін та енергетичної безпеки; 13-та конференція Сторін Рамкової конвенції ООН щодо змін клімату; 3-тя нарада Сторін Кіотського протоколу у грудні 2007 року на Балі; доповідь у Конгресі місцевої й регіональної влади в Раді Європи про посилення адаптації місцевих органів влади до кліматичних змін. Зокрема, у прийнятому документі «Балійський план дій» передбачається: здійснити заходи щодо адаптації та пом'якшення сили впливу змін клімату; розробити нові технології для всіх сфер життєдіяльності людини; сформувати режим міжнародного кліматичного співробітництва після 2012 року; визначити джерела фінансування всіх передбачених заходів.

Над проблемами кліматичних змін працюють такі великі представництва ділових кіл, як Всесвітня метеорологічна організація, Міжвідомча група експертів із питань змін клімату, рамкова конвенція ООН кліматичних змін. У 2012 році в Ріо-де-Жанейро Генеральна Асамблея ООН із тривогою підкреслила, що «изменение климата – это одна из самых серьезных проблем современности, ...объем выбросов парниковых газов продолжает расти во всем мире», що викликає посухи, екстремальні погодні явища, ерозію берегів і окислення океану. Генеральна Асамблея ООН передбачає вжити заходів, щоб не допустити підвищення середньосвітової температури більше ніж на 2°C, або на 1,5°C до індустріального періоду [2]. Отже, міжнародні організації все-таки дотримують незмінної думки, що парникові гази, парниковий ефект – єдиний фактор, який визначально впливає на кліматичні зміни на планеті Земля.

Мета статті – дослідити хоча б ймовірний напрям глобальних кліматичних процесів.

Виклад основних результатів дослідження. Не можна ставити під сумнів значний негативний вплив на антропогенне перевантаження зовнішнього середовища планети Земля, усе людство планети вносить свою частину негативу в таку трагічну справу. Не відстає й наша країна у забрудненні зовнішнього середовища. Адже, за деякими даними, на території України: щорічно утворюється від 700 до 800 млн т відходів, загальний їхній обсяг уже перевищує близько 30 млрд т, з яких 2,9 млрд т токсичних; тільки 15% жителів міст проживають в умовах малого забруднення повітря, 52 – помірного, 24 – сильного та 8% – у крайньому сильному забрудненні [3]. Багато країн світу докладають зусилля до зниження викидів газів, чого домагаються світові організації, що є важливим фактором недопущення підвищення температури повітря.

Звичайно, парникові гази негативно впливають і впливатимуть на навколишнє середовище, вони ще й руйнівно позначаються на озоновій оболонці нашої планети, що збільшує надходження сонячних променів. Однак, є підстави стверджувати, що вони хоча і викликають глобальні природні явища, які почастишали й стали масштабнішими, але не є визначальним фактором, який формує глобальні кліматичні зміни на планеті Земля. Про це навіть може доводити те, що деякі країни, зокрема США, Китай, Росія та інші, яких звинувачують у найбільшому поповненні забруднювальних речовин в атмосфері, не поспішають підписувати, а тим більше виконувати Кіотський протокол, схвалений у 1997 році багатьма країнами (*181 країна – автор*), про зменшення викидів в атмосферу [3]. Мабуть у тих країнах думають про глобальні й не дуже глобальні явища. Нарешті, викиди газів людина може себе примусити зменшити, коли переконається, що настає катастрофа.

Водночас людство все більше стикатиметься з проблемами, які виникають перед ним унаслідок не тільки людського, суб'єктивного фактора, а настання об'єктивних природних процесів, які підпорядковані законам Всесвіту. Наука і практика показують, що на такі процеси людський вплив мінімальний, а процеси, що відбува-

ються, важко описати не тільки фізично чи пояснити математично, але й зрозуміти. Скажімо, у 2011 році ті, хто відстоює такий погляд, обережно повідомляли, що у 2010 році температура на планеті Земля була найтеплішою з 60-х років ХХ ст., перевищивши середню температуру за 60-90-ті роки на 0,5°C. Проте інші вчені стверджують, що більш низькі температури 2011-го і більшої половини 2012 року нівелювали те підвищення температури. Якщо такими цифрами підтверджувати настання потепління, то тут напрошується висновок про якісь, або чийсь інтереси, про що можемо навести приклади.

Більше того, країни, які здійснюють величезні викиди в атмосферу, але утримуються від підписання Кіотського протоколу, мабуть пояснюють свої дії тим, що вчені їхніх країн мають дослідження та висновки, які важко відкинути, а ще важче сприйняти, в ситуації, коли йдеться про шкідливість парникових газів. Ось твердження вчених таких країн: «Експериментальні дослідження в європейських і американських наукових центрах показали, що з подвоєнням вмісту CO₂ в атмосфері (до 560-600 млн од.) проти доіндустріальної епохи (1750-1850 рр.) підвищується врожайність більшості сільськогосподарських культур майже на 15-30% та примножується біомаса флори природних екосистем – це рослини класу С3 (майже всі сільськогосподарські сорти, а також трави й дерева). Помічено також, що з подвоєнням вмісту вуглекислого газу в атмосфері ці рослини стають стійкішими до мінливості температури й режиму опадів» [4]. Подібні експерименти та неоднозначні твердження вчених і практиків стають можливими через те, що, як зазначають українські вчені, «сама величина допустимо безпечної концентрації парникових газів все ще остається неопределенной» [1, с. 302-303].

Отже, європейські й американські вчені доводять, а українські вчені їх цитують, роблячи не зовсім прямий висновок, що парниковий ефект для сільського господарства – велике благо, зростає виробництво продукції, доданої вартості. Водночас світові організації звинувачують сільське господарство, що воно дає для парникового ефекту четверту частину забруднювальних елементів. Із

таких висловлювань можна зробити досить сумний висновок, що коли європейські та американські вчені, звичайно не всі, доводять про нешкідливість, а цінність збільшення двоокису вуглецю CO₂ для багатьох рослин, а такі великі країни, як США, Китай і Росія не підписали Кіотський протокол, то боротьба з парниковими газами є безнадійною. Враховуючи те, що всі шкідливі викиди робить людина, то коли настануть вкрай небезпечні процеси, людство вчинить жорсткі заходи, але вже не для захисту, а власного порятунку. Навіть у цьому контексті все-таки визначати перспективи наукових досліджень для аграріїв навіть на десятиліття, прив'язуючи їх до широкомасштабних сучасних заходів боротьби з викидами, в яких закладені протиріччя, принаймні ризиковано.

Немає сумніву, що забруднення атмосфери зумовлює розширення негативних природно-кліматичних процесів, а тому проблеми дотримання чистоти екології довкілля повинні дедалі більше турбувати людину, а це, мабуть, єдине, що вона спроможна здійснити для свого захисту. Все більше стає зрозумілим, що не лише викиди газів в атмосферу спричиняють підвищення температури повітря, але й інші, потужніші процеси глобального впливу на динаміку кліматичних змін, зокрема, це сама планета Земля з її об'єктивним зв'язком внутрішньої та зовнішньої температури. Загальне бачення залежності температури повітря і внутрішнього тепла планети Земля досить вдало сформулювали українські вчені: «середня температура на поверхності Землі складається в результаті балансу между потоком енергії от Солнца к Земле и собственными энергетическими процессами рассеивания Землей энергии в космос. Она определяется процессом превращения суммарной энергии Земли в тепловую энергию и теплоемкость Земли» [1, с. 36]. Зауважимо лише, що незначна частина тепла із надр Землі досягає її поверхні, це тепло малопомітне порівняно з сонячними променями, але воно разом із тепловою енергією є визначальним. Що ж відбувається з планетою Земля, в контексті її температурних характеристик, які впливають на динаміку температури атмосфери та ви-

значають кліматичні зміни на планеті Земля?

Досліджуючи зміни температурних коливань у Космічному просторі, людина усвідомила прояв ряду періодичних відхилень на планеті Земля: перше зниження температур помічено упродовж XIV ст. приблизно до 1380 року; пом'якшення клімату проявилось упродовж 1500–1560 років; наступ альпійських льодовиків спостерігався у 1590–1640 роках; окремі наступи похолодання відзначено близько 1720, 1740, 1770 років; другий наступ зниження температур у XIX ст. відбувся між 1815-м і 1859–1860 роками. Дехто з учених дотримує думки, що Земля стала прогріватися, але доказів у них бракує, та взагалі, коли йдеться про сиву давнину (XIII–XIV ст.), більшість тверджень – без аргументів і логіки. Якщо порівнювати минулі періоди та сучасність, то можна відповісти на запитання – чи правомірно порівнювати літо 1420 року з літом 2003-го? Учені наводять таку тенденцію: «Усі місяці від лютого до серпня 1420 року були принаймні вдвічі теплішими від середніх показників холоду й тепла в XIX–XX ст. ... дуже тонкі кільця дерев відповідають завершенню літа 1473 року, якому дуже бракувало води» [2]. Це лише довгострокові та середньострокові коливання температурних змін, які залежать від багатьох факторів Всесвіту, про які можемо тільки здогадуватися.

Незважаючи на те, що серед багатьох учених домінує думка про потепління на планеті Земля, а це означає, що й сама планета нагрівається, існує чимало прикладів, які підтверджують, що тенденція планети Земля все-таки спрямована на похолодання, яка відповідає загальній тенденції складових, саме складових Космосу – початок, середина, кінець. Зміни в наведеному порядку пояснюються таким: перше – Сонячна система знаходиться у довгострокових, мільярдних часових вимірах параметрів руху початку, середини і кінця; друге – настають певні зміни орбіти та осі планети Земля під дією законів руху в нашій Сонячній системі, які в окремі періоди змінюватимуть клімат на певних територіях; третє – посилюється вплив людського фактора на глобальний

клімат планети Земля, який хоча й не є визначальним, але несе велику небезпеку.

Подібна тенденція планети Земля прямо впливатиме на температуру атмосфери своєї поверхні, що в кінцевому підсумку формуватиме клімат на планеті. Усі ці фактори кореспондуються з думками видатних учених минулого: «существуют и представления о Земле как исконной части Солнечной системы, постепенно переходящей из газообразного и расплавленного состояния в ту твердую, с поверхности холодную планету, какую мы реально наблюдаем» [5]. З усього вищенаведеного, а також багатьох інших матеріалів досліджень, напрошується висновок: як би не змінювався клімат через нахил осі, чи перехід на іншу орбіту, коли температура повітря змінюватиметься – в одних місцях потеплішає, в інших – стане прохолодніше, але планета Земля як об'єкт Сонячної системи, нашої Галактики і Всесвіту охолоджуватиметься. Такому твердженню є ряд суттєвих причин.

Перше. В цілому за останні 2 тис. років назад (20 століть) відомі переважно теплі періоди, хоча були й холодні, але не зафіксовані: Північна Африка була родючим місцем і звідти пшеницю постачали усій Європі; в епоху вікінгів Північний Льодовитий океан був вільний від льоду; зменшувалася його кількість в Альпах; у Гренландії розвивалося тваринництво; в Англії вирощували виноград та інші теплолюбні рослини. У подальшому, в період так званого малого льодовикового періоду (XIII – початок XIV ст.) – кінець XVIII ст. (1860-ті рр.), температурні коливання повітря сягали кількох століть. Упродовж цього періоду відбувалися цікаві явища: зникають вікінги; в Європі зменшувалися пасовиська для тварин; скорочуються площі під посівами; Арктика й арктичні моря вкриваються суцільним льодом; висихають савани Північної Африки; товща льоду в Арктиці у 1893 році сягала 3,5 метра.

У подальшому, з початку XX ст., амплітуда холоду і тепла уже коливалась у межах менше десяти років: підвищення температур спостерігалось у такі періоди (1911-1920 рр., 1921-1930 рр., 1931-1940 рр.). Саме в цей період: в арктичних морях товщина льоду вже знизилася до 2 м; загальна маса льоду в

Арктиці зменшилась удвоє; середньорічна температура повітря на всій планеті на межі 1939 року підвищилася на 0,6°C; почали відступати льодовики від берегів Швеції, Норвегії, Ісландії. Після цього відновились, а вірніше повторилась амплітуда «холод-тепло». Настала хвиля похолодання: впродовж більше двох десятиліть були роки з суворими холодами (1939-1940; 1941-1942), і низькі температури утримувалися приблизно до 1965-1970 років. За цей період спостерігалися складні природні процеси: середньорічна температура на планеті знизилася на 0,2°C; знову розширюється площа льодового покриву в Арктиці; гірські масиви почали вкриватися снігом; птаці переселялися південніше; ліси Росії набирали вигляду тундри; відчутно змінився клімат на Близькому Сході, в Африці та Індії; різко зменшилась кількість опадів, посуха охопила великі райони Африки та Індії, де тільки за

1957-1970 роки опади скоротились удвічі, мусонні дощі тут не випадали чотири роки; навпаки, в Північній Африці й на Близькому Сході в цей час опади збільшувалися. Мінливу тенденцію до температурних коливань підтверджує також Метеорологічне агентство Великобританії за даними 3 тис. метеостанцій, зібраних у 2012 році, «Аномально теплим в последние 15 лет был только 2010 год. Однако уже 2011 г. и первые восемь месяцев 2012 г. оказались гораздо прохладнее, в результате тенденция к росту температуры была нивелирована» [6].

Наведений вище короткий аналіз підтверджується дослідженням учених, зокрема П. Вольдштедта, про середньорічні температури в Західній Європі за останні 60 млн років, тобто це приблизно палеогеновий (палеоцен, еоцен, олігоцен) і неогеновий (міоцен, пліоцен) періоди, що показано на рисунку 1 [7].

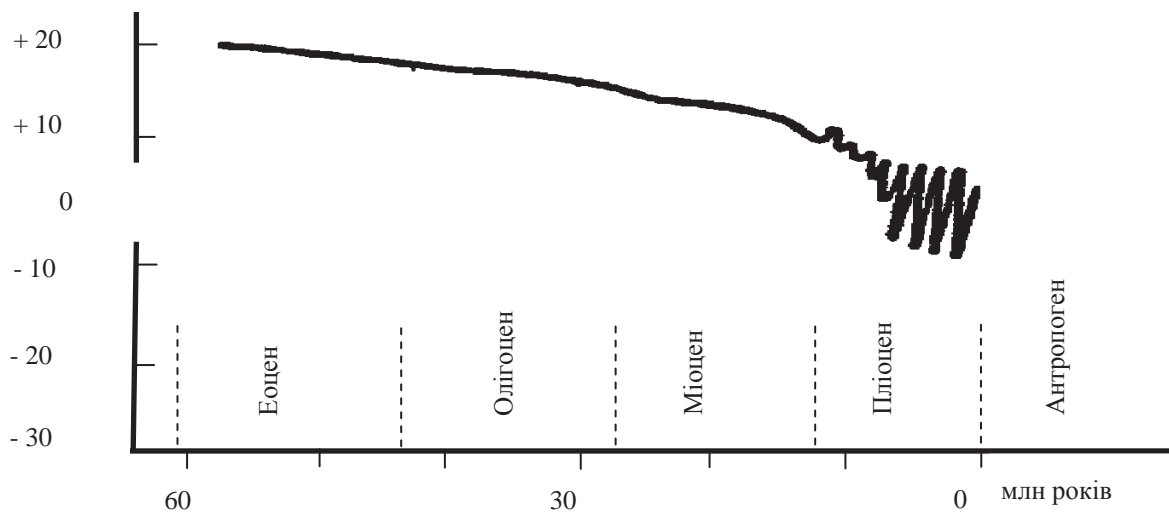

Рис. 1. Зміни середньорічної температури в Західній Європі за останні 60 млн років; горизонтальний масштаб антропогенного періоду для зручності збільшено у 10 разів

Подібна динаміка клімату підтверджується й іншими вченими, які доводять, що й у плейстоцені (1,8 млн – 10 тис. років тому) і в голоцені (10 тис. років тому) впродовж 70-80 тис. років відбувалися зледеніння, а впродовж 8-10 тис. років наставав перехід до попереднього стану температур та значного зменшення льоду. Таку загальну динаміку видно з наведеного графіка (рис. 2) [1, с. 292]. Найближчим періодом для сучасності є малий льодовиковий період (1600-1860 рр.), який і є складовою частиною голоцену, тобто нашого періоду, що також має

враховуватися при визначенні динаміки кліматичних змін.

Яка сутність та тенденція цих коливань? Усі дослідження та їхні результати зводяться до таких висновків: перший – з часом маятник «холод-тепло», тобто зміни холоду – тепла, все більше скорочуватиметься; друге – хвиляста лінія температурних коливань в антропогені все більше вирівнюватиметься; третє – тривалий час у переважній частині, а в наступному – єдиній лінії, господарюватиме лінія холоду. Але це буде, мабуть, інша геологічна епоха та настання нової ери, про

що нагадує усе навкруги: не вщухають природні катаклізми типу цунамі, тайфуни, дощові зливи; морози й снігові замети там, де їх ніколи в минулі епохи не було; інші температурні коливання. Скажімо, невже мо-

жемо пояснити настання потепління тим, що 9 вересня 2014 року в деяких місцях Канади температура знизилась із 24°C до нуля, випадав сніг, а таких прикладів безліч.

Рис. 2. Історія температури Північної півкулі в голоцені за 12 тис. років

Із погляду на історію динаміки кліматичних процесів є підстави стверджувати, що починаючи з давнини до сьогодення йде вирівнювання амплітуди коливання високих і низьких температур, які згодом можливо зіллються в єдину лінію. Тепер стоїть задача визначити напрямок цієї основної лінії: вона піде вверх, тобто підвищення температури повітря планети, чи вниз, тобто зниження температури повітря на нашій планеті. Іншими словами, йде боротьба не тільки між думками вчених, але й тепла з холодом і холоду з теплом на планеті Земля. Саме цю боротьбу не всі вчені беруть до уваги у своїх дослідженнях, упускаючи визначення основного місця, де вона відбувається, а тому відсутнє розуміння механізму цієї боротьби, про який згадував ще Аристотель.

На чий стороні виявиться перемога, показує сама природа. Про що свідчать приклади природи на довгому шляху своєї історії? Динозаври – крупні тварини (у Північній Америці жив анатозавр вагою 33 т і 21 м довжини) зникли десь 65 млн років тому, а тварини менших розмірів і ваги (іхтіозаври довжиною 9 м в Англії та Південній Америці) виживали. В наступні віки загинули й інші крупні наземні тварини й залишилися

відомі сучасні тварини і птахи. Динаміка зміни структури тваринного світу породила кілька версій (метеорити, вулкани), вони дискутуються й дотепер, але найбільш вірогідним є твердження, якого дотримується й автор, – це кліматичні зміни. Реальність підтверджує, що тварини невеликих розмірів виявилися пристосованішими до різкого похолодання¹. Отже, чим нижча температура на планеті Земля, тим меншими стають тварини, вони здатні знайти укриття від холоду.

Друге. Існуючі дослідження філософів, фізиків та геофізиків минулого й сучасності дають підстави визначити два можливих напрями динаміки кліматичних змін на планеті Земля.

Перший напрям. Планету Земля очікує потепління, подалі розжарювання і перетворення у газоподібний стан. Планета Земля стане гарячою, вода перетвориться у газоподібний стан, матерія й атмосфера розсіються в космічному просторі. Це означає, що все повертається до моменту початкового зародження матерії – Великий вибух. Проте подібного бути не може, щоб та чи інша пла-

¹ Ридерз Дайджест. Тільки факты. – К. : ЗАО Издательский Дом Ридерз Дайджест, 2008. – С. 79.

нета дійшла до середини якогось розвитку, причому сприятливого, і повернулася до свого початку так, як вона має дійти до свого природного, тобто об'єктивного та закономірного кінця: початок – середина – кінець.

Другий напрям. Планету Земля очікує поступове зниження температури, похолодання, замерзання, перехід на іншу орбіту, перетворюючись у планету-карлик як супутник якоїсь величезної планети нашої Галактики (Молочний Шлях). На основі своїх досліджень фізики дійшли висновку, що в процесі переходу Сонця до закінчення власного життєвого шляху та його розширення від нього віддалятиметься і планета Земля, переходячи на віддалену орбіту, уникаючи поглинання шарами сонячної плазми, хоча й це не врятує її від зникнення. Про те, що планета Земля, як й інші планети, віддаляється від Сонця прискорено, показують дослідження фізиків, які у 2011 році одержали Нобелівську премію, про що йтиметься далі.

Два напрями донедавна були лише припущеннями, які несподівано знайшли своє рідне вирішення: перший варіант спростовано, а другий – підтверджено дослідженнями лауреатів Нобелівської премії з фізики 2011 року про те, що Всесвіт розширюється не рівномірно, як вважалося дотепер, а прискорено. Виходячи з таких тверджень, Нобелівський комітет зробив висновок: «якщо цей процес продовжуватиметься із все більшою швидкістю, Всесвіт завершить свій розвиток у вічних льодах» [8]. Звичайно, Всесвіт розвивається за своїми законами, які повністю впливають на усі планети нашої Галактики, у тому числі планету Земля. Ще раніше думку про очікування не підвищення температури, а її повільне зниження висловлював відомий російський учений географ, професор Андрій Капиця, який у 2000 році заявив, що глобального потепління не існує, навпаки, впродовж минулих 30 років насувається повільне похолодання.

Це перспективи в цілому для планети Земля й водночас для окремих країн на середньострокові періоди важко передбачити напрями через те, що вісь Землі та її магнітне поле рухаються, міняються місцями полюси.

Внаслідок цього певні території планети поступово втрачали теплий чи холодний клімат, і навпаки, одні країни втрачають холодний клімат, інші його приймають, тобто міняються місцями відносно погодних та кліматичних умов. Як наслідок, змінювався рослинний і тваринний світ на великих територіях: там, де теплішало, з'являлися теплолюбні рослини й тварини; там, де наставало холодне повітря, з'являлися рослини і тварини, здатні жити при низьких температурах. Подібне стосується й України, бажано тільки уважно придивитися.

Третє. Існує багато прикладів об'єктивної залежності процесів, які відбуваються в глибинах планети Земля, і зовнішнім середовищем її поверхні. Цікавим є формування вологи й тепла – їхня поява на поверхні землі та як вони впливають на зовнішнє середовище? Першоосновою формування води є волога, яка формується в глибинах нашої планети. Волога, що випаровується із землі, й нагріте повітря над поверхнею землі під дією променів Сонця і тепла, яке піднімається з середини Землі, перетворюється в пару, піднімається вгору, де охолоджується та, перетворюючись у воду, повертається на Землю у вигляді води, граду, снігу. Як результат, Земля постійно омивається потоками води: вгору – у вигляді пари, вниз – у вигляді води, що дає змогу Землі «вмиватися», рослинам і тваринам – насичуватися водою.

Чим сильніший холод у середині Землі, тим більше він витісняє тепла й вологи, які, стикаючись із холодом Космосу, перетворюються у катастрофічні зливи навіть узимку, а снігопади – влітку та ще й там, де їх ніхто не бачив. Немає потреби доводити, що витіснивши тепло і вологу з середини Землі, холод залишається її господарем. Подібне зайвий раз підтверджує відповідь, чого очікувати людству нашої планети – потепління чи похолодання. У сучасну епоху ми є свідками нечуваних катастроф на всіх континентах планети Земля: дощові зливи (Австралія, Бразилія, Південно-Африканська Республіка, Німеччина та інші країни Європи), снігові замети в країнах, де раніше не спостерігалися, або були рідкісними і незнач-

ними (Куба, Китай, США, Країни Європи й інші). Такі природні явища (катастрофи) можуть бути пояснені певними природними процесами.

Реальний природний механізм взаємодії тепла, холоду та вологи фізиками ще далеко не вивчений, але у загальному цей механізм має такий вигляд. У середині планети Земля холод, стикаючись із теплом, перетворює повітря у вологу, формується пневма (поняття Аристотеля – Б. П.), тобто стиснуте повітря, потужність якої фантастична. У тих місцях волога охолоджується і, перетворившись у воду, збирається в єдиних природних резервуарах – гірські або підвищені масиви, там формуються резервуари води, звідки беруть початок великі, середні й малі ріки, річки, струмочки й відомі кожному джерельця. Решта вологи виходить на поверхню Землі у вигляді пару, роси та інею.

Четверте. Слід відзначити, що посухи і випаровування вологи при підвищенні повітря на поверхні планети не зменшує кількості прісної води, адже те, що випаровується, знову повертається у вигляді дощу чи снігу. Інша справа, коли холод, витісняючи тепло й вологу, займає там великі простори. У такому випадку розпочинається процес зменшення творення прісної води, якої на планеті Земля все менше і менше: недостатньо наповнюються гірські резервуари прісною водою; висихають та міліють річки; зникає вода у сільських колодязях; навіть свердловини для води треба бурити значно глибше; тепер важко знайти джерела чистої води, які повсюди траплялися на просторах ланів України.

У сучасну епоху існують проблеми наповнення прісною водою гірських масивів, які вже недостатньо наповнюються річки. Тому в 2012 році Генеральна Асамблея ООН прийняла деякі рішення, підкресливши: «Горные экосистемы являются основными поставщиками водных ресурсов для большей части населения мира» [2]. Але вони потерпають від негараздів. Гірські екосистеми зазнають негативного впливу кліматичних змін: танення гірських льодовиків на всій планеті; не припиняється вирубка людиною лісів на великих територіях; посилюється

деградація лісних масивів; інші, недостатньо вивчені, фактори.

П'яте. У контексті вищевикладеного проблема кліматичної динаміки розглядається деякими ученими відповідно до геологічної історії планети Земля як складової Всесвіту, нашої Галактики і Сонячної системи [9]. На багатьох прикладах минулого й сучасності автор переконує, що наша планета знаходиться на історичному геологічному шляху до похолодання, окремі ж країни, залежно від руху осі Землі, можуть переходити в теплі чи холодні пояси планети, але це явище тимчасове.

Наукові дослідження уможливають зробити висновок, можливо попередній, про особливу еволюцію планети Земля: поперше, в початковий період планета Земля, утворившись із величезної газопилової хмари, охолоджувалась упродовж трохи більше 4 млрд років; по-друге, після цього настав період (570±20 млн років), коли температура поволі знижувалася, формувалася земна кора, платформи материків, гори; по-третє, подальше зниження температури поверхні Землі й повітря, що сприяло появі живої речовини, а далі – дало змогу розвиватися на всій планеті спочатку примітивним, а далі досконалим теплолюбним формам рослинного і тваринного світу; по-четверте, в результаті внутрішнього охолодження планети й переходу на сучасну орбіту в Сонячній системі 700 тис. – 2,5-3,5 млн років тому, настало потужне заледеніння багатьох територій усіх континентів; по-п'яте, через зміни осі Землі та магнітного поля відбувалося зміщення полюсів, вірогідно відбуватимуться кліматичні зміни на багатьох материках у певні періоди відрізка (0,7-1,0 млн років); по-шосте, внутрішня температура планети Земля не залежить від вищенаведених зовнішніх кліматичних змін, вона поволі знижуватиметься, як було в попередні мільярди років, впливаючи у свою чергу на кліматичні зміни на поверхні Землі; по-сьоме, враховуючи, що трансгресія й регресія моря інтенсивно відбувалась у період геологічної історії (палеозойська ера), коли формувалася поверхня планети Земля, коли ж у наступні епохи (кайнозойська ера) інтенсивності по-

дібних процесів не було, то в сучасний період можливі лише локальні процеси водяного наступу на сушу чи відступу. Ось із такої схеми геологічної історії Землі кожен читач може самостійно визначитися про можливість у майбутньому – потепління чи похолодання.

Шосте. У наукових дослідженнях і практичній діяльності слід чітко дотримувати певних норм про що йдеться, коли подаються терміни «глобальні зміни клімату», «зміни клімату», то неодмінно слід вказувати напрям – потепління чи похолодання. Одночасно бажано: коли йдеться про «парниковий ефект», то підкреслювати, що підвищується температура повітря; коли ж ведеться мова про «зміни клімату», то тут без вивчення геологічного стану планети Земля ніяк не обійтись.

Відомо чимало конкретних прикладів у кожній країні, які показують, що існує проблема кліматичних змін. Скажімо, у червні 2015 року неподалік Києва нічна температура становить 6°C, а денна 28,3°C. Крім того, у цей же час (8 червня) температура води у Дніпрі досягла позначки вище 20°C, коли дозволяється купатися, тоді як у минулі роки така температура води вже була у травні. Про що доводять такі приклади? Адже це лише окремі відхилення від стійких, довголітніх норм у природі, а їх наприкінці ХХ і початку ХХІ ст. безліч. Виникає правомірне запитання – про що повідомляється людству та й усій живій природі планети Земля? На це треба намагатися давати відповіді.

Висновки. 1. Перспектива зміни клімату має виключне значення для адаптації сільськогосподарського виробництва в усіх країнах світу: формування ефективної структури системи землекористування; структури посівних площ та підвищення ролі сівозмін; використання водних ресурсів і систем меліорації; підвищення уваги до лісомеліоративних заходів; розробка й використання вологозберігаючих технологій вирощування; використання існуючих і виведення нових посухостійких сортів та гібридів. Для цього існують підстави.

Динаміка сум опадів за відносно значний період (1930-2000 рр.) як у цілому за рік, так і за тепловий період показує досить помітну тенденцію не до підвищення, навіть не до стабілізації, а до зниження інтенсивності опадів. Нагадаємо, як показують дослідження, зниження опадів є характерною ознакою настання періоду низьких температур.

Дослідження за 1991-2008 роки підтверджують повну залежність масової концентрації цукристості винограду від суми опадів та динаміки активних температур повітря. За вказані роки, за винятком 1997-го, спостерігається загальна тенденція до зниження всіх трьох взаємозалежних факторів: суми опадів, суми активних температур і концентрація цукристості (г/дм³) винограду зменшуються. Подібна ситуація з кліматичними змінами вимагатиме дещо іншого напрямку селекційної роботи у виведенні нових сортів як винограду, так і інших сільськогосподарських культур.

2. Настає час, коли на порядку денному в суспільстві стоятиме питання – кого слухати, кому вірити та що робити практикам сільськогосподарського виробництва? – адже прогнозувати свою діяльність як інвесторам, так і селекціонерам щодо виведення нових культур, при таких протиріччях наукових думок про напрями кліматичних процесів, важко.

Тому на рівні вчених НААН разом із НАН України слід визначитись офіційно з концепцією «змін клімату» та що очікується – потепління чи похолодання. Це принципова позиція, оскільки при потеплінні, тобто підвищенні температури повітря, кількість води не зменшується в природі усюди планети; при похолоданні, тобто збільшенні холоду в середині планети Земля, а також її прискореному віддаленні від Сонця, кількість води вироблятиметься менша, її рівень знижуватиметься. Ведення сільськогосподарського виробництва і наукових досліджень в обох випадках має кардинальну відмінність, зокрема у практичній роботі – одна справа адаптувати аграрне виробництво до умов потепління й зовсім інше – до умов понижених температур.

Список використаних джерел

1. Изменения земных систем в Восточной Европе / Отв. ред. В.И. Лялько. – К.: ПП "Фолиант", 2010. – 582 с.
2. Конференция ООН по устойчивому развитию. Рио-де-Жанейро, 20-22 июня 2012 г.
3. Матеріали VIII Пленуму Спілки економістів України та Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2013. – С. 6.
4. Український тиждень. – 2012. – № 29. – 20-26 лип. – С. 27.
5. Вибрані наукові праці В.І. Вернадського. – Т. 4. – Кн. 1. – К., 2012. – С. 51.
6. 18 октября 2012, 05:46 (мск) /Общество/ MigNews.com.ua.
7. Гаврилов В.П. Путешествие в прошлое Земли / В.П. Гаврилов. – М.: «Недра», 1976. – С. 117 (За даными П. Вольдштедта).
8. Відкриття прискореного розширення Всесвіту. Лауреати Нобелівської премії з фізики за 2011 рік;
9. Панасюк Б.Я. Клімат, економіка, людина. – Ніжин: «Аспект-Поліграф». – 2015. – С. 50-199.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2015 р.

*

УДК 631.111.4:330.131.5

В.С. ДІЄСПЕРОВ, доктор економічних наук

*Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Оцінка ефективності сільськогосподарської діяльності підприємств району

Постановка проблеми. Зберігаються умови відновлення й розвитку вітчизняного концентрованого аграрного виробництва, яке має безумовні переваги завдяки своїм масштабам. Проте останнім часом у господарській практиці та дослідженнях послаблено увагу до економічного механізму сільськогосподарських підприємств, у якому відбуваються суспільно не контрольовані процеси. Щоб їх відстежувати і спрямовувати в правильному руслі, необхідний моніторинг діяльності значної кількості конкретних підприємств. Найпродуктивніше він може бути організований безпосередньо в районах, де нагромаджується необхідна інформація для аналізу практики господарювання у різних аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В аграрно-економічних дослідженнях різних авторів активно аналізується інформація статистичних форм, зведених в обласних чи загальноукраїнських масштабах. Однак такі джерела не розкривають механізм господарської діяльності, особливості організації підприємств, яка тепер дуже різна. Для розуміння складних та суперечливих процесів господарювання потрібне наближення до діяльності окремих підприємств, вивчити яку реально дослідженнями на низових рівнях із використанням різноманітної інформації. Публікації такого характеру трапляються рідко, і з їх сукупності не можна зробити висновки, необхідні для суспільного регулювання соціально-економічної ситуації на селі.

Мета статті – на матеріалах, одержаних за кількарічними дослідженнями в одному із сільських районів, показати можливість

© В.С. Дієсперов, 2015

Список використаних джерел

1. Изменения земных систем в Восточной Европе / Отв. ред. В.И. Лялько. – К.: ПП "Фолиант", 2010. – 582 с.
2. Конференция ООН по устойчивому развитию. Рио-де-Жанейро, 20-22 июня 2012 г.
3. Матеріали VIII Пленуму Спілки економістів України та Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2013. – С. 6.
4. Український тиждень. – 2012. – № 29. – 20-26 лип. – С. 27.
5. Вибрані наукові праці В.І. Вернадського. – Т. 4. – Кн. 1. – К., 2012. – С. 51.
6. 18 октября 2012, 05:46 (мск) /Общество/ MigNews.com.ua.
7. Гаврилов В.П. Путешествие в прошлое Земли / В.П. Гаврилов. – М.: «Недра», 1976. – С. 117 (За даными П. Вольдштедта).
8. Відкриття прискореного розширення Всесвіту. Лауреати Нобелівської премії з фізики за 2011 рік;
9. Панасюк Б.Я. Клімат, економіка, людина. – Ніжин: «Аспект-Поліграф». – 2015. – С. 50-199.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2015 р.

*

УДК 631.111.4:330.131.5

В.С. ДІЄСПЕРОВ, доктор економічних наук

*Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Оцінка ефективності сільськогосподарської діяльності підприємств району

Постановка проблеми. Зберігаються умови відновлення й розвитку вітчизняного концентрованого аграрного виробництва, яке має безумовні переваги завдяки своїм масштабам. Проте останнім часом у господарській практиці та дослідженнях послаблено увагу до економічного механізму сільськогосподарських підприємств, у якому відбуваються суспільно не контрольовані процеси. Щоб їх відстежувати і спрямовувати в правильному руслі, необхідний моніторинг діяльності значної кількості конкретних підприємств. Найпродуктивніше він може бути організований безпосередньо в районах, де нагромаджується необхідна інформація для аналізу практики господарювання у різних аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В аграрно-економічних дослідженнях різних авторів активно аналізується інформація статистичних форм, зведених в обласних чи загальноукраїнських масштабах. Однак такі джерела не розкривають механізм господарської діяльності, особливості організації підприємств, яка тепер дуже різна. Для розуміння складних та суперечливих процесів господарювання потрібне наближення до діяльності окремих підприємств, вивчити яку реально дослідженнями на низових рівнях із використанням різноманітної інформації. Публікації такого характеру трапляються рідко, і з їх сукупності не можна зробити висновки, необхідні для суспільного регулювання соціально-економічної ситуації на селі.

Мета статті – на матеріалах, одержаних за кількарічними дослідженнями в одному із сільських районів, показати можливість

© В.С. Дієсперов, 2015

розширення економічного аналізу результатів діяльності підприємств, виявити зміни в їхньому економічному механізмі, поведінку керівників господарських структур. Важливо організувати дослідження такого плану в різних регіонах із тим, щоб виробити практичні рекомендації щодо подолання кризового стану найбільш значних сільськогосподарських виробників.

Виклад основних результатів дослідження. Організація місцевого самоврядування вимагає координації діяльності господарюючих суб'єктів з участю сільських і районних органів. Центром економічної роботи мають стати районні ради, їх виконкоми та спеціалізовані органи, оскільки там збирається різноманітна інформація і є кваліфіковані спеціалісти відповідних профілів.

Організація сільськогосподарського виробництва в селах і підприємствах стала настільки різною, що в кожному районі знаходиться матеріал для порівняльних аналізів господарської діяльності та її ефективності. Це проілюстровано на прикладі Кагарлицького району Київської області, де було виконано протягом трьох років дослідження його економіки. Даний район характеризується сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами, кваліфікованим керівництвом. За показниками 2014 року район визнано кращим в області. Результати ж господарювання на сільських територіях району дуже різні. Як і скрізь по країні, виробниками реалізується вигода від вирощування кон'юнктурно високорентабельних зернових та олійних культур. Переважаючими стали посіви кукурудзи, в 2015 році розширено площі під соєю, які перевищили посіви також пріоритетного соняшнику. Внаслідок припинення роботи місцевого цукрозаводу буряківництво залишилося тільки в двох підприємствах. Трудомісткі культури вирощують населення і деякі фермери. Тваринництво мають менше половини підприємств. Тільки в 2015 році у підприємствах поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 10,7%, корів на 9,6%. Частка кормових культур по підприємствах знизилася до 7,0%.

У складі підприємств продовжуються зміни, але основна їхня частина вже стабілізувалася. За 2014 рік статистичну економіч-

ну форму 50-сг у районний відділ статистики представили 28 підприємств. По 2012 рік здавали таку форму і в управління агропромислового розвитку всі підприємства, крім дрібних. За 2013 рік подавати сюди форму відмовилося високоефективне іноземне підприємство, а наступного року – вже більше половини. Конфіденційність статистичної інформації шкодить економічній роботі, розгортанню місцевого самоврядування.

Статистичні форми підприємств за 2011-2014 роки були розроблені та проаналізовані разом з інформацією з інших джерел. У таблиці 1 наведено основні економічні показники по тих підприємствах, які довірили свої форми за 2014 рік управлінню АПР. Зважаючи на вимоги секретності, зазначаємо підприємства під номерами.

Найважливішими показниками ефективності вважаємо обсяги виробництва, визначені доданою вартістю, й окупність витрат. Показники доданої вартості набагато значніше диференціюють результати діяльності порівняно з прийнятими в практиці оцінками виробництва вартістю продукції рослинництва і тваринництва за зіставними цінами. При обчисленні доданої вартості вилучено повторний рахунок спожитої у виробництві власної продукції підприємства. Часто додана вартість виражається мінусовими або мінімальними додатними показниками, що доводить абсолютну неспроможність діяльності. Позитивні значення доданої вартості розділено на чотири складові. Три перші означають кошти на відтворення ресурсів виробництва та соціальні відрахування в бюджет, решта – умовно названа валовим прибутком. Це те, що залишається в підприємстві. Воно є джерелом удосконалення й розвитку виробництва, частину доводиться віддавати по зовнішніх каналах. Більша частина цієї решти стає реальним зиском власників виробництва. Розміри оплати праці та нарахування амортизації регулюються самим підприємством, що дає змогу хазяям підприємств коригувати прибуток у значних розмірах. Його частка, як видно, стає безумовно превалюючою. Додана вартість у розрахунку на одиницю площі сільгоспугідь може характеризувати інтенсивність вироб-

ництва, а віднесена до трудових затрат – продуктивність праці.

На жаль, від 2006 року в статистичній формі відсутні показники трудових затрат у годинах, а число зайнятих у сільськогосподарських галузях кількість праці не враховує. У таблиці поряд з офіційним показником рентабельності, який обчислюється за реалізованою частиною продукції, наведено показник покриття усіх витрат. Він інформативніший, у ньому також усувається повторний рахунок. У таблиці показано розміри підприємств за площею угідь і чисельність усього персоналу. Площа сільгоспугідь порівнюється з чисельністю працівників, чим характеризується землемісткість робочого місця. Щільність поголів'я великої рогатої худоби оцінюється площею угідь на умовну голову. Три останні графи виведені з витрат на оплату праці.

Інформація зі статистичної форми 50-сг надто збіднена, якщо порівнювати її з річними звітами колишніх колгоспів та радгоспів, навіть із формами за 2000 рік. Все ж із неї можна вирахувати ще низку показників. Частина з них представлена в таблиці 2. Перші чотири графи характеризують місце тваринництва в сільськогосподарському виробництві. Там, де не вирощують кормових культур, зберігається тільки свинарство. Враховуються послуги сільськогосподарсь-

кого характеру, які надаються населенню, іншим підприємствам. Їхня частка у виробничій діяльності невелика. Зате значні кошти витрачаються на залучення послуг, робіт зі сторони. Високі їхні розміри доводять несаможиттєвість підприємств, неврахування всіх трудових затрат, низьке залучення праці місцевого населення, часто також обладки тіньової економіки. Співвідношення між кількістю виробленої та реалізованої того ж року продукції впливає на точність оцінки рентабельності. При малому розмірі реалізації можна штучно нарощувати чи применшувати окупність витрат. Перевищення реалізацією виробництва може вказувати на скорочення діяльності. Відношення повної собівартості до виробничої показує частку накладних витрат. Здорожчуючи продукцію, постійно наростає плата за користування земельними паями. В середньому по підприємствах вона становила в 2014 році 1043 грн за гектар. Майнові паї майже в усіх селян втрачені.

Економічні результати більшості підприємств нестабільні. Надійність господарювання можна визначити тільки аналізом за кілька років. Треба враховувати, що витрати чи доходи можуть переходити з одного року на інший.

Далі наведемо деякі характеристики й особливості включених у таблицю підприємств.

1. Ефективність сільськогосподарської діяльності підприємств у 2014 році

№ п/п	Площа сільгоспугідь, га	Працівники в розлітві та тваринництві	Сільгоспугіддя на працівника, га	Угіддя на умовну голову ВРХ, га	Додана вартість, тис. грн	Додана вартість на 1 га угідь, грн	Частка у доданій вартості, %				Прибуток, тис. грн	Офіційна рентабельність, %	Покриття усіх витрат, %	Частка оплати праці, %		Оплата на працівника, грн
							оплата праці	відрахувань	амортизації	прибутку				у витратах	у валовому доході	
1	1367	128	10,7	2,74	1099	804	304	113	62	-379	-4166	-38,5	76,4	270	799	26108
2	962	3	32,1	-	7099	7379	0,4	0,2	-	99,4	7057	154,3	255	0,7	0,4	10033
3	938	5	188	-	-4340	x	x	x	x	x	-4440	-2,0	4,7	1,6	x	14600
4	1690	27	62,6	-	22123	13091	3,2	1,2	0,1	95,5	21123	91,0	260,9	5,4	3,2	26504
5	1209	5	242	-	3629	3002	2,5	0,9	-	96,6	3506	60,7	136,5	0,9	2,5	17900
6	-	5	-	-	71	x	60,0	22,3	-	17,7	12,5	0,3	100,6	0,8	60,0	8460
7	2194	76	28,9	5,63	12407	565,5	17,7	6,4	3,8	72,1	8950	8,5	154,7	12,3	18,4	28867
8	285	33	8,6	-	31415	110229	5,7	2,1	12,4	79,8	25063	58,4	262,4	11,3	6,5	54221
9	1471	50	29,4	7,91	2424	1648	47,2	15,5	1,5	35,8	868	4,8	114,0	12,9	47,9	22890
10	2796	64	43,7	16,18	3912	1399	34,2	12,7	41,8	11,3	443	18,7	99,7	6,0	58,7	20891
11	6076	128	47,5	15,91	2450	4033	12,1	4,5	3,1	80,3	19687	50,3	162,3	8,9	12,5	23133
12	3345	33	101	-	6659	1991	13,1	4,8	23,4	58,7	3905	25,7	116,2	3,4	17,2	26521
13	618	5	124	-	1035	1676	9,3	3,4	5,9	81,4	843	24,4	119,3	2,1	9,8	19180

2. Аналітичні характеристики ефективності

№ п/п	Тваринництво до рослинництва		Частка кормових культур у посівах, %		Надані послуги у реалізації виробництва, %	Частка реалізованої продукції і послуг у с.-г. виробництві, %	Повна собівартість до виробничої, %	Виторг у с.-г. виробництві до повної собівартості, %	Рентабельність по реалізації, %		Частка у витратах, %			Орендна плата за 1 га ріллі, грн
	у витратах	у виторгу	2014 р.	2015 р.					рослинництво	тваринництво	послуг інших організацій	оплати земельних паїв	оплати майнових паїв	
1	150,6	403	79,3	55,6	0,9	65,9	107,4	71,4	-24,8	-35,4	1,0	12,0	1,7	1087
2	0,1	0,1	-	-	17,6	111,4	109,2	211,9	154,3	-25,4	17,4	32,1	0,0	1525
3	-	-	-	-	-	5,4	123,4	70,5	-29,5	-	34,0	16,6	-	927
4	62,0	38,1	-	-	-	128,4	102,0	153,6	132,2	-18,7	38,9	10,3	-	845
5	-	-	-	-	-	82,0	100,0	187,0	80,2	-	38,4	14,4	-	1157
6	х	х	-	-	-	99,6	100,7	100,3	-	0,3	-	-	-	-
7	38,8	25,7	17,2	16,3	0,0	112,8	111,8	105,9	12,1	-13,1	12,8	19,7	-	1597
8	103,4	1152	-	-	-	94,8	106,5	128,6	133,8	23,8	35,6	2,2	-	1219
9	33,3	21,2	25,9	22,3	-	87,0	107,1	104,4	14,1	-25,6	17,9	12,8	-	771
10	12,5	10,0	32,0	18,4	1,9	77,6	110,9	121,9	23,6	6,2	16,0	14,6	-	1184
11	3,8	20,8	21,8	11,3	-	84,5	115,5	144,9	103,5	-39,2	13,6	14,3	-	882
12	1,3	2,3	-	-	3,9	89,8	106,4	127,0	27,7	67,0	15,8	10,6	-	842
13	0,0	1,1	3,0	100,0	100,0	127,3	26,1	1,8	20,9	14,8	-	1091

Підприємство 1. Колись знаменитий колгосп, тепер найбільш проблемне підприємство внаслідок великої насиченості худобою. При цьому зберігається висока культура землеробства. На фермі модернізовано доїльний зал, комп'ютеризовано процес доїння. Високовідповідальне господарювання підтримується невідповідною структурою виробництва, яка змушує більшу частку ріллі займати кормовими культурами. Тому з року в рік збільшуються збитки. Усі витрати покривалися в 2011 році на 59,5%, у 2012 - на 72,7; у 2013 - на 90,4; у 2014 - му на 76,4%. Обмежені можливості нарощувати оплату праці та плату за паї викликають невдоволення в колективі, чим скористалися сторонні особи. Підприємство зазнає рейдерських нападів. Як наслідок, від нього відділяються два господарюючі суб'єкти. У 2010 році було 3227 га сільгоспугідь, тепер 1367 га. Невигідне ж тваринницьке виробництво з великими кормовими площами залишається у підприємстві. До того ж доводиться допомагати кормовими ресурсами людям, оскільки корів у даному селі значно більше, ніж у будь-якому іншому. Збитки в 2013 році становили 2,3 млн, у 2014-му – 4,2 млн грн. Утримання високопродуктивної корови на 2,74 га угідь за нинішніх умов виявляється непосильним.

Підприємство 2. Особливо висока окупність витрат. У 2012 році вони покривалися виторгом на 389%, у 2013 – на 223, у 2014 - му на 255%. На трьох працівників припадає по 321 га угідь, тобто переважна частина робіт виконується залученими засобами, майже третина витрат – оплата послуг. При цьому витрати на оплату праці мінімальні, не нараховується амортизація. З менше, як тисячогектарної площі одержано понад 7 млн га прибутку. Більше третини посівів зайнято соняшником. Господарювання, контрастне до того, що в першого підприємства, стає найбільш привабливим.

Підприємство 3. Орієнтація на монокультуру. У 2013 році із 810 га посівів соя займала 755 га, одержано низький урожай зі збитковим виробництвом. У 2015 році 678 га сої, 12 - ріпаку і 140 га пшениці. Реалізація тільки 5,4% виробленої продукції, по якій показано 29,5% збитковості. Єдине з підприємств, відображених у таблиці, що одержує при мізерному виторгу мінусову величину доданої вартості. У попередні роки з різноманітною діяльністю мали високо-рентабельне виробництво.

Підприємство 4. Не маючи скотарства, все ж намагається не обмежуватися кон'юнктурно вигідними виробництвами. Спеціалізується на свинарстві, кролівництві, овочівництві з виходом на оптових замов-

ників, випіканні хлібобулочних виробів, виготовленні залізобетонних виробів, металевої сітки. Диверсифікація діяльності забезпечує кращу зайнятість порівняно з іншими підприємствами, що також не мають худоби. Крім місцевих селян, залучали навіть приїжджих працівників. Високий показник доданої вартості. Одержує великий прибуток, який міг би бути використаний на розвиток скотарства.

Підприємство 5. Одне з тих двох, які відібрали землю насиченого тваринництвом підприємства 1. При високому залученні чужої техніки мало в 2013 році на п'ять працівників 748 га угідь, у 2014 році вже 1209 га. Набір культур – соняшник, кукурудза, соя, пшениця, ріпак. Площі олійних перевищують зернові. Примітно, що виділилося підприємство із кооперативу вже як ТОВ, причому в обох керівником і бухгалтером стали ті самі особи.

Підприємство 6. Невелике недавно створене виробництво з відгодівлі свиней без сільгоспугідь. Усі корми покупні, їхня частка у витратах становила 96%. Мала сума оплати праці на середньорічного робітника доводить низьку зайнятість, але при цьому частка оплати праці в доданій вартості становила аж 60 % (низький рівень експлуатації праці). Підприємство реалізувало продукцію при мінімальній рентабельності.

Підприємство 7. Колишній радгосп, який був реорганізований в акціонерне товариство, що потім стало приватним. Зберігаються невелике поголів'я худоби і досить численний колектив при незначному залученні послуг зі сторони, високо оплачується оренда землі. У 2014 році мало цілком задовільні результати за доданою вартістю та рентабельністю. Надійна стабільність не досягається, у 2011 і 2013 роках мало збитки.

Підприємство 8 – з датським капіталом. Земельна площа невелика, але це основний масив малоземельного села. Спеціалізація - свинарство, поголів'я утримується на рівні 10 тис. голів при сучасній технології. Єдине в районі підприємство, яке не вирощує привабливі технічні культури, але садить картоплю. При цьому висока рентабельність по реалізації рослинницької продукції. Низька землемісткість робочого місця й високі за-

робітки працівників при двадцятип'ятимільйонному прибутку. Показником високої надійності є також значне перевищення окупності всіх витрат над рентабельністю, обчисленою за реалізованою продукцією. Усі витрати покривалися виторгом у 2013 році на 250%, у 2014 - му - 262%.

Підприємство 9. Нестабільне економічне становище на фоні зміни власника і розділення в 2014 році на дочірнє підприємство міжнародної агропромислової корпорації та товариство з обмеженою відповідальністю. У 2013 році мало мінусове значення доданої вартості, у 2014 - му – незначне її виробництво з розрахунку на одиницю площі.

Підприємство 10. Залишається зі статусом фермерського господарства, ставши по суті приватним, ґрунтується на найманій праці. Зберігає мінімальне скотарство – 310 голів великої рогатої худоби, з них 84 корови. Штучно занижується рентабельність надто високими амортизаційними нарахуваннями. Реально спроможне підприємство, яке відзначається високими вкладеннями в соціальну інфраструктуру села.

Підприємство 11. Небезпідставно вважається найпотужнішим у районі зі статусом приватного підприємства, стало основним орендарем на території п'яти сільрад, зберігаючи тваринництво лише в одному. Найбільші площі під соняшником і соєю, що займали 47 % площ посівів. При високій оснащеності скорочується зайнятість у сільськогосподарському виробництві. В 2010 році було 159 працівників, у 2014 - му – 128. Зменшено тваринницьке поголів'я.

Підприємство 12. Створювалося як фермерський кооператив, зареєстрований у райцентрі. Став базовим господарством однієї із сільрад. Стабільне виробництво без тваринництва. На відміну від інших підприємств, має розширений склад вирощуваних культур зі значними посівами гречки, гороху, овочевих.

Підприємство 13. Невелике малоінтенсивне виробництво. Розміщується на території міста обласного підпорядкування в середині масиву району. Тому фіксуючись Кагарлицькою статистикою, не проходить через аналізи районного управління агропромислового розвитку. Протягом останніх років фіксува-

лося 3-5 зайнятих у сільськогосподарському виробництві працівників, що доводить про його несамотійність і формальність.

Розглянемо ще кілька більш значних підприємств з тих, які відмовилися розголошувати економічні результати діяльності за 2014 рік.

Підприємство 14. Велике виробництво, що належить відомому данському приватному власникові. Основна діяльність – високоефективне свинарство із понад 40 тис. голів. Після 2010 року розширило землекористування вдвічі, взявши в оренду рілля на території трьох сільрад. Забезпечуються низька землемісткість робочого місця, особливо високі заробітки та відповідно податки, які у 2014 році становили 253,2 тис. грн. Щороку на гектар угідь виробляється близько 20 тис. грн доданої вартості, а виторг перевищує всі витрати приблизно вдвічі.

Підприємство 15. Найбільший на території району землекористувач, який мав у 2015 році 7248 га посівів. Відомо, що дане ПАТ веде діяльність і в інших районах та областях, на Кагарличчині має чотири підрозділи у семи сільрадах. У посівах зернова кукурудза мала 39,0 %, соняшник – 16,1, соя – 10,6, під кормовими культурами було 5,2%. Тваринництво розміщено в трьох селах, в одному збудовано сучасний молочний комплекс. Підприємство має 1834 голови великої рогатої худоби, але насиченість площі нею невелика. У 2013 році було зайнято 324 працівники – найбільше в районі, землемісткість робочого місця на середньому рівні – 42 га.

Підприємство 16. Занепадаюче виробництво, в якому виторг не компенсував витрати. Знайшовся інвестор, який згодився викупити рештки майнових паїв і таким чином увійти у володіння підприємством. До назви приватного сільськогосподарського підприємства додається літера „К”. У 2011 році було 4192 га сільгоспугідь, через два роки залишилося 2690 га. У 2015 році із 1828 га посівів 683 га засіяно соняшником. Різко зменшилося тваринницьке поголів'я. У 2014 році під кормовими культурами було 245 га, а в 2015-му – 83 га

Підприємство 17. Така ж малоуспішна діяльність. У 2011р. мінусове значення доданої вартості, а в 2012 і 2013 роках – прибутки. У

2011 році було 1984 га сільгоспугідь, через два роки – 1411 га. Полегшуючи своє становище, підприємство в 2012 році відмовилося від скотарства. Покладаються надії на сою, якою в 2015 році зайнято 47% посівів.

Підприємство 18. З'являється у 2012 році як ТОВ, відбираючи землю в переобтяженого тваринництвом підприємства 1 і реєструючись у райцентрі. Першого року мало високу рентабельність, залучаючи послуги на стороні й використовуючи 91% доданої вартості як прибуток. Показуючи п'ятьох працівників, на кожного з яких припадає 207 га угідь, засвідчує свою штучність. Наступного року не покриває усіх своїх витрат і має мінусове значення доданої вартості. У 2015 році вибуває зі складу підприємств, контрольованих районним управлінням АПР.

Підприємство 19. Організувалося 2010 року, реєструючись у Кагарлику. Засновники починали з торгівлі гербіцидами, а по утворенні сільгосппідприємства одержали 1,9 млн грн державної підтримки. Використовують землі двох сільрад. Швидко наросили земельний капітал до 1,4 тис. га ріллі. Як і більшість підприємств, займаються виключно вигідними польовими культурами.

Підприємство 20. Єдине в районі, де залишилася державна власність на землю – близько тисячі гектарів сільгоспугідь. Специфіка в тому, що це виправна колонія як установа мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами утримання, де основні роботи виконують засуджені, а для села дається півтора десятка робочих місць вільнонайманих працівників. Ведеться різногалузеве сільськогосподарське виробництво з широким складом культур. Як підприємство відкрите з 1993 року. Специфіка не дозволяє визначати реальну ефективність і за статистичною звітністю вона коливається навколо нульової рентабельності.

Підприємство 21. Заплутана діяльність, яка стала предметом журналістських розслідувань. Попередник – ПСП, що використовувало в 2010 році 3809 га, у 2011 – 2462 га, у 2012-му – вже 710 га. Того ж року з'являється нинішнє ТОВ з діяльністю, по якій не проходять ніякі угіддя. Економічні результати обох суб'єктів вкрай незадовільні.

Нове підприємство рахується в Кагарлику, а реєструється на Британських Вірджинських Островах як власність юридичної особи – нерезидента й ста фізичних осіб. Оформляється воно як сільськогосподарське, хоча веде також іншу виробничу та обслуговуючу діяльність. Із 2013 року фіксується тільки ТОВ. Показується окупність ледь наполовину, обчислюється збиток у 2,6 млн грн. Показана площа 456 га угідь явно недостатня для 242 умовних голів великої рогатої худоби. Далі посіви ще зменшуються, в 2014 році залишається 199 га кормових культур, у 2015-му – 75 га. Тваринництво зникає.

Підприємство 22. Мале господарство з площею угідь у 2013 році 414 га із типовим набором культур – зернові, кукурудза, соя, соняшник, ріпак показало стабільну ефективність. У 2012 році всі витрати окупилися на 157%, у 2013-му – 158%, додана вартість на гектар становила 6025 і 4155 грн, невисока землемісткість робочого місця – 23-25 га. Протягом 2011-2013 років одержано понад 7 млн грн прибутку, що дало змогу розширити виробництво. У 2014 році засіяно 1046 га, у 2015-му – 989 га.

Підприємство 23. Чужі невідомі хазяї ігнорують громади (господарювання на землях шести сільрад) і районні організації. На території району не реєструються, економічної форми ніколи аграрному управлінню не надавали. Поведінка відверто кон'юнктурна – у 2012 році всі 3791 га зайняли зерновою кукурудзою, у 2013-му ввели в посіви ще сою. У 2014 році виробництво включало 2067 га кукурудзи та 961 га сої, в 2015-му – відповідно 1320 і 872 га. Кількість сільськогосподарських робочих місць за 2013 рік скорочено із 121 до 81. Селяни неодноразово скаржилися, що орендарі не виконували соціальних угод, знижували рівень оплати праці, не укладали колективні договори,

щороку скорочували чисельність працівників.

Висновки. Аналіз статистичної інформації щодо підприємств одного району дає змогу виявити характерні риси їхнього розвитку останніми роками. Становище підприємств неоднакове, а визначальним чинником стає структура виробництва. Важка ситуація в тих, які зберігають значне поголів'я худоби (приклад – підприємство 1). При раціональній організації ті підприємства, які обмежуються вирощуванням зернових та олійних культур, нагромаджують великі прибутки, які могли б бути використані зокрема на створення нових виробництв із високою доданою вартістю (приклади – 2,4,22); вузький склад виробництв, надмірне насичення посівів соняшником, кукурудзою чи соєю (2,3,11,16,17,23); позитивні спроби диверсифікації виробництва (4,12); різні вигоди від створення іноземних підприємств із сучасною технологією та організацією (8,14); поширення діяльності потужних підприємств на території кількох сільрад (11,15,23); захоплення сільгоспугідь чужими структурами (15,16); намагання зареєструватися в містах, поза впливом сільських громад (12,18,19,23); поява підприємства – суб'єкта тіньової економіки (21); обмеження складу власників підприємства, тенденція до становлення його як вузькоприватного (7,10); оформлення штучних, несамостійних підприємств з кількома робітниками і переважанням робіт, виконаних сторонніми організаціями (2,5,13,18); викривлення показників ефективності відсутністю або, навпаки, зависокою амортизацією (2,10); неузгодженість інтересів суспільства, громад, власників, трудових колективів, працівників. Загалом ситуацію слід кваліфікувати як кризу сільськогосподарських підприємств.

Список використаних джерел

1. Статистичні форми сільськогосподарських підприємств Кагарлицького району 2011–2015 років.
2. Организация сельскохозяйственного производства. – М.: Колос, 2002. – 504 с.
3. Чернецький С. Українське село / С. Чернецький, А. Бондар. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2011. – 624 с.
4. Экономика и организация отраслей агропромышленного комплекса. Кн.1. – Минск: Беларуская навука, 2007. – 892 с.
5. Соціально-економічний розвиток сільських територій. – Ніжин, 2012. – 204 с.
6. Гафурова О.В. Соціальний розвиток села в Україні / О.В. Гафурова. – К.: Ірідіум, 2014. – 480 с.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2015 р.

*

*Є.М. БІЛЕЦЬКИЙ, доктор біологічних наук,
професор кафедри
Д.І. МАЛЮКІНА, здобувач
Харківський національний аграрний університет
імені В.В. Докучаєва*

Про екологічний та фітосанітарний стан агроценозів в Україні

Постановка проблеми. Стабільний розвиток аграрного сектору економіки – одна з актуальних проблем сучасності. У сільськогосподарському виробництві особливо тісний зв'язок економічних та екологічних чинників. Так, останні, серед яких вагомими чинниками є посухи й шкідливі комахи, можуть негативно впливати на формування врожаю, його кількість і якість. Вони відомі людству з часів заснування землеробства та завжди були й залишаються важливими, а в деякі роки вирішальними чинниками економічної стабільності сільськогосподарського виробництва.

Останніми роками значно погіршився екологічний та фітосанітарний стан агроценозів України. Протягом останніх п'ятдесяти років такі екстремальні явища повторюються частіше, при цьому тривають кілька років поспіль, що негативно позначається на стабільності сільськогосподарського виробництва. Проте закономірності багаторічної динаміки посух і масових розмножень шкідливих комах вивчені недостатньо й не розроблені методи їх довгострокового прогнозування.

Актуальність цієї проблеми безсумнівна. Не випадково її пріоритетні питання висвітлені в «Наукових основах національної стратегії сталого розвитку України» [11], а саме запровадження екологічно орієнтованої системи ведення сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кризову ситуацію в сільському господарстві внаслідок жорсткої посухи 2003 року проаналізовано в доповідях позачергової

сесії Загальних зборів на той час Української академії аграрних наук [12]. Стан зернового ринку за 2002-2003 роки висвітлено в багатьох публікаціях. При цьому в їх переважній більшості лише констатується низка проблем щодо продовольства, без аналізу жорсткої посухи 2003 року, її причин і передбачення [9].

Чергова посуха відбулася в 2007 році. Вона охопила значну територію степової зони України, а саме Крим, Херсонську, Миколаївську, Одеську, Запорізьку, Кіровоградську, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську та Черкаську області. У цьому величезному регіоні в квітні-травні й на початку червня не було атмосферних опадів [16]. У 2007 році негативний вплив посухи посилювався ще надто засушливою осінню та аномально теплою і майже безсніжною зимою [16].

Унаслідок посухи 2012 року основні збитки були нанесені сільськогосподарським підприємствам південних, деяких східних та центральних регіонів України [6]. У Росії (Поволжя) в 2012 році від посухи загинуло 500 тис. га пшениці озимої, мала місце загибель кукурудзи і соняшнику (за даними ЗМІ).

Статистика масових розмножень небезпечних видів комах – шкідників за тривалий історичний період наведена в монографії [3]. Доведена їх синхронізація із роками різних змін сонячної активності й посух.

Мета статті – визначити системні закономірності багаторічної динаміки посух і масових розмножень деяких видів шкідливих комах, їх економічне значення та розробити алгоритми довгострокового прогнозування їх в Україні.

Виклад основних результатів дослідження. Майже 60% сільськогосподарських угідь України знаходиться в зоні ризикованого землеробства і зазнають час від часу негативного впливу екстремальних погод-

них умов, насамперед від посух. Нами узагальнено й значно доповнено історичні відомості про посухи в різних регіонах світу за період 1710-2012 роки (табл.).

1. Історія посух у різних регіонах світу [1, 4, 5, 7, 16]

№ п.п.	Рік посух	Регіон
1	1710-1711; 1731; 1743; 1747-1750; 1772-1774; 1776	Україна, Росія
2	1793-1794	Україна, Росія, Індія
3	1799-1801; 1811; 1815	Україна
4	1823-1824; 1833-1834; 1847-1848	Європа, Україна, Фінляндія, Південна Франція, Японія
5	1855-1857	Бразилія, Україна, Росія, Казахстан, Японія
6	1859-1863	Європа, Україна, Росія
7	1866; 1868; 1871-1872	Гватемала, Європа, Україна, Росія, Німеччина, Індія, Японія
8	1875-1878	Європа, Україна, Росія, Індія
9	1880-1881	Європа, Україна, Росія, Казахстан, Японія
10	1883-1886	Європа, Україна, Росія, Південний і Центральний Казахстан
11	1889-1892	Європа, Україна, Росія, Мексика, США
12	1894-1896; 1901; 1903-1904	Європа, Україна, Росія, Німеччина, Канада, США
13	1906-1909	Європа, Україна, Росія, Південний і Центральний Казахстан
14	1911	Європа, Україна, Росія, Канада, Південна Африка
15	1914-1916	Європа, Україна, Росія, США
16	1918	Європа, Україна, Росія
17	1920-1922	Європа, Україна, Росія, Казахстан, США, Південна Африка
18	1928-1930	Європа, Україна, Росія, Індія
19	1933-1934; 1937	Європа, Україна, Росія, США
20	1942-1944; 1946-1947; 1952-1957	Україна, Росія, Казахстан, Узбекистан
21	1961-1964	Європа, Україна, Росія, США
22	1966	Європа, Україна, Росія, Сахель, США
23	1968-1969; 1972	Європа, Україна, Росія, Казахстан, Сахель, США
24	1975	Європа, Україна, Росія, Казахстан, США
25	1981	Україна
26	1983-1984	Австралія, Африка, Європа, Україна, Індонезія, Каліфорнія, Філіппіни, Шрі-Ланка
27	1986-1987	Європа, Україна, Росія
28	1991	Європа, Україна, Росія, Північний Казахстан
29	1994-1996; 1998-2000	Бразилія, Європа, Україна, Мадагаскар, Філіппіни
30	2003; 2007	Європа, Україна, Росія, Казахстан
31	2010; 2012	Європа, Україна, Росія, Канада, Казахстан, США, Чорногорія, Франція

Примітка. Сахель – назва перехідної смуги (до 400 км) від пустель Сахари до саван Західної Африки.

Історико-статистичний аналіз даних таблиці доводить про просторово часову повторюваність посух у різних регіонах через 2-3, 4-5, 7-9 років із середнім періодом приблизно 6 років. При цьому виділяються також сторічні цикли: 1747-1750 і 1847-1848; 1833-1834 та 1933-1934; 1883-1886 і 1983-1984; 1894-1896 та 1994-1996 роки. Циклічну динаміку посух моделює сонячна й геомагнітна активність, які синхронізовані з глобальною атмосферною циркуляцією (ГАЦ) [2,5,10,13,17].

Виявивши зв'язок посух із сонячною і геомагнітною активністю, Т.В. Покровська

[13] достеменно завбачила «дефіцит опадів» у 1972 році на європейській території й чергову посуху в Казахстані в 1974 році. Є.М. Білецьким 30 років тому показано, що температура повітря, атмосферні опади, урожайність пшениці та жита, а також масові розмноження деяких небезпечних шкідливих комах синхронізовані з роками різких змін сонячної активності [2].

Економічне значення посух. У 1964-1966 і 1972-1974 роках через жорсткі посухи різко знизилася виробництво продовольства, в період глобальної посухи 1972 року світові запаси зерна скоротилися на 33 млн т [5].

За період Сахельської посухи (1968-1972 рр.) на третину зменшилось озеро Чад, припинилися розливи найбільших річок Африки – Нігера і Сенегала, повисихала більшість колодязів із питною водою. Раніше родючі землі перестали давати врожаї, загинула велика кількість худоби. В результаті цієї кліматичної аномалії загинуло більше 250 тис. людей. Сахельська посуха охопила територію 5,2 млн кв. км із населенням понад 60 млн осіб [5].

У 2010, 2012 роках від посух постраждали мешканці Європи, Канади, Казахстану, Іспанії, Росії, США, України.

За даними І.Є. Бучинського [7], у 1747 році через жорстку посуху в Україні загинули ярі культури, а восени 1953, 1955, 1957, 1962, 1963 і 1969 років – великі площі пшениці озимої.

У 2003 році в південно-східних областях України опадів не було два місяці, а відносна вологість повітря тривалий час не перевищувала 30%. У результаті пшениця озима загинула на площі 5,2 млн га, або 65% загальної площі [12]; валовий збір зерна у 2003 році знизився на 32,5%, пшениці озимої й жита – на 75% від багаторічного рівня [9].

За прогнозами науки, такі критичні роки в поточному столітті будуть значно частіше [12]. Дійсно, в 2007 році жорстка посуха охопила значну територію степової зони України, а через п'ять років – чергова жорстка посуха в 2012 році. В той рік недобір урожаю пшениці порівняно з 2011 роком був 18 ц/га, ячменю – відповідно 17 ц/га [6].

Останні посухи доводять про те, що екологія сільського господарства значною мірою залежна від них. Тому дослідження закономірностей їхньої багаторічної динаміки і довгострокове прогнозування – одна з важливих задач.

Алгоритм прогнозування початку чергових посух в Україні. На основі закону про циклічну динаміку природних систем, синхронізовану з багаторічною динамікою сонячної активності, й міжсистемного методу прогнозування [3, 17] нами розроблено алгоритм довгострокового прогнозування початку чергової посухи в Україні. За 1710-2012 роки в Україні відбулася 51 посуха. За цей період різкі зміни сонячної активності

мали місце в такі роки: 1711-1712, 1716, 1718-1719, 1723, 1727, 1729, 1732-1734, 1736, 1738, 1741, 1744-1745, 1748-1749, 1750-1751, 1754-1755, 1757, 1761-1762, 1765-1766, 1769, 1771-1778, 1780, 1782, 1784, 1786, 1788, 1790, 1793, 1795-1796, 1798-1799; 1801, 1805, 1807, 1810, 1813, 1815-1816, 1818, 1821, 1823, 1826, 1829, 1831, 1833, 1836-1838, 1841, 1843, 1845, 1847-1850, 1854-1856, 1859-1862, 1865, (1868), 1870-1875, 1877-1878, 1880, 1882-1887, 1890, 1892-1894, 1896, 1899; 1900-1901, 1903, 1905-1908, 1910-1913, 1915, 1917-1918, 1920, 1922-1925, 1927-1931, 1933-1937, 1939-1944, 1946-1948, 1950, 1952, 1954-1957, 1959, 1961, 1963-1964, 1966-1969, 1971-1973, 1975-1979, 1981, 1983-1984, 1986-1989, 1991, 1993, 1995, 1997-1998, 2000, 2003-2004, 2006-2007, 2010-2013 [2, 9, Інтернет].

За 1710-2012 роки з 51 наявних в Україні посух 43 відбулися точно в роки різких змін сонячної активності, або 84,3%, в інші роки 8 посух – 15,7%. Відомо, що остання жорстка посуха була в 2012 році (табл.), до нього додаємо 6 років (середній період між черговими посухами) і виходить, що початок наступної посухи в Україні слід очікувати в 2018 році. Сто років тому посуха в Україні була в 1918 році.

Хроніка масових розмножень шкідників в Україні (назва, роки масових розмножень і середній період між черговими спалахами чисельності).

Совка озима – *Scotia segetum* Schiff. Масові розмноження її відбувалися в Україні у 1823-1825, 1836-1840, 1846-1850, 1861-1863, 1871-1873, 1880-1881, 1893-1896, 1899-1900, 1907-1908, 1915, 1918, 1923-1925, 1935-1937, 1946-1950, 1956-1957, 1964-1968, 1971-1973, 1981-1984, 1997-1998 і 2007-2008 роках. Повторюваність масових розмножень у часі через 3-5, 8-9, 10-13 років, середній період – 9 років. Сторічні цикли: 1823-1825 і 1923-1925; 1846-1850 та 1946-1950; 1871-1873 і 1971-1973; 1907-1908 та 2007-2008 роки.

Метелик лучний – *Margaritja sticticalis*. Масові розмноження цього шкідника в Україні мали місце в 1855, 1869, 1880, 1901, 1912-1913, 1920-1921, 1929-1932, 1935-1936, 1956, 1975, 1986-1988 і 2011-2013 роках.

Вони повторювались у часі через 8-9, 11,14 років; середній період – 13 років.

Жужелиця хлібна – *Zabrus tenebrioides* Goeze. За період з 1863-2003 років масові розмноження були в 1863-1864, 1880-1881, 1903-1905, 1923-1925, 1931-1932, 1946-1947, 1952-1953, 1957-1959, 1963-1964, 1966-1967, 1979-1984, 1991-1992 і 2003-2007 роках. Повторюваність їх у часі через 2-4, 8-9, 10-2 років; середній період 11 років. Сторічні цикли 1863-1864 і 1963-1964; 1093-1905 та 2003-2007 роки.

Хлібні жуки – *Anisoplia austriaca* Hrbst. За останні 162 роки (1841-2003) в степовій і лісостеповій зонах України відбулося 17 спалахів масового розмноження хлібних жуків, а саме в 1841-1842, 1845-1846, 1856-1857, 1860-1861, 1868-1869, 1879-1880, 1886-1887, 1896-1903, 1906-1910, 1915-1917, 1924-1925, 1936-1939, 1956-1957, 1962-1964, 1966-1969, 1980-1984, 2003-2007 роках. Повторюваність спалахів чисельності в часі через 4, 7-9, 11 і 23 роки. Середній період – 11 років. Сторічний цикл 1856-1857 та 1956-1957 роки.

Черепашка шкідлива – *Eurygaster integriceps* Put. За період 1890-2008 років в ореолі її масових розмножень (головним чином Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська і Херсонська області) було 11 спалахів чисельності, а саме 1890-1896, 1901-1904, 1909-1912, 1925-1926, 1937-1941, 1954-1956, 1967-1968, 1972-1973, 1980-1984, 1997-1998, 2008-2009 роки. Повторюваність їх у часі 5,8, 11-13 років, середній період – 11 років.

Довгоносик буряковий звичайний – *Bothynoderes punctiventris* Germ. Масові розмноження його в зоні бурякосіяння відбувалися в роки: 1851-1855, 1868-1869, 1875-1877, 1880-1881, 1892-1893, 1896-1897, 1904-1906, 1911-1912, 1920-1922, 1928-1930, 1936-1940, 1947-1949, 1952-1957, 1963-1964, 1973-1976, 1986-1988, 1998-2000, 2010-2012. Повторюваність у часі через 8-9, 11-13 років; середній період – 9 років.

Економічне значення шкідливих комах (совки озимої, метелика лучного, жужелиці хлібної, жуків хлібних, черепашки шкідливої та довгоносика звичайного бурякового).

Масове розмноження совки озимої у 1924 році охопило величезну територію, а збитки, що були нанесені її гусеницями, становили 18 млн крб. Лише в Україні вони знищили 400 тис. га озимих культур [8].

Метелик лучний у 1901 році масово розмножувався в степовій і лісостеповій зонах, а збитки від нього в регіоні вирощування конопель становили понад 5 млн крб., в зоні бурякосіяння – відповідно 30 млн крб. [8]. У 1929 році його масове розмноження відбулося на території від Східного Сибіру до західних меж колишнього СРСР, а також у Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині й Югославії. Збитки, за приблизними підрахунками, становили 200 млн крб. Лише в 1980-1981 роках личинки жужелиці хлібної пошкодили сходи пшениці озимої в південних, східних, центральних і західних областях України на площі близько 1 млн га (ЗМІ). Жуки хлібні з 1870 по 1880 рік знищили врожай зернових злакових культур на суму 100 млн крб., а в 1912 році – 60 млн крб. [8, 14].

Черепашка шкідлива – широко розповсюджений шкідник зернових злакових, особливо пшениці. Її масове розмноження в 1997-1998 роках було в Україні, Росії, Болгарії, Румунії, Угорщині, Югославії, в країнах Близького й Середнього Сходу. В останніх хлібними клопами було пошкоджено 5 млн га пшениці, а витрати на проведення моніторингу та захисту рослин щорічно (1997-1998 рр.) становили 40 млн дол. США [20]. Довгоносик буряковий звичайний за 1901-1910 роки знищив буряки цукрові на площі 156 тис. га. При цьому вартість недобору врожаю дорівнювала 2 278 500 крб. [20]. У 2000 році в зоні бурякосіяння України було пересіяно 135 тис. га буряків цукрових, знищених жуками [14].

У теперішній час втрати врожаю від екстремальних чинників погоди залишаються на рівні 30-50%, а від шкідників зернових культур – до 50% [14].

Алгоритм прогнозування масових розмножень шкідливих комах в Україні. Совка озима. З 20-ти масових розмножень совки озимої 9 (95,5%) точно збіглися з роками різких змін сонячної активності й одне в 1846-1850 роках було через один рік після

(4,5%). Відомо, що останнє масове розмноження цього шкідника відбулося в Україні у 2007-2008 роках з максимумом чисельності в 2007 році. До цього максимуму (2007 р.) додаємо 9 років (середній період між початком чергових масових розмножень) і виходить, що наступне масове розмноження з імовірністю 95% слід очікувати з 2016 року. Понад 100 років тому, а саме в 1915 році, теж відбулося масове розмноження совки озимої в Україні.

Метелик лучний. З 12-ти масових розмножень цього шкідника 11 (91,7%) точно починалися в роки різких змін сонячної активності й лише одне (1869 р.) – 8,3% через один рік пізніше. Останнє масове розмноження його було в 2011-2013 роках із максимумом чисельності у 2013-му. До нього додаємо 13 років (середній період) і виходить, що початок наступного слід очікувати з 2026 року. Всі довгострокові прогнози, розроблені [3], справдилися, а саме – в 1986-1988, 2000-2002 (локальне масове розмноження) і 2011-2013 роках.

Довгоносик лучний. З 18-ти масових розмножень довгоносика 16 (89%) починалися точно в роки різких змін сонячної активності й 2 (11%) – через один рік після. Останнє його масове розмноження в зоні бурякосіяння було в 2010-2012 роках із максимумом чисельності в 2010 році. До нього додаємо 9 років (середній період) і виходить, що по-

чаток чергового масового розмноження з імовірністю 89% слід очікувати з 2019 року.

Аналогічно розроблено алгоритм початку чергових масових розмножень жужелиці хлібної – початок 2018-2019, жуків хлібних – 2017-2018, шкідливої черепашки – 2020-2021 роки.

Висновки. У процесі історико-статистичних досліджень визначено поліциклічність посух і масових розмножень шкідливих комах (совки озимої, метелика лучного, жужелиці хлібної, жуків хлібних, черепашки шкідливої та довгоносика бурякового звичайного), показано їхнє важливе значення як чинників стабільності аграрного сектору економіки.

На основі закону циклічності природних систем і міжсистемного методу прогнозування розроблено алгоритми довгострокового прогнозування чергових посух та масових розмножень шкідливих комах в Україні. Згідно з прогнозом, початок чергової посухи в Україні очікується з 2018 року, масових розмножень: совки озимої – 2016 рік; метелика лучного – 2026; жужелиці хлібної – 2018-2019; хлібних жуків – 2017-2018; черепашки шкідливої – 2020-2021; довгоносика бурякового звичайного – 2019 рік.

Цей прогноз як основу рекомендується використовувати при запровадженні екологічно орієнтованої системи ведення сільськогосподарства для прийняття оптимальних рішень щодо захисту рослин в Україні.

Список використаних джерел

1. *Бараши С.И.* История неурожая и погоды в Европе / С.И. Бараш. – Л.: Гидрометеиздат, 1989. – 238 с.
2. *Белецкий Е.Н.* Резкие изменения солнечной активности и массовые размножения вредных насекомых / Е.Н. Белецкий // Бюллетень. Солнечные данные. – 1985. – № 4. – С. 91-94.
3. *Белецкий Е.Н.* Массовые размножения насекомых. История, теория, прогнозирование: моногр. / Е.Н. Белецкий. – Х.: Майдан, 2011. – 172 с.
4. *Боголепов М.А.* Наступающие возмущения климата по историческим данным / М.А. Боголепов. – М.: Изд. НК земледелия, 1921. – 30 с.
5. *Борисенков Е.П.* Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы / Е.П. Борисенков, В.М. Пасецкий. – М.: Мысль, 1988. – 522 с.
6. *Бурка Анна.* Влияние засухи на рынок зерновых и масличных в России и Украине/ Анна Бурка, Юлия Иваницкая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hipzmag.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=687:687&Itemid=15.
7. *Бучинский И.Е.* Засухи, суховеи и пыльные бури в Украине и борьба с ними / И.Е. Бучинский. – К.: Урожай, 1970. – 236 с.
8. *Васильев В.П.* О потерях урожая, причиняемых вредителями / В.П. Васильев, В.П. Омелюта // Вредители с.-х. культуры и лесных насаждений. – К.: Урожай, 1987. – Т.1. – С. 33-38.
9. *Герасименко С.С.* Вариация урожайности зерновых культур в Украине: Причины и последствия / С.С. Герасименко, В.С. Герасименко // Научно-экономический журнал. – 2004. – № 5. – С. 140-144.
10. *Дружинин И.П.* Долгосрочный прогноз и информация / И.П. Дружинин. – Новосибирск: Наука, 1987. – 356 с.
11. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України / [За наук. ред. акад. НААН д.е.н., проф. М.А. Хвесика]. – К.: ДУІЕТСР, 2013. – 40 с.

12. Науково-практичні підходи до ведення сільського господарства за екстремальних погодних умов / Матер. позачергової сесії Заг. зборів Української академії аграрних наук 15 лип. 2003 р., м. Київ. – К.: Аграрна наука, 2003. – 144 с.
13. Покровская Т.В. Синоптико-климатические и гелиогеофизические долгосрочные прогнозы погоды / Т.В. Покровская. – Л.: Гидрометеиздат, 1969. – 254 с.
14. Стратегія і тактика захисту рослин. Т. 1 Стратегія; за ред. акад. НААН, д-ра біологічних наук, проф. В.П. Федоренка. – К.: Альфа-стевія, 2012. – 500 с.
15. Черенкова Е.А. Засухи в Украине в ситуации влияния квазидвухлетней цикличности глобальных атмосферных процессов / Е.А. Черенкова // Геополитика и экономика регионов. – 2014. – № 10. – С. 938-942.
16. Черенков Анатолий. Урожайность когда засухи уже не случайность / Анатолий Черенков, Сергей Крамарев, Сергей Красненков и др. // Зерно. – 2001. – № 11.
17. Чижевский А.Л. Космический пульс жизни. Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия / А.Л. Чижевский. – М.: Мысль, 1995. – 768 с.
18. Яковец Ю.В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю.В. Яковец. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
19. Яковец Ю.В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю.В. Яковец. – М.: Экономика, 2011. – 382 с.
20. SP-IRM Ann. R 1997-1998 International Center for Agricultural Research in Dry Areas. – 1998. – P. 25.

Стаття надійшла до редакції 02.07.2015 р.

*

УДК 631.115.11: 636.033:636.034

*М.М. КРОПИВКО, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, докторант
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Розвиток кормовиробництва в господарствах населення

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу чимало працівників Мінагрополітики України, а також науковців розглядають господарства населення як свого роду константу, що за будь-яких умов забезпечуватиме продуктами харчування членів домогосподарств, одночасно виробляючи вагому частку сільськогосподарської продукції й сприяючи розвитку сільських територій. При цьому, незважаючи на роль господарств населення у забезпеченні продовольчої безпеки нашої держави, підтримка їхньої діяльності як із боку України, так і колишнього СРСР мала, у кращому випадку, епізодичний характер, а розроблені шляхи та напрями щодо стимулювання підприємництва членів цих господарств спрямовані на реалізацію тактичних завдань аграрної політики.

До того ж можливості реалізації будь-яких вагомих інвестиційних проектів,

пов'язаних із розвитком господарств населення, суттєво ускладнені внаслідок їхніх недостатніх можливостей щодо акумулювання необхідного обсягу фінансів за рахунок власних джерел і практичної неможливості забезпечення необхідного фінансування за рахунок позичених чи залучених джерел.

Так, спроби урядовців щодо подолання хронічного дефіциту державного бюджету зменшенням обсягу дотацій, виплат, прямого державного кредитування й фінансування інвестиційних проектів та інших видатків, пов'язаних із підтримкою діяльності господарств населення, виокремлення з їхньої сукупності особистих селянських господарств, члени яких вважаються самозайнятими, а отже й не мають права на одержання державної допомоги по безробіттю, призвели до збільшення міграції членів господарств населення в міста та за межі нашої країни, а ускладненість їхнього працевлаштування у сільській місцевості й практична відсутність

© М.М. Кропивко, 2015

12. Науково-практичні підходи до ведення сільського господарства за екстремальних погодних умов / Матер. позачергової сесії Заг. зборів Української академії аграрних наук 15 лип. 2003 р., м. Київ. – К.: Аграрна наука, 2003. – 144 с.
13. Покровская Т.В. Синоптико-климатические и гелиогеофизические долгосрочные прогнозы погоды / Т.В. Покровская. – Л.: Гидрометеиздат, 1969. – 254 с.
14. Стратегія і тактика захисту рослин. Т. 1 Стратегія; за ред. акад. НААН, д-ра біологічних наук, проф. В.П. Федоренка. – К.: Альфа-стевія, 2012. – 500 с.
15. Черенкова Е.А. Засухи в Украине в ситуации влияния квазидвухлетней цикличности глобальных атмосферных процессов / Е.А. Черенкова // Геополитика и экономика регионов. – 2014. – № 10. – С. 938-942.
16. Черенков Анатолий. Урожайность когда засухи уже не случайность / Анатолий Черенков, Сергей Крамарев, Сергей Красненков и др. // Зерно. – 2001. – № 11.
17. Чижевский А.Л. Космический пульс жизни. Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия / А.Л. Чижевский. – М.: Мысль, 1995. – 768 с.
18. Яковец Ю.В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю.В. Яковец. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
19. Яковец Ю.В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю.В. Яковец. – М.: Экономика, 2011. – 382 с.
20. SP-IRM Ann. R 1997-1998 International Center for Agricultural Research in Dry Areas. – 1998. – P. 25.

Стаття надійшла до редакції 02.07.2015 р.

*

УДК 631.115.11: 636.033:636.034

*М.М. КРОПИВКО, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, докторант
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Розвиток кормовиробництва в господарствах населення

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу чимало працівників Мінагрополітики України, а також науковців розглядають господарства населення як свого роду константу, що за будь-яких умов забезпечуватиме продуктами харчування членів домогосподарств, одночасно виробляючи вагому частку сільськогосподарської продукції й сприяючи розвитку сільських територій. При цьому, незважаючи на роль господарств населення у забезпеченні продовольчої безпеки нашої держави, підтримка їхньої діяльності як із боку України, так і колишнього СРСР мала, у кращому випадку, епізодичний характер, а розроблені шляхи та напрями щодо стимулювання підприємництва членів цих господарств спрямовані на реалізацію тактичних завдань аграрної політики.

До того ж можливості реалізації будь-яких вагомих інвестиційних проектів,

пов'язаних із розвитком господарств населення, суттєво ускладнені внаслідок їхніх недостатніх можливостей щодо акумулювання необхідного обсягу фінансів за рахунок власних джерел і практичної неможливості забезпечення необхідного фінансування за рахунок позичених чи залучених джерел.

Так, спроби урядовців щодо подолання хронічного дефіциту державного бюджету зменшенням обсягу дотацій, виплат, прямого державного кредитування й фінансування інвестиційних проектів та інших видатків, пов'язаних із підтримкою діяльності господарств населення, виокремлення з їхньої сукупності особистих селянських господарств, члени яких вважаються самозайнятими, а отже й не мають права на одержання державної допомоги по безробіттю, призвели до збільшення міграції членів господарств населення в міста та за межі нашої країни, а ускладненість їхнього працевлаштування у сільській місцевості й практична відсутність

© М.М. Кропивко, 2015

можливості одержання додаткових доходів унеможливило одержання комерційних кредитів. Окрім того, ще одним стримувальним фактором, який впливає на розвиток господарств населення, є обмежена можливість залучення ними необхідних земельних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розв'язання проблеми активізації розвитку господарств населення було предметом наукових досліджень багатьох провідних вітчизняних учених-економістів, зокрема В.К. Збарського [18], Ю.О. Лупенка [9], М.Й. Маліка [7], В.Я. Месель-Веселяка [10], М.Ф. Кропивка [8-9], І.В. Прокопи [19], П.Т. Саблука [10], І.В. Свиноуса [13], М.Г. Шульського [20], О.М. Шпичака [13], В.В. Юрчишина [17] та інших дослідників.

Разом із тим ще й нині залишаються актуальними питання не лише адаптації діяльності цих господарств до вимог Європейського Союзу щодо виробництва сільськогосподарської продукції в умовах децентралі-

зації влади та управління, а й загалом – визначення їхніх шляхів і напрямів розвитку.

Мета статті – наукове обґрунтування концептуальних підходів щодо розвитку тваринницької галузі у господарствах населення в умовах децентралізації влади.

Виклад основних результатів дослідження. У різні періоди існування України результати діяльності господарств населення істотно впливали не лише на обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, а й були одним з основних джерел існування їхніх членів. Так, згідно з даними Державної служби статистики України, у структурі доходів середньостатистичного члена такого господарства найбільшою часткою є кошти, одержані за рахунок оплати праці, пенсійних нарахувань і доходу від споживання та продажу власно вирощеної сільськогосподарської продукції [1, с. 196]. У 2013 році ці доходи становили – відповідно: 37,2; 29,7 і 19,2% сукупного доходу члена господарства населення.

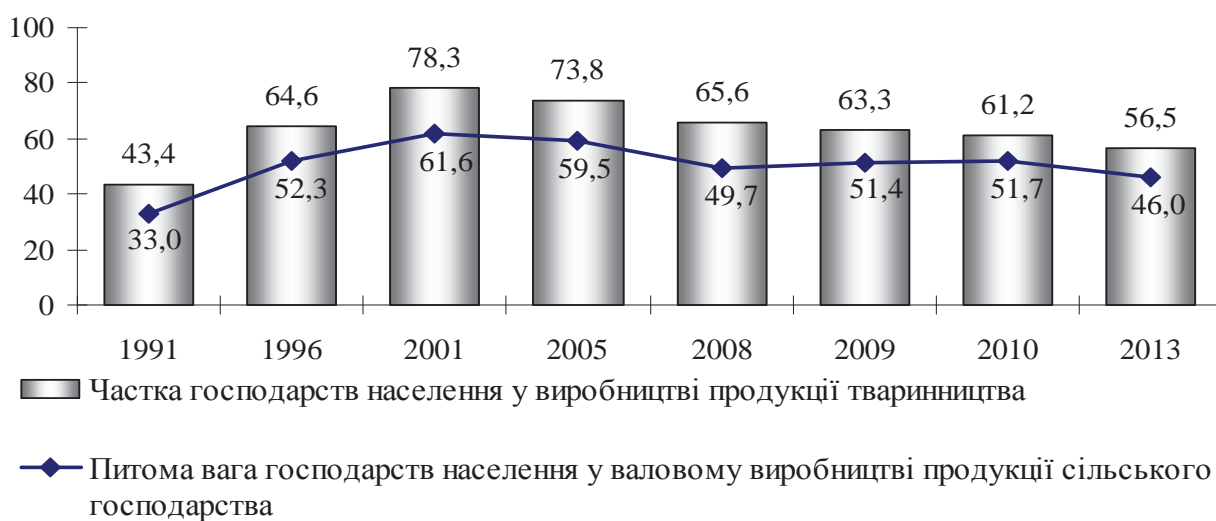

Рис. 1. Динаміка валового виробництва сільськогосподарської продукції господарствами населення та їхньої частки у виробництві продукції тваринництва протягом 1991-2013 рр., %

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [1-2].

У цілому ж, згідно з наведеним на рисунку 1, протягом останніх років господарствами населення вироблялося від 33% у 1991 році до 46% у 2013-му, а в 2001-2005 роках – понад 70% валового виробництва продукції сільськогосподарства. При цьому можна стверджувати, що господарства населення є основними виробниками продукції тваринництва в Україні (крім м'яса птиці).

Так, у 1991 році питома вага цих господарств у валовому виробництві продукції тваринництва становила 43,4%, 2001 – 78,3; 2005 – 73,8; 2010 – 61,2, а у 2013 році – 56,5%.

Ці висновки підтверджуються результатами порівняння зміни кількості поголів'я худоби у сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення (табл.).

Зміна кількості поголів'я худоби у сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення, тис. гол.

Вид тварин	Сільськогосподарські підприємства			Господарства населення		
	1981 р.	2013 р.	2013 р. до 1981 р., %	1981 р.	2013 р.	2013 р. до 1981 р., %
Корови	6785,5	575,2	8,5	2485,6	1979,1	79,6
Молодняк ВРХ	14700,4	931,3	6,3	1396,1	1160,3	83,1
Свині	15643,2	3556,9	22,7	4139,5	4019,8	97,1
Вівці	8435,9	260,4	3,1	379,4	813,0	214,3
Кози	0,0	4,9	0,0	235,6	659,9	280,1

Джерело: Розраховано за даними [3-5].

Так, порівняно з 1981 роком (згідно зі статистичними даними у цьому періоді спостерігалася найбільша кількість худоби в Україні) поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах різко скоротилося з 6785,5 до 575,2 тис. гол. і нині становить лише 8,5% тодішньої їхньої кількості. У господарствах населення за цей же період скорочення поголів'я корів також мало місце, проте тут його спад відбувся значно повільніше – від 2485,6 у 1981 році до 1979,1 тис. гол. у 2013-му, тобто лише на 20,4%. При цьому у зазначений період чисельність сільського населення скоротилася на 28,5%.

Таким чином, протягом 1981-2013 років при катастрофічному спаді поголів'я тварин у сільськогосподарських підприємствах, кі-

лькість його з розрахунку на одного сільського жителя залишилася відносно стабільною, а по вівцях і козах навіть збільшилася у 2,1 та 2,8 рази. Це підтверджує поширену думку про те, що господарства населення нині відіграють значну роль у продовольчому забезпеченні як сільських жителів, так й усього населення нашої країни, одночасно виступаючи суттєвим джерелом формування доходів сільського населення.

Разом із тим у процесі проведення земельної реформи та роздержавлення сільськогосподарських підприємств щільність поголів'я з розрахунку на 100 га сільгоспугідь, що знаходяться у користуванні господарств населення (не враховуючи зданих в оренду сільськогосподарським підприємствам), також зазнала значного спаду (рис. 2).

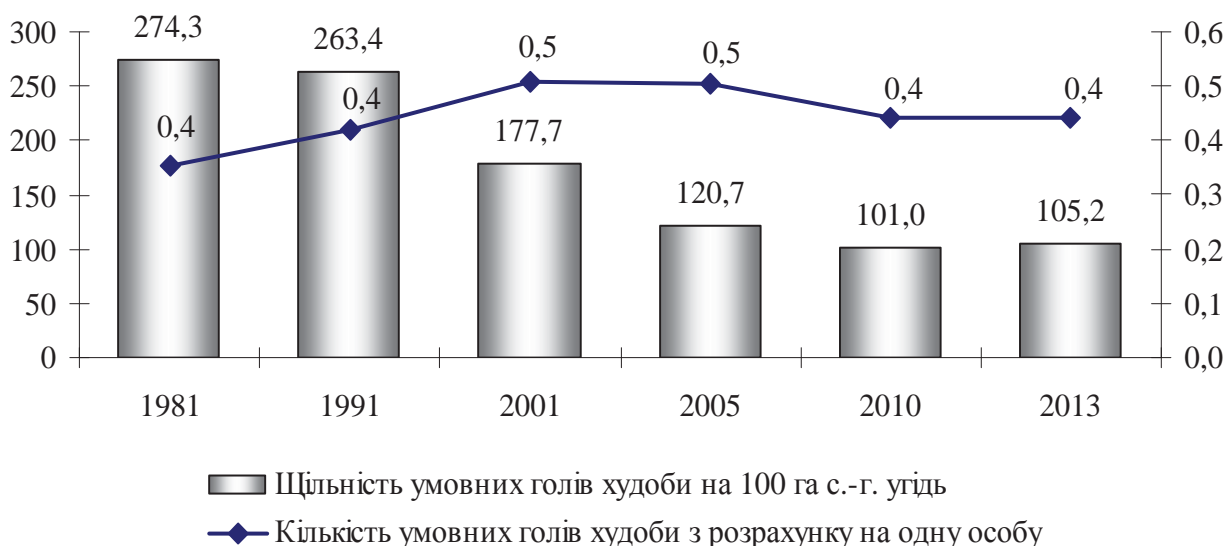

Рис. 2. Динаміка зміни сукупного стада худоби у господарствах населення протягом 1981-2013 рр.

Джерело: Розраховано за даними [3-6].

Нині щільність худоби в господарствах населення становить 105,2 ум. гол. худоби на 100 га сільськогосподарських угідь, що у

2,6 рази менше за аналогічний показник 1981 року.

Цей факт доводить про значні невикористані резерви збільшення обсягів виробницт-

ва продукції тваринництва у господарствах населення і, одночасно, перед науковцями й суспільством нашої країни ставить запитання, як у сучасних умовах забезпечити вищу товарність тваринницької галузі в цих господарствах?

Проведені вибіркові опитування членів 32 господарств населення Кіровоградської, Київської, Тернопільської та Житомирської областей, які відображають усі групи тих, що проживають у сільській місцевості (пенсіонерів, працевлаштованих у сільськогосподарських підприємствах, членів господарств, що займаються індивідуальною трудовою діяльністю, а також голів сільських і селищних рад), дало змогу визначити причини, які заважають збільшенню поголів'я худоби у цих господарствах.

У результаті відповіді на поставлені запитання усіма респондентами виділяються чотири основні причини, що не уможливають займатися розвитком тваринництва, а саме:

а) велика трудомісткість робіт по догляду за худобою та трудозатратність їхньої відгодівлі;

б) недостатність земельних площ у більшості господарств населення для вирощування необхідних кормів;

в) занадто низькі ціни, які встановлюють на тваринницьку продукцію господарств населення посередники й переробники;

г) нерозвиненість та утрудненість доступу до системи ветеринарного обслуговування, інфраструктури первинної переробки й збуту вирощеної господарствами продукції.

При цьому в більшості випадків селяни зауважували, що у часи колишнього СРСР основний тягар турбот по забезпеченню кормами тварин підсобних господарств сільського населення (у тому числі за рахунок оплати праці, а також значною мірою за рахунок запозичень цих кормів із колгоспних чи радгоспних комор), ветеринарне обслуговування і реалізацію виробленої селянами тваринницької продукції несли колгоспи та радгоспи. І якби можна було б нині налагодити взаємовигідне постачання кормів, то це могла б бути основна ланка ланцюга виробництва й збуту тваринницької продукції в господарствах населення, що забезпечило б їхній розвиток.

Однак у сучасних умовах реалізація таких задумів потребує розробки та запровадження новітніх підходів, які б ґрунтувалися на інституті приватної власності.

Враховуючи специфічні особливості функціонування господарств населення, особливо особистих селянських господарств, які є основними виробниками сільськогосподарської продукції цієї форми господарювання, найбільш реальним шляхом збільшення обсягів виробництва тваринницької продукції є створення економіко-організаційних форм надання виробничих послуг, які б забезпечували потреби господарств населення у необхідних кормах, ветеринарному обслуговуванні, переробці, зберіганні, транспортуванні, збуті тощо. Тому враховуючи давні традиції українського селянства щодо гуртової праці, у т.ч. й випасання худоби на громадських пасовищах (череда), нами пропонується розвинути цю традицію у напрямі створення громадського кормовиробництва.

Разом із тим, як показало опитування, члени господарств населення в силу різних причин, у т.ч. також матеріальних чи психологічних, ще не готові або не в змозі об'єднати свої зусилля для реалізації задуму зі створення такого кормовиробництва. Тому в умовах децентралізації влади й управління ініціатором створення громадського кормовиробництва має стати орган самоврядування сільської територіальної громади, у розпорядженні якого знаходиться необхідний обсяг земель (землі запасу, невитребувані землі, неугіддя тощо) та, у разі створення відповідного господарюючого суб'єкта для надання виробничих послуг, може згуртувати членів домогосподарств для ведення сільської діяльності. При цьому, місією такого господарюючого суб'єкта має бути, насамперед, забезпечення потреб членів домогосподарств у необхідних кормах і послугах, а також розвиток виробничої інфраструктури сільської територіальної громади.

Таке підприємство-інтегратор для своєї успішної діяльності повинне мати:

➤ вільні земельні площі та інші ресурси, у т.ч. й фінансові, для розвитку кормовиробництва;

➤ довіри членів місцевої громади до керівного складу новостворюваного підприємства, а також можливість залучення цих членів для реалізації задуму зі спільної виробничої діяльності;

➤ соціальну направленість підприємницької діяльності;

➤ можливість надання додаткових послуг членам домогосподарств;

➤ направленість на розвиток виробничої інфраструктури території місцевої громади, на якій підприємство-інтегратор провадитиме господарську діяльність.

Однією з визначальних умов щодо реалізації задуму з розвитку кормовиробництва є, насамперед, наявність вільних земельних площ, на яких вирощуватимуть культури, необхідні для формування раціональних наборів кормів для худоби. В сучасних умовах вільні земельні площі знаходяться у власності місцевих громад і складаються з громадських пасовищ, відчужених або невитребуваних земель, а також різного виду неугідь, які технологічно-оснащеним підприємствам, орієнтованим на досягнення високих та швидких економічних результатів, є малопривабливі. Окрім того, для виробництва кормів господарюючому суб'єкту необхідно мати можливість щодо залучення додаткових ресурсів, у т.ч. й людських. При цьому управлінському персоналу даного суб'єкта необхідно брати до уваги суттєві соціальні ризики. Адже в сучасних умовах залучення немісцевих найманих працівників, які провадитимуть виробничу діяльність на землях місцевої громади, може призвести до опору її членів і, як наслідок, до призупинення або ж повного зупинення технологічного процесу по виробництву кормів.

Наступною вимогою, що значно впливає на можливість реалізації задуму зі спільної діяльності господарств населення, є рівень довіри членів цих господарств до керівного складу новостворюваного підприємства та можливість їхнього залучення до реалізації задуму з розвитку громадського кормовиробництва.

При цьому можна виділити три основні організаційні форми підприємства-інтегратора, які в змозі реалізувати задум

щодо розвитку громадського кормовиробництва, а саме:

➤ приватне підприємство;

➤ кооперативне об'єднання;

➤ комунальне унітарне підприємство.

Підприємством-інтегратором спільної діяльності господарств населення може бути будь-яке приватне підприємство, у т.ч. й фермерське господарство. Згідно з дослідженнями науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки» такі підприємства відіграють значну роль у виробництві валової продукції сільського господарства, формуванні конкурентоспроможного середовища та розвитку приватної ініціативи на селі [8, 9, 10, 13].

Проте негативні наслідки «агрохолдинізації» сільськогосподарського виробництва і діяльності окремих приватних підприємств призвели до невдоволення членів місцевих громад. Адже маючи суттєві фінансові й технологічні переваги, ці господарські структури, як правило, проводять агресивну виробничу та кадрову політику, залучаючи до виконання технологічних операцій спеціально навчений персонал поза меж сільського або селищного населеного пункту, підвищуючи градус соціальної напруги у відносинах із членами місцевих громад.

До того ж частина приватних підприємств чи голів фермерських господарств, реалізуючи попередні цілі й завдання, здобули негативного іміджу у членів місцевої громади, а отже, не мають їхньої поваги або довіри, що також ускладнює можливість інтеграції господарств населення до спільної виробничої діяльності.

Крім приватного підприємства, підприємством-інтегратором спільної діяльності господарств населення може бути і кооперативне об'єднання. Так, практика діяльності Міжнародної благодійної організації «Добробут Громад» (Heifer-Ukraine) доводить, що при належному обов'язі забезпечення початкових витрат кооперативні об'єднання господарств населення можуть провадити успішну господарську діяльність, конкуруючи з іншими організаційно-правовими формами господарювання у сільському господарстві. Згідно з даними Міжнародної благодійної організації «Добробут Громад» (Heifer-Ukraine), лише у 2013 році за сприяння цієї

організації було реалізовано 24 проекти, в яких спільну діяльність ведуть понад 2,8 тис. господарств населення. При цьому обсяг залучених коштів на такі цілі становив понад 13,7 млрд грн, з яких майже 42 % було залучено за рахунок державного бюджету, грантів, інших організацій, внесків господарств населення тощо [11, с. 10-12].

Проте реалізація задуму зі створення громадського кормовиробництва шляхом спільної діяльності господарств населення на засадах їхнього кооперування ускладнено через нерозуміння й несприйняття більшою частиною членів цих господарств важливості об'єднання зусиль, відсутності фінансових та організаційних можливостей, а також психологічних наслідків спільної діяльності у колишніх колгоспах і радгоспах.

Такі висновки підтверджуються й дослідженнями інших науковців Так, М.Й. Малік зазначає, що розвиток сільськогосподарських кооперативів «...стримується недосконалістю законодавства, слабкою матеріальною базою, відсутністю кваліфікованих кадрів – організаторів кооперативного руху, недостатньою обізнаністю селян у перевагах об'єднання зусиль на умовах кооперації для подальшого розвитку та відсутністю належної державної підтримки» [7, с. 76].

До того ж однією з умов участі селян у кооперативному об'єднанні є необхідність сплати ними авансових або пайових внесків, що негативно впливає на бюджети домогосподарств і суттєво ускладнює можливість їхньої спільної діяльності на засадах кооперації.

Третьою організаційною формою підприємства-інтегратора може бути комунальне унітарне підприємство. Згідно зі ст. 78 Господарського Кодексу України комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності та входить до сфери його управління [12].

Орган, до сфери управління якого входить комунальне унітарне підприємство, є представником відповідної територіальної громади й виконує його функції у межах, визначених Господарським кодексом України та іншими законодавчими актами.

Майно комунального унітарного підприємства знаходиться у комунальній власності й закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство), або на праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство) [12].

При цьому враховуючи, що статутний фонд комунального унітарного підприємства утворюватиметься за рахунок сільської чи селищної ради, внески господарств населення можуть бути мінімальними і становити не більше 1% його загального розміру.

У цілому ж, у сучасних умовах, чи не єдиною можливістю досягнення довіри членів господарств населення є створення умов щодо дієвого суспільного контролю за діяльністю підприємства. Такий контроль можливо запровадити лише за безпосередньої участі представників місцевої громади у визначенні шляхів та напрямів діяльності підприємства-інтегратора, а також врахуванням їхніх інтересів при розробці цілей і розподілу доходу. Відповідно до зазначеного, найбільш реальними організаційними формами підприємства-інтегратора є кооперативне об'єднання та комунальне унітарне підприємство.

Ще однією вимогою, що висуватиметься підприємству-інтегратору розвитку громадського кормовиробництва, є соціальна спрямованість підприємницької діяльності. Адже, незважаючи на давні традиції, які існують у нашій країні щодо меценатства, благодійності й добродійної діяльності, нині в науці та суспільстві лише формується розуміння особливостей соціального підприємництва. Так, Роджер Л. Мартін і Саллі Осберг у своїй праці «Social Entrepreneurship: The Case for Definition» зазначають, що необхідно відрізнити соціальні підприємства від соціального підприємництва [14, с. 10-12]. Підприємець, який створив підприємство, що веде свою діяльність у сфері надання соціальних послуг, не є соціальним підприємцем, хоча й виконує вагомі соціальні завдання. Яскравим прикладом такого підприємництва є реалізація задуму щодо будівництва у сільській місцевості школи, або створення громадської бібліотеки. Проте, як зазначають Роджер Л. Мартін і

Саллі Осберг, вплив цих підприємств на розвиток суспільства є обмеженим та забезпечує лише виконання окремих соціальних завдань.

Водночас соціальний підприємець веде активну соціальну діяльність і впливає на інших членів суспільства з метою розвитку місцевих громад та підвищення соціальної активності їхніх членів [14, с. 10-12]. При цьому, як стверджує Самер Абу-Сайфан, соціальні підприємці працюють у межах двох бізнес-стратегій [15, с. 27]:

1. *Некомерційне використання доходів* – соціальне підприємство виконує гібридний вид діяльності, який поєднує соціальну й комерційну підприємницьку діяльність для досягнення самодостатності. У цьому випадку соціальний підприємець створює підприємство чи організацію, які виконують одночасно соціальні та комерційні завдання, а дохід чи прибуток, одержаний у результаті виконання цих завдань, використовується тільки для подальшого поліпшення надання соціальних цінностей.

2. *Некомерційна місія* – бізнес соціального призначення, пов'язаний із виконанням соціальної й комерційної діяльності, який водночас спрямований на досягнення стійкості. У цьому випадку соціальне підприємство є фінансово незалежним, а його засновники та інвестори можуть одержати економічний ефект від вкладення капіталу.

При цьому, як стверджують спеціалісти The Schwab Foundation for Social Entrepreneurship, нині існують три види соціальних підприємств, а саме [16, с. 48-50]:

1. *Заставне некомерційне підприємство*, за якого підприємець створює некомерційну організацію з метою запровадження соціальних інновацій. Заставні некомерційні підприємства залежать від зовнішнього фінансування благодійними фондами чи організаціями, які кривно зацікавлені у виконанні соціально-значущих проектів.

2. *Гібридне некомерційне підприємство*, за якого підприємець створює некомерційну організаційно-економічну структуру, господарська модель якої передбачає деяку ступінь відшкодування витрат за рахунок продажу товарів і надання послуг установам, громадським та приватним організаціям, а

також цільовим групам населення. При цьому, з метою забезпечення у повному обсязі необхідних потреб клієнтів, які належать до незабезпечених верств населення, підприємець повинен мобілізувати інші джерела фінансування із державного та/або благодійних секторів.

3. *Соціальне ділове підприємство*, за якого підприємець створює некомерційну організацію або підприємство з метою забезпечення соціальних послуг чи виробництва екологічної продукції. При цьому, головна мета діяльності такого підприємства полягає не в максимізації фінансових результатів, а в запровадженні соціально-значущих проектів із залученням якомога більшої чисельності людей, які потребують результатів цих проектів. Накопичення багатства не є пріоритетом у діяльності такого підприємця, а прибуток реінвестується в підприємство для фінансування його розширення.

Тобто, створюючи підприємство для забезпечення членів господарств населення кормами і надання їм різних видів послуг, підприємцю необхідно усвідомлювати, що основною метою діяльності такого соціального підприємства є виконання соціальних завдань, залишаючись фінансово самодостатнім, що досягається поєднанням соціальних та прибутково-орієнтованих заходів, зменшенням залежності від благодійних чи меценатських внесків, а також фінансуванням своєї діяльності за рахунок державного чи місцевих бюджетів.

Четвертою умовою щодо реалізації задуму з розвитку громадського кормовиробництва є можливість розширення діяльності для надання додаткових послуг господарствам населення. Це зумовлено необхідністю надання господарствам населення послуг, пов'язаних з обробітком їхніх земель, первинною переробкою й продажем вирощеної ними худоби або одержаної продукції, наданням консультаційних послуг щодо ветеринарного обслуговування тварин, грошових взаєморозрахунків тощо, що потребує розвитку його виробничого персоналу.

П'ятою умовою щодо реалізації задуму з розвитку громадського кормовиробництва є направленість підприємства-інтегратора на розвиток виробничої сільської території, на

якій воно провадитиме свою господарську діяльність. Так реалізація задуму з розвитку громадського кормовиробництва потребуватиме не лише створення потужностей із продукування необхідних кормів, а й інших, супутніх, виробничих послуг, які забезпечуватимуть більший економічний ефект від збуту виробленої господарствами населення продукції. При цьому розвиток такого підприємства впливатиме не лише на збільшення доходів членів господарств населення, а й буде локомотивом щодо розвитку виробничої та соціальної інфраструктури місцевої громади.

У цілому ж, враховуючи сучасні процеси щодо децентралізації влади й управління, ініціатором створення підприємства-інтегратора має бути, насамперед, представник місцевого органу самоврядування, який має позитивне реноме у членів місцевої громади і протягом тривалого часу забезпечував збереження та розвиток соціальної інфраструктури території сільських громад.

Враховуючи зазначене, перспективну організаційну структуру діяльності громадського кормовиробництва можна відобразити у формі сільського аграрного кластера (САК), яка наведена на рисунку 3.

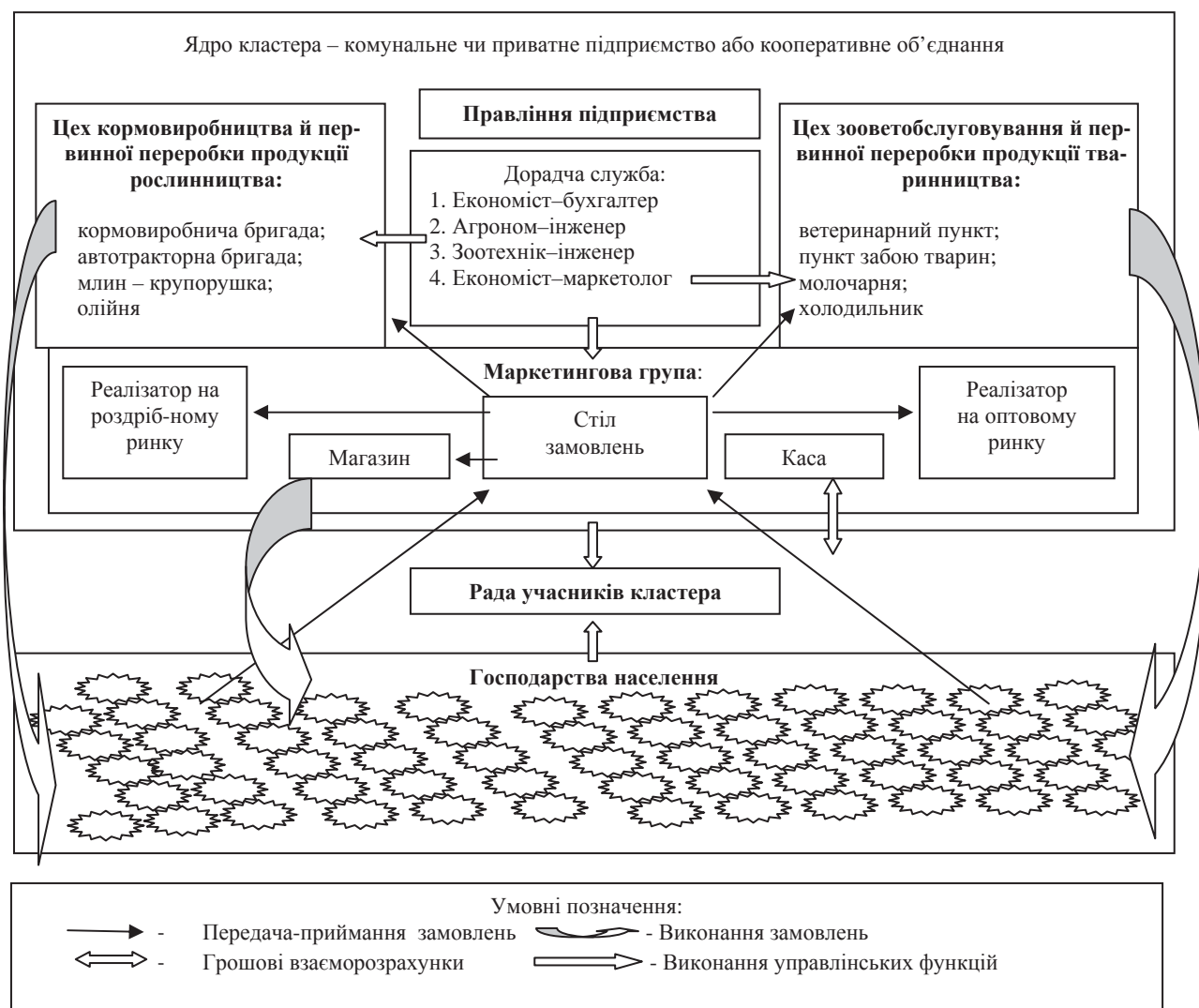

Рис. 3. Перспективна організаційна структура сільського аграрного кластера

Джерело: Власні дослідження та узагальнення.

Так, на першому етапі розвитку громадського кормовиробництва підприємству-інтегратору необхідно дослідити можливість реалізації цього задуму за рахунок потужностей місцевої громади. На даному етапі від-

бувається як визначення організаційно-правової форми підприємства-інтегратора, так і обрання Ради учасників кластера, яка включатиме найактивніших членів місцевої

громади та представників підприємства-інтегратора.

До компетенції Ради учасників кластера входитимуть питання визначення довго, середньо й короткострокових завдань, формування стратегії розвитку, шляхів, напрямів і механізмів досягнення завдань цієї стратегії, контролювання діяльності САКу й захист інтересів членів господарств населення, а також інші організаційні аспекти функціонування та ведення господарської діяльності.

У разі досягнення попередньої згоди підприємство-інтегратор на договірних засадах із господарствами населення починає забезпечувати ці господарства необхідною продукцією й послугами. Так, відповідно до сучасних вимог щодо вирощування худоби, первинної переробки тваринницької продукції та формування цілісного виробничого ланцюга, внутрішня структура підприємства-інтегратора, крім безпосередніх потужностей, які забезпечуватимуть потребу в кормах, має також включати й можливості щодо надання зооветеринарних та консультаційних послуг населенню. З цією метою у внутрішній структурі підприємства-інтегратора крім цехів з кормовиробництва, зооветобслуговування й первинної переробки продукції рослинництва і тваринництва, доцільно сформувати маркетингову групу, а також силами менеджменту підприємства налагодити інформаційно-консультаційне обслуговування господарств населення. Така дорадча служба не лише надаватиме необхідні консультації членам господарств населення щодо вирощування їхньої худоби, а й займатиметься широким колом питань, пов'язаних із фінансово-економічною, виробничою та збутовою діяльністю САКу. Так, економіст-бухгалтер, крім надання необхідних консультацій щодо цінової політики підприємства, повинен надавати членам місцевої громади послуги з питань пенсійного забезпечення, роз'яснювати законодавчі аспекти щодо врегулювання майнових питань і суперечок, тарифів на одержані членами господарств населення товари й послуги, допомагати у виборі найефективнішого варіанта реалізації їхніх задумів тощо. Відповідно: агроном-інженер і зоотехнік-інженер крім виконання безпосередніх заходів,

пов'язаних із забезпеченням виробничого процесу САКу, мають надавати членам місцевої громади консультації також з інших аспектів виробництва сільськогосподарської продукції в їхніх господарствах, а економіст-маркетолог – надавати селянам інформацію щодо сучасної маркетингової кон'юнктури на місцевих ринках збуту, а також допомагати у виборі найоптимальнішого варіанта реалізації їхньої продукції.

Маркетингова група, крім виконання управлінських функцій щодо приймання-передачі замовлень на необхідні господарствам населення товари чи послуги, або реалізації виробленої продукції на роздрібних чи оптових ринках, також здійснюватиме взаєморозрахунки по придбаній продукції та наданих цим господарствам послугах. Із цією метою маркетинговій групі доцільно створити потужності, що прийматимуть замовлення від селян, розраховуватимуться за вироблену у господарствах продукцію чи одержані членами домогосподарств товари й послуги, а також проводитимуть реалізацію виробленої підприємством-інтегратором і господарствами населення продукції.

При цьому, у разі необхідності, цех кормовиробництва й первинної переробки продукції рослинництва може надати господарствам населення не лише корми, а також забезпечити їхні потреби в агротехнічних послугах, переробленні вирощеної у цих господарствах продукції та наданні членам місцевої громади послуг із автомобільного перевезення і транспортування вантажу. У свою чергу, цех зооветобслуговування й первинної переробки продукції тваринництва, крім виконання необхідних для підприємства-інтегратора виробничих функцій, може надавати господарствам населення послуги з переробки та зберігання тваринницької продукції, проведення необхідних ветеринарних заходів і ветеринарного обслуговування їхньої худоби, перевірки якості виробленої тваринницької продукції тощо.

У цілому ж розвиток громадського кормовиробництва сприятиме не лише розвитку виробничої інфраструктури на території місцевої громади, а й створенню робочих місць, збільшенню обсягу доходів членів

домогосподарств і зменшенню соціальної напруги у сільській місцевості.

Висновки. У сучасних умовах децентралізації влади розвиток тваринницької галузі можливий лише створенням громадського кормовиробництва на засадах об'єднання спільної господарської діяльності підприємства-інтегратора та господарств населення. При цьому підприємству-інтегратору необхідно створити не лише необхідні потужності з виробництва кормів або перероблення вирощеної у господарствах населення про-

дукції, а й відповідні організаційні структури, що забезпечуватимуть потреби селян у маркетингових, інформаційних чи консультативних послугах. Окрім того, з метою захисту інтересів членів господарств населення, а також дієвої організації функціонування та ведення спільної господарської діяльності, до організаційної структури САКу необхідно включити Раду учасників кластера, яка включатиме найактивніших членів місцевої громади й представників підприємства-інтегратора.

Список використаних джерел

1. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2013 році. Стат. зб. (ч. 1) / Державна служба статистики України. – К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2013. – 380 с.
2. Валова продукція сільського господарства України за 2014 рік (у постійних цінах 2010 р.). Стат. бюл. / Державна служба статистики України. – К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2014. – 22 с.
3. Сільське господарство України. Стат. зб. – К., 1995. – 218 с.
4. Сільське господарство України. Стат. зб. – К., 2011. – 386 с.
5. Сільське господарство України. Стат. зб. – К., 2014. – 386 с.
6. Народне господарство Української РСР. Стат. щорічник. – К.: "Техніка", 1980. – 368 с.
7. *Малік М.Й.* Формування та розвиток кооперативних відносин в аграрній сфері економіки України / М.Й. Малік // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – 188 с.
8. Удосконалення організації та управління сільським господарством в умовах децентралізації влади / Науково-аналітичне вид. ; за ред. М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2014. – 48 с.
9. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластера / [Кропивко М.Ф., Лупенко Ю.О., Малік М.Й. та ін.] ; за ред. М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 46 с.
10. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій / [Саблук П. Т., Кропивко М. Ф., Булавка О. Г. та ін.] ; за ред. П. Т. Саблука, М. Ф. Кропивка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 452 с.
11. Річний звіт Міжнародної благодійної організації «Добробут Громад» (Heifer-Ukraine) – К.: ТОВ «ЦП «КОМ-ПРИНГ»», 2013 – 40 с.
12. Господарський кодекс України № 436-IV від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15/p.3>.
13. *Шпичак О.М.* Реалізація продукції особистим селянським господарством – витрати, ціни, ефективність: моногр. / О.М. Шпичак, І.В. Свиноус. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 300 с.
14. *Roger L. Martin & Sally Osberg.* Social Entrepreneurship: The Case for Definition. Stanford Social Innovation Review. Spring 2007. – 39 p.
15. *Abu-Saifan, S.* 2012. Social Entrepreneurship. Definition and Boundaries. Technology Innovation Management Review. February 2012. – P. 22-27.
16. *David Aikman & Katherine Milligan.* Leadership in Social Enterprise: How to Manage Yourself and the Team. May 2014. – 56 p.
17. *Юрчишин В.В.* Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК – 2005. – № 3. – С. 3-10.
18. *Збарський В.К.* Тенденції розвитку особистих селянських господарств / В.К. Збарський, П.К.Канінський // АгроІнКом. –2008. – № 5-6. – С. 56-62.
19. *Прокопа І.В.* Господарства населення в аграрному виробництві і сільському розвитку / І.В. Прокопа, Т.В. Беркута. – К.: Ін-т екон. та прогнозування НААН України, 2011. – 240 с.
20. *Шульський М.Г.* Особисті господарства населення: стан, можливості і перспективи: моногр. / М.Г. Шульський. – Львів: «Край», 2003. – 280 с.

Стаття надійшла до редакції 22.07.2015 р.

* * *

*Т.О. ВЛАСЮК, кандидат економічних наук,
начальник відділу навчально-наукового та
методичного забезпечення
Інститут вищих керівних кадрів
Національної академії державного управління при
Президентіві України*

Проблеми захисту внутрішнього ринку агропромислової продукції

Постановка проблеми. Політика фритредерства, що застосовувалася в Україні наприкінці минулого та на початку нинішнього століття з метою активізації розвитку внутрішнього виробництва, об'єктивно призвела до погіршення конкурентних позицій і вітчизняних виробників продукції АПК, потенціал виробництва якої в Україні традиційно був високим. Глобалізація, наростаючі інтеграційні процеси у світі, набуття Україною повноправного членства в СОТ та створення зони вільної торгівлі з країнами-членами ЄС сформували якісно нові «правила гри» для виробників сільськогосподарської продукції як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. З одного боку, вітчизняний АПК одержав можливість наростити експортний потенціал, а з іншого – посилилася конкуренція на внутрішньому ринку сільськогосподарської продукції. Такі трансформаційні та структурні зміни зумовлюють потребу в перегляді існуючих підходів до забезпечення політики протекціонізму й захисту внутрішнього аграрного ринку від експансії іноземних виробників в аспекті гарантування зовнішньоторговельної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми захисту внутрішнього ринку широко висвітлювалися у працях В.М. Гейця, В.О. Точиліна [8] та інших.

Різноманітні проблеми сучасного стану й подальшого розвитку аграрного сектору України досліджували такі вчені, як В.Г. Андрійчук [9], О.В. Боднар [10], О.Є. Гудзь [11], М.Я. Дем'яненко [12], С.М. Кваша [13], М.І. Кісіль [14], М.Ю. Кожем'якіна [15], М.Ф. Кропивко [16], В.С. Лобас [17] та ін.

Водночас оцінка проблем, що виникають перед національними сільськогосподарськими підприємствами в зв'язку з поглибленням інтеграції України до світового економічного простору, висвітлена не повністю, що й зумовило необхідність написання нижченаведеного матеріалу.

Мета статті – визначення основних проблем, що виникають перед державними інституціями при розробці політики захисту внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, та розробка відповідних рекомендацій, які б дали змогу значною мірою підвищити ефективність згаданої політики.

Виклад основних результатів дослідження. За результатами аналізу товарної структури імпорту і роздрібного товарообороту продажу продовольчих товарів (табл. 1) в Україні, є підстави стверджувати про високу імпорту залежність внутрішнього ринку від низки продуктів, які можуть продукувати національні виробники. Мова, зокрема, йде про імпорт плодів, ягід, винограду, горіхів, кавунів та дині (47,5%), консервів фруктово-ягідних (44,0%), риби й харчових морепродуктів (38,6%) тощо. Більше

того, упродовж 2005-2013 років частка імпорту цих товарів зростає, а саме фруктовоягідних консервів – на 27,3%, риби і харчових морепродуктів – на 19,2, плодів, ягід, винограду, горіхів, кавунів та дині – на 14,1%. Водночас частина цих товарів не є продукцією критичного імпорту.

Отже, залежність внутрішнього ринку від імпорту традиційно конкурентоспроможних товарів, що виробляються на території держави, посилюється. Так, у 2013 році частка імпорту вина становила 20,2% (порівняно з 2005 р. зростає на 12,7%), коньяку – 19,4 (на 4,1%), горілки й лікєро-горілочаних виробів – 18,7% (на 12,7%). Крім того, упродовж

2005-2013 років на 13,4% зростає частка імпорту макаронних виробів (у 2013 – 24,6%), консервів, готових рибних продуктів – 8,4% (29,3%). Звідси висновок: економічний потенціал вітчизняного виробництва за цими товарами і товарними групами використовується неефективно. Досліджувані товари, за винятком їхніх окремих видів (кава, чай, частина плодів та ягід), можуть вироблятися в Україні. При цьому не потрібні значні капіталовкладення й високотехнологічні розробки, оскільки є сприятливі кліматичні умови та вже сформовані виробничі потужності. Тому важливою є державна підтримка таких секторів.

1. Частки продажу продовольчих товарів імпорту на внутрішньому ринку України у 2005, 2008-2013 рр., %

Товари і товарні групи	Рік														Абсолютні відхилення, ±			
	2005		2008		2009		2010		2011		2012		2013		частка у ВРТО*		частка імпорту	
	частка у ВРТО*	частка імпорту	частка у ВРТО	частка імпорту	частка у ВРТО	частка імпорту	частка у ВРТО	частка імпорту	частка у ВРТО	частка імпорту	частка у ВРТО	частка імпорту	частка у ВРТО	частка імпорту	2013 / 2012	2013 / 2005	2013 / 2012	2013 / 2005
Риба і морепродукти харчові	1,2	19,4	1,1	27,0	1,1	27,5	1,2	29,6	1,1	31,2	1,1	34,0	1,1	38,6	-	-0,1	4,6	19,2
Консерви, готові продукти рибні	0,4	20,9	0,4	22,7	0,5	25,4	0,4	26,2	0,4	27,6	0,5	26,7	0,5	29,3	-	0,1	2,6	8,4
Консерви фруктовоягідні	0,3	17,1	0,1	29,0	0,1	25,4	0,1	35,3	0,1	39,9	0,1	43,7	0,1	44,4	-	-0,2	0,7	27,3
Чай	0,4	35,7	0,4	36,3	0,5	34,1	0,5	32,8	0,4	30,9	0,4	30,9	0,4	31,1	-	-	0,2	-4,6
Кава	0,7	41,9	0,6	44,8	0,7	48,1	0,7	50,7	0,7	54,3	0,8	54,4	0,8	55,6	-	0,1	1,1	13,7
Вироби макаронні	0,3	11,2	0,3	17,3	0,4	18,3	0,4	20,2	0,4	20,7	0,3	24,5	0,3	24,6	-	-	0,1	13,4
Плоди, ягоди, виноград, горіхи, кавуни та дині	0,7	33,4	0,9	37,9	1,1	41,0	1,3	39,2	1,3	42,5	1,4	51,2	1,3	47,5	-0,1	0,6	-3,7	14,1
Горілка й вироби лікєро-горілочані	0,2	6,0	0,2	10,4	0,2	10,9	0,2	11,4	2,7	12,9	2,5	16,1	2,4	18,7	-0,1	2,2	1,6	12,7
Вина	1,1	14,2	1,1	18,6	1,1	17,5	1,1	21,7	1,0	14,6	1,0	18,0	0,9	20,2	-0,1	-0,2	2,2	6,0
Коньяк	0,8	15,3	0,8	18,6	0,8	16,9	0,7	17,7	0,8	17,0	0,7	18,1	0,8	19,4	0,1	-	1,3	4,1

* ВРТО – валовий роздрібний товарооборот.

Джерело: Складено за [1, с. 36-47; 2, с. 34-45].

Вказані тенденції позначилися на товарній спеціалізації вітчизняного виробництва, окреслюють сектори економіки, які нині потребують державної підтримки і захисту від

іноземних конкурентів (рис. 1), та обґрунтовують стратегічні пріоритети розвитку внутрішнього агропромислового виробництва.

Продовольчі товари
<i>Велика частка імпорту</i>
Риба і морепродукти харчові; консерви, готові продукти рибні; вироби макаронні; плоди, ягоди, виноград, горіхи, кавуни та дині; консерви фруктово-ягідні; вина
<i>Динамічне насичення імпорту</i>
М'ясо копчене, солоне та ковбасні вироби; жири тваринні харчові; молоко та продукти молочні; сир сичужний, плавлений і кисломолочний; овочі; консерви овочеві; горілка та вироби лікєро-горілчані; напої слабоалкогольні; вина ігристі (шампанське); пиво

Рис. 1. Товарна спеціалізація вітчизняного виробництва агропромислової продукції, що потребує державної підтримки та захисту на внутрішньому ринку

Джерело: Складено автором за [1; 2].

На нинішньому етапі захист внутрішнього аграрного ринку від експансії з боку іноземних виробників аграрної продукції ускладнюється такими чинниками:

- 1) наявністю зобов'язань держави в рамках укладених міжнародних договорів стосовно лібералізації зовнішньої торгівлі;
- 2) недостатнім рівнем конкурентоспроможності вітчизняної аграрної продукції;
- 3) низькими темпами модернізації та техніко-технологічного переоснащення АПК;
- 4) наявністю корупційних схем у митній сфері й контрабандного переміщення сільськогосподарської продукції через державний кордон;
- 5) надмірним впливом неформального інституціонального середовища та лобюванням приватних інтересів потужних торговельно-промислових груп.

Окрім цього мають місце й інші проблеми функціонування внутрішнього ринку агропромислової продукції, пов'язані з поточним регулюванням зовнішньоекономічної діяльності в Україні, а саме:

заборона на експорт української продовольчої продукції до країн СНД істотно обмежує

розвиток молочної, м'ясної та кондитерської галузей;

стабільне функціонування агросектора має бути забезпечене ухваленням спеціального закону для побудови довгострокової й прозорої системи оренди землі з ліквідацією корупційних схем у цій галузі та запровадження адекватної податкової системи для фермерських господарств і відповідних переробних галузей, включно з відшкодуванням ПДВ;

має бути спрощений процес стандартизації у галузі.

Порівняльна характеристика структури товарного експорту та імпорту сільськогосподарської продукції України в 2013 році (рис. 2) доводить про залежність внутрішнього аграрного ринку передусім від імпорту продукції тваринництва й товарів переробної галузі. Це зумовлено об'єктивними чинниками, головними серед яких є низький рівень ефективності функціонування тваринницької галузі, виробництво великої частки (понад 50%) продукції тваринництва у господарствах населення (що знижує рівень її конкурентоспроможності та якості), занедбаність матеріально-технічної бази вітчизняних переробних підприємств, невідповід-

ність між вітчизняними й міжнародними підходами до стандартизації та сертифікації харчових продуктів. Тому для України пріоритетною є стратегія нарощування існуючого потенціалу на світовому ринку продукції

рослинного походження, а також формування державної підтримки захисту вітчизняної тваринницької галузі й харчової переробної промисловості.

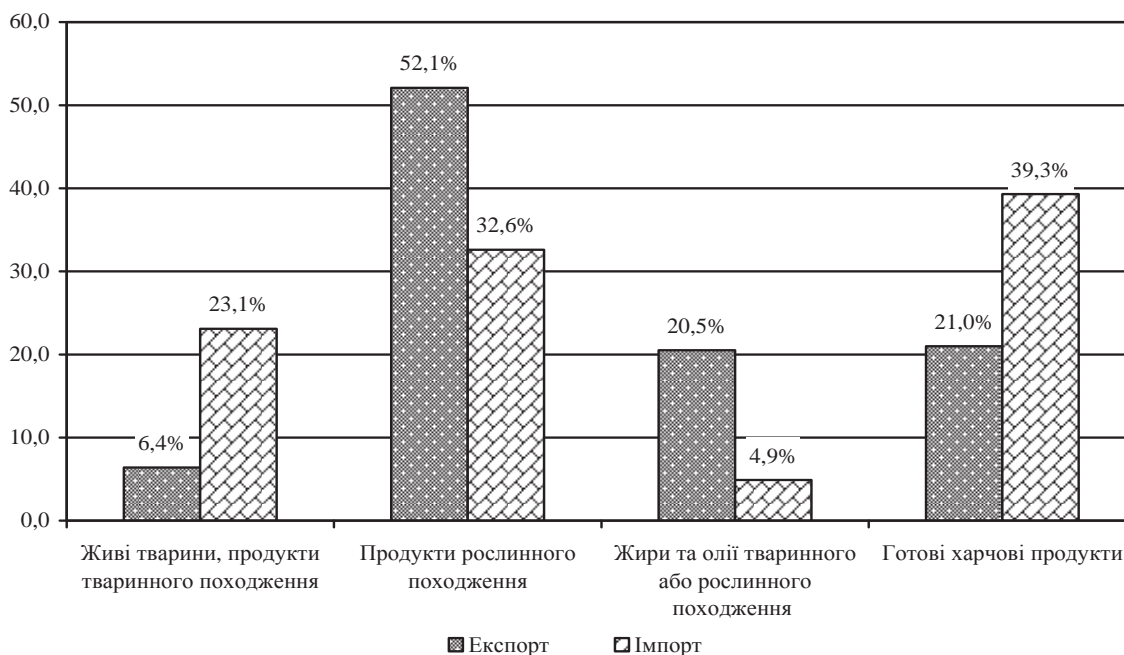

Рис. 2. Структура товарного експорту та імпорту сільськогосподарської продукції в Україні у 2013 році, %

Джерело: Розраховано автором за [3, с. 71, 73].

Лібералізація аграрного ринку створює унікальні можливості для України щодо завоювання потужної ніші на світовому ринку продовольства. Цьому сприяє як наявний природно-ресурсний потенціал, так і географічне розташування України, яка знаходиться на перетині економічно вигідних транспортних шляхів між заходом та сходом.

В Україні політика протекціонізму головним чином реалізується на засадах тарифного і нетарифного регулювання, що передбачає використання імпорتنих мит, квот на експорт сільськогосподарської продукції, ліцензування, здійснення державних закупівель тощо. Результати компаративного аналізу інструментів тарифного й нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі України в сфері АПК наведені в таблиці 2.

Слід відзначити, що в Україні використання інструментів митного регулювання доволі часто націлене не стільки на реалізацію політики протекціонізму внутрішнього

ринку, скільки на забезпечення додаткових надходжень до державного бюджету. В контексті цього ключова функція митної політики – підтримка регуляторних процесів зовнішньої торгівлі та захист вітчизняного ринку – підміняється фіскальною. Така практика є поширеною для країн, які щорічно потерпають від дефіциту державного бюджету й розвиваються в умовах трансформаційних і структурних змін. Інституціональним прикладом застосування такої практики є розпорядження Кабінету Міністрів України № 119 від 16.01.2015 року «Про завершення консультацій з міжнародними фінансовими організаціями щодо стабілізації платіжного балансу України», яким тимчасово, строком на 12 місяців, був введений в дію додатковий імпорتنний збір, передбачений ЗУ № 73 від 28.12.2014 року «Про заходи щодо стабілізації платіжного балансу України відповідно до ст. XII Генеральної угоди про тарифи і торгівлю» [4].

2. Матриця компаративного аналізу тарифного та нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі України в сфері АПК

ХАРАКТЕРИСТИКИ	ПЕРЕВАГИ	ВИДИ РЕГУЛЮВАННЯ:	
		ТАРИФНЕ	НЕТАРИФНЕ
		Захист внутрішнього ринку від експансії іноземних товарів; збільшення грошових надходжень до бюджету та поліпшення платіжного балансу держави; гнучкий механізм встановлення і зміни розміру тарифних ставок у розрізі найменувань продукції; формування передумов для збільшення рівня зайнятості у вітчизняному АПК; нарощування його виробничо-ресурсного потенціалу; стимулювання розвитку суміжних видів економічної діяльності; збільшення валового внутрішнього продукту	Формування безпеки продовольчого ринку в розрізі окремих галузей АПК; збільшення обсягів завантаження переробних підприємств вітчизняною продукцією; можливість регулювання ринкових цін на продукцію на внутрішньому ринку; формування державних резервів продовольства; стимулювання процесу розбудови інфраструктури внутрішнього аграрного ринку; можливість оперативного регулювання ринкової кон'юнктури в розрізі його продовольчих сегментів
Потребує узгодження з країнами-партнерами, з якими укладені міждержавні торговельні угоди; гальмування модернізації й техніко-технологічного переоснащення галузей АПК; порушення принципів формування конкурентного середовища; ускладнення доступу споживачів до імпоротної продукції; зниження темпів проведення міжнародних інтеграційних процесів; зменшення стимулів суб'єктів господарювання до поліпшення якості та підвищення конкурентоспроможності продукції	Висока ймовірність виникнення корупційних схем та контрабандного переміщення продукції й товарів через державний кордон; бюрократизація процесу здійснення зовнішньоторговельних операцій; збільшення обсягів трансакційних витрат суб'єктів господарювання; ризики виникнення можливості лобювання інтересів для окремих торгово-промислових груп; ускладнення доступу для виробників до виходу на зовнішні ринки та виникнення ризиків зниження обсягів їхніх доходів		

Джерело: Складено автором за [1; 2].

Переорієнтація інструментів митного регулювання на реалізацію фіскальної функції держави має здебільшого негативний характер, що обґрунтовується таким:

1) суперечить нормам укладених міждержавних торговельних договорів і перешкоджає процесам розвитку міжнародної співпраці та інтеграції;

2) погіршує імідж держави на міжнародній арені як надійного партнера;

3) стимулює розвиток тіньового сектору економіки і правопорушення у митній сфері;

4) підвищує ймовірність виникнення міждержавних торговельних спорів;

5) нівелює стимули у вітчизняних суб'єктів господарювання до модернізації й підвищення конкурентоспроможності продукції.

Введення Україною додаткових імпорتنих квот суперечить тарифній лібералізації, яку передбачає ратифікована «Угода про

асоціацію між Україною та ЄС». Цей документ дає можливість вітчизняним виробникам завозити регламентований обсяг окремих видів товарів без сплати ввізних мит (табл. 3). Імплементация Угоди передбачає також поступове скасування вивізних мит на вітчизняну продукцію.

Водночас Угодою передбачено встановлення індикативних тарифних квот для імпорту в Україну, а саме: 1) м'яса свинини – 10 тис. тонн/рік (із додатковою квотою 10 тис. тонн/рік для окремих категорій товарної групи відповідно до УКТЗЕД); 2) м'яса птиці та напівфабрикатів із м'яса птиці – 8000 тис. тонн/рік із поступовим збільшенням протягом 5 років до 10 тис. тонн/рік (із додатковою квотою 10 тис. тонн/рік для окремих категорій товарної групи відповідно до УКТЗЕД); 3) цукру – 30 тис. тонн/рік із поступовим збільшенням протягом 5 років до 40 тис. тонн/рік [6].

3. Умови тарифного регулювання експорту України до країн ЄС за окремими видами аграрної продукції

Продукція	Чинні ставки ввізного мита	Умови Угоди	
		Квоти імпорту в країні ЄС	Ставки ввізного мита понад квоту
Пшениця	95-148 Євро за тону	950 тис. т/рік (протягом 5 років збільшення до 1 млн т/рік)	95-148 Євро за тону
Насіння рапсу	Нульова ставка	Квот не передбачено	Нульова ставка
Соняшникова олія	6,4 %	Квот не передбачено	6,4 %
Кукурудза	До 94 Євро за тону	400 тис. т/рік (протягом 5 років збільшення до 650 тис. т/рік)	До 94 Євро за тону

М'ясо свійської птиці	18,7-102,4 Євро за 100 кг	16 тис. т/рік (протягом 5 років збільшення до 20 тис. т/рік із додатковою квотою 20 тис. т/рік)	18,7-102,4 Євро за 100 кг
Свинина	До 86,9 Євро за 100 кг	20 тис. т/рік (із додатковою квотою 20 тис. т/рік)	До 86,9 Євро за 100 кг
Яйця (імпортовані для інкубації)	30,4 Євро за 100 кг	1,5 тис. т/рік (протягом 5 років збільшення до 3 тис. т/рік із додатковою квотою 3 тис. т/рік)	30,4 Євро за 100 кг

Джерело: Складено автором за [5].

Проте, за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, лише експортери меду, виноградного й яблучного соку, а також консервованих томатів змогли використати встановлені квоти. Практично повністю були використані квоти на зернові, часник та овес. Фактично це ті експортери, які й раніше успішно реалізовували продукцію до ЄС. Таким чином, важливими кроком реалізації аграрного потенціалу України є

створення інформаційних пунктів допомоги вітчизняним виробникам агропромислової продукції для знаходження бізнес-контактів і пошуку контрагентів.

Відповідно до тарифного графіка України Угодою також передбачено базові ставки ввізного мита й терміни перехідних періодів для імпорту в розрізі видів аграрної продукції (табл. 4).

4. Умови тарифного регулювання імпорту України з країн ЄС за окремими видами аграрної продукції

Продукція	Базові ставки ввізного мита, %	Перехідний період, років
М'ясо ВРХ (туші та половини туш)	15	3
Свинина (туші й половини туш свійських свиней)	12	Тарифна квота 10 тис. т/рік + додаткова квота 10 тис. т/рік
Баранина (туші та половини туш ягнят)	10	3
М'ясо коней, віслоків, мулів або лошаків	12	5
Помідори	10	50 % зниження впродовж 5 років
Капуста цвітна й капуста броколі	10	50 % зниження впродовж 5 років
Огірки	10	50 % зниження впродовж 5 років
Горох	20	5
Баклажани	20	50 % зниження впродовж 5 років
Білі гриби	20	5
Банани і цитрусові	0	0

Джерело: Складено автором за [7].

Попри тарифну лібералізацію передбачається спрощення нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі скасуванням дозволів на імпорт, експортних субсидій, технічних перешкод тощо. Таким чином, міжнародна ринкова інтеграція вимагає реструктуризації існуючих інструментів забезпечення доступу іноземних виробників на внутрішній ринок аграрної продукції, першочергово в таких аспектах:

перехід від практики застосування адміністративних перешкод для імпорту іноземної продукції в Україну до формування системної послідовної політики державної підтримки АПК, особливо галузі тваринництва, зміною підходів у наданні дотацій, субсидій, пільгових кредитів; лібералізація лізингових відносин; розбудова інфраструктури аграрного ринку в регіонах; полегшення доступу

вітчизняних суб'єктів господарювання до інструментів біржової торгівлі; спрощення процесу проходження реєстраційних і дозвільних процедур;

формування державної політики імпорто-заміщення в аграрній сфері стимулюванням нерозвинених галузей сільського господарства на засадах встановлення пільгових режимів оподаткування, стимулюванням інноваційних видів діяльності, здійсненням державних закупівель та гарантуванням мінімальних цін на продукцію, наданням інформаційно-консультаційних послуг для керівників господарюючих суб'єктів стосовно особливостей технології виробництва нових видів продукції, стану кон'юнктури ринку в розрізі його сегментних груп тощо.

Практика показує, що особливої уваги з боку держави потребує проблема обмеження

доступу на внутрішній ринок іноземних виробників і зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних товарів у сферах, де існують факторні конкурентні переваги й можливості

росту. Для України, передусім, це продукція АПК, тому реалізації зазначених заходів має надаватися пріоритетне значення.

Список використаних джерел

1. Роздрібна торгівля України у 2000-2010 роках : стат. зб. – К. : ДКСТУ, 2011. – 192 с.
2. Роздрібна торгівля України у 2013 році : стат. зб. – К. : ДКСТУ, 2014. – 166 с.
3. Сільське господарство України у 2013 році : стат. зб. / Державна служба статистики України ; за ред. Н.С. Власенко. – К., 2014. – 400 с.
4. Введення імпортного збору як доказ безвідповідальної політики Уряду. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fra.org.ua/uk/an/novini-ta-podiyi/novosti/vviediennia-impornogho-zboru-iaak-dokaz-biezvidpovidal-noyi-politiki-uriadu>.
5. КІПМГ Україна. Угода про асоціацію між Україною та ЄС. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kpmg.com/UA/en/Pages/default.aspx>; Урядовий портал. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (додатки IV Розділу). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=247411743&cat_id=223223535.
6. Урядовий портал. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (додатки IV Розділу). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=247411743&cat_id=223223535.
7. Урядовий портал. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (додатки IV Розділу). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=247411743&cat_id=223223535.
8. *Гесць В.М.* Концепція розвитку внутрішнього ринку України / В.М. Гесць, В.О. Точилін // Вісн. Ін-ту екон. прогноз. НАН України. – 2002. – № 2. – С. 3–9.
9. *Андрійчук В.Г.* Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 3-15.
10. *Боднар О.В.* Проблеми власності та формування ціни землі сільськогосподарського призначення / О.М. Шпичак, О.В. Боднар // Економіка АПК. – 2012. – № 12. – С. 3-9.
11. *Гудзь О.С.* Напрями удосконалення державної підтримки кредитного забезпечення галузі тваринництва / О.С. Гудзь, П.А. Стецюк // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 49-56.
12. *Дем'яненко М.Я.* Організація фінансового оздоровлення сільськогосподарських підприємств Запорізької області : практ. посіб. / ред.: М.Я. Дем'яненко // Гол. упр. сіл. госп-ва і продовольства Запоріз. облдержадмін. – Запоріжжя : Дике Поле, 2001. – 522 с. – (АгроТаврія).
13. *Кваша С.М.* Формування фінансово-економічного механізму державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в АПК України [Текст] : дис... д-ра екон. наук: 08.07.02 / С.М. Кваша // Нац. аграр. ун-т Кабінету Міністрів України. – К., 2001. – С. 415-435.
14. *Кісіль М.І.* Методичні рекомендації з розробки регіональних інвестиційних програм в агропромисловому комплексі [Текст] / Ін-т аграр. економіки УААН ; розроб. М.І. Кісіль [та ін.]. – К. : [б.в.], 2001. – 52 с.
15. *Кожем'якіна М.Ю.* Інвестиційне забезпечення як основа розвитку аграрної економіки України / М.Ю. Кожем'якіна // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 68-73.
16. *Кропивко М.Ф.* Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку (1999-2000) ; за ред. П.Т. Саблука, М. Я. Дем'яненка, М.Ф. Кропивка. – К.: ІАЕ, 1999. – 452 с.
17. *Лобас В.С.* Фінансування підприємств сільського господарства : дис... канд. екон. наук: 08.04.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 177 с.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2015 р.

* * *

*Ю.М. ВОЛОШИН, начальник відділу організації та супроводження перевірок платників податків
Головне управління Державної фіскальної служби у
Полтавській області*

Зміна тенденцій податкового контролю за трансфертним ціноутворенням АПК

Постановка проблеми. Запровадження з 01.09.2013 року механізму контролю за трансфертним ціноутворенням [6] в український правовий простір дало поштовх розвитку нових відносин у площині податкового контролю, що здійснюється органами фіскальної служби щодо господарюючих суб'єктів, певні операції між якими набули визначення контрольованих і стали об'єктами посиленої уваги. Власне, намагання контролювати рух фінансових потоків державою через застосування елементів трансфертного ціноутворення не є чимось новим у світовій фінансовій системі, а давно й системно реалізується в багатьох розвинутих країнах світу, таких як США, Німеччина, Великобританія, Франція [14]. Україна не пішла шляхом власного пошуку кращих рецептів побудови системи регулювання трансфертного ціноутворення, а скористалася досвідом, напрацьованим членами Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР). Механізм, викладений в статті 39 Податкового кодексу України (далі – ПКУ) [9], став синтезом ключових рекомендацій, наведених у Настановах ОЕСР [14], і є уніфікованим для застосування до всіх без винятку підприємств, не враховуючи їхню організаційно-правову структуру чи галузь діяльності. Разом із тим певні особливості вітчизняного податкового законодавства потребують особливого підходу та застосування елементів трансфертного

ціноутворення до підприємств галузі сільськогосподарського виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Агропромисловий комплекс (далі – АПК) України є одним з ключових секторів економіки, єдиним, хто протягом останніх років демонструє позитивну динаміку зростання, відповідно знаходиться серед лідерів джерел валютних надходжень, що зумовлює необхідність постійного контролю за цінами, за якими проводяться поставки на експорт на протидію явищам відпливу капіталу з України.

Із середини 2000-х років ідея необхідності створення механізму протидії в Україні все частіше порушується у працях українських учених А. Гаврилова [2], В. Герасимова [3], А. Задої [4], С. Венгер [4]. Вивченню окремих питань, пов'язаних із сутністю податкового контролю, діяльності агрохолдингів в Україні, тенденцій їх розвитку та впливу постійно приділяють увагу такі вчені як Ю. Лупенко [5], М. Кропивко [5] й інші.

Мета статті – виявлення тенденцій податкового контролю за трансфертним ціноутворенням, визначення чинників, що вплинули на процеси трансформації та оцінка запроваджених нововведень.

Виклад основних результатів дослідження. Ситуація, коли головним джерелом інвестицій у корпоративні права українських підприємств є невелика острівна держава Кіпр (табл. 1), яскраво ілюструє неконтрольований відплив коштів з України та їхнє «реінвестування» в економіку. При цьому, повернення цих капіталів в Україну у вигляді

кредитів, прямих або портфельних інвестицій не відновлює фінансовий потенціал країни повною мірою, оскільки такі процеси часто супроводжуються втратами бюджету че-

рез використання схем оптимізації оподаткування та пов'язані з формуванням додаткових зовнішніх зобов'язань у вигляді витрат на обслуговування боргу й дивідендів [6].

1. Прямі іноземні інвестиції в економіку України з окремих країн світу,

млрд дол. США

Рейтинг	Країна	1996 р.	2001 р.	2006 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.
1	Кіпр	0,89	3,8	16,8	40	44,8	50,3	55,2	58,1
2	Німеччина	0,15	0,37	1,6	9	10	13,4	17,7	19
3	Нідерланди	0,046	0,36	0,9	3,9	4,6	4,8	5,1	5,5
4	Російська Федерація	0,05	0,3	0,8	2,5	3,4	3,6	3,7	4,2
	Інші країни	0,55	2,6	7,99	17,9	19,5	21	22,4	22,9

Джерело: Узагальнено автором за джерелами [10, 11].

У переважній більшості діяльність із переміщення фінансових потоків характерна великим національним компаніям і закордонним транснаціональним корпораціям, метою яких є спрямування одержаного прибутку з країн із високим рівнем оподаткування до країн, що мають нижчу ставку [15,12]. Таке явище одержало назву трансфертне ціноутворення, регулювання якого понад 10 років існує в Російській Федерації, з 2012 року запроваджено в Білорусі [3]. Слід сказати, що деякими науковцями, зокрема вченим А.О. Задосою [4] зазначається, що для великих компаній природно мати систему трансфертного ціноутворення, оскільки маючи виробництва в різних країнах та єдиний центр прийняття рішень, їх можна розглядати як економіку в мініатюрі зі своєю внутрішньою торгівлею. З цією думкою важко не погодитися, варто лише зауважити, що держава, в якій діють такі компанії, в свою чергу, має створювати умови для захисту своїх інтересів, які забезпечуватимуть справедливу сплату податків усіма учасниками ринку й запобігатимуть намаганням великих компаній [13] перерозподіляти фінансові потоки.

У сільському господарстві простежується аналогічна тенденція до укрупнення господарських структур та, як наслідок, збільшення кількості операцій, в яких можливий ризик застосування елементів трансфертного ціноутворення по викривленню цін. Так, науковці ННЦ «Інститут аграрної економіки» Ю. Лупенко і М. Кропивко вказують на тенденцію до зростання протягом останніх десяти років кількості агрохолдингових фор-

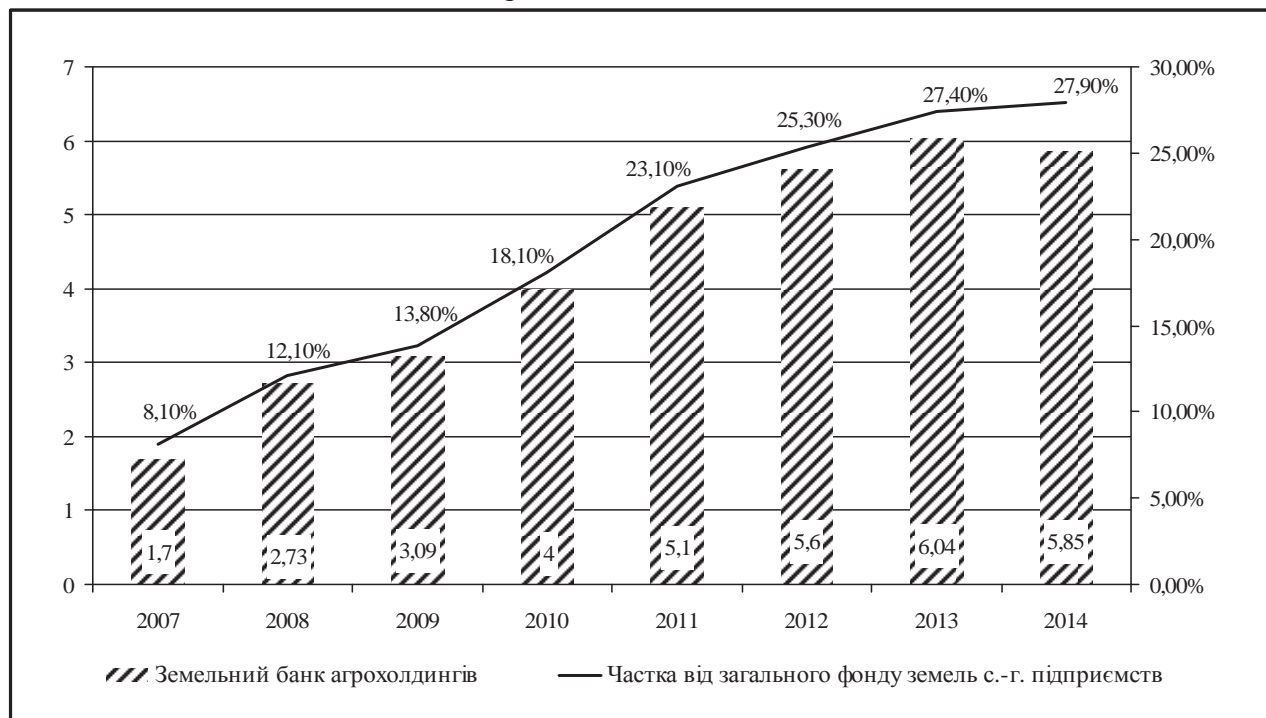
мувань [5] та їх земельного банку, передумовами чого є підвищення попиту на продовольчу продукцію на світових ринках, підвищення капіталізації агропромислового бізнесу, можливість одержання синергічного ефекту від діяльності вертикально інтегрованих структур. Про таку тенденцію свідчать дослідження Українського клубу аграрного бізнесу (рис.).

За даними дослідження, вже у 2014 році валовий збір пшениці в Україні становив 24,1 млн т, при цьому агрохолдинги виробили 5,2 млн т, або 22% від її загального виробництва. Крім того, з 5,2 млн т 52% було зібрано в десятці найбільших агрокомпаній.

Запровадження державного регулювання трансфертного ціноутворення з перших днів набрання чинності викликало багато неоднозначних запитань у частині застосування, а деякі з норм відрізнялися від загальних рекомендацій Настанов ОЕСР (наприклад, у частині регулювання внутрішніх операцій). Справедливо зазначити, що оперативно виданим Міністерством доходів і зборів України наказом на практичних прикладах роз'яснено застосування деяких положень статті 39 ПКУ [9, 8], проте чимало питань залишилися нерегульованими. Враховуючи відсутність на теренах України практичного застосування трансфертного ціноутворення, вітчизняні науковці та практики почали прискіпливо аналізувати створену конфігурацію механізму, використовуючи при цьому передусім досвід держав, де вже діють аналогічні законодавчі конструкції. Саме не вирішені прогалини й окремі не досить вдало запозичені норми світового досвіду

боротьби зі трансфертним ціноутворенням стали основними чинниками, що спричини-

ли законодавчі зміни.

Динаміка земельного фонду українських агрохолдингів

Джерело: Узагальнено автором за джерелами [1, 10, 11].

Контролюючі органи з початку 2014 року також почали активну підготовку до перерахунку майбутніх дій щодо здійснення практичного податкового контролю за операціями між пов'язаними особами, які були проведені в період вересня-грудня 2013 року з урахуванням особливостей системи оподаткування сільськогосподарських виробників.

Таких найголовніших особливостей, на нашу думку, існує три, коли компанія, що проводить діяльність у галузі сільськогосподарського виробництва:

- має частку сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік, що дорівнює, або перевищує 75% і може бути платником фіксованого сільськогосподарського податку, при якому об'єктом оподаткування є площа сільськогосподарських угідь, та **відповідно не сплачувати податок на прибуток** (з 01.01.2015 р. всіх платників фіксованого сільськогосподарського податку автоматично переведено на IV групу єдиного податку);

- веде підприємницьку діяльність у сфері АПК і основною діяльністю якої є постачання вироблених нею сільськогосподарських товарів (послуг) на власних або орен-

дованих виробничих потужностях, в якій питома вага вартості сільськогосподарських товарів/послуг становить не менше 75% вартості товарів/послуг, поставлених протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно (п.209.6 ст.209 ПКУ), може обрати спеціальний режим та спрямовувати ПДВ при операціях із постачання не в бюджет, а на власний спеціальний рахунок для використання в сільськогосподарській діяльності. **Тобто, фактично ПДВ до бюджету не сплачується;**

- тимчасово звільняються від сплати ПДВ операції з постачання на митній території України окремих зернових культур (крім першого постачання виробниками й підприємствами, які безпосередньо придбали такі зернові у виробників). Операції з вивезення в митному режимі експорту таких зернових звільняються від ПДВ, **тобто в Україні фактично діє заборона на відшкодування ПДВ при експорті зернових** і технічних культур. Частково це пояснюється тим, що виробники зерна мають пільги зі сплати ПДВ, тому в разі відшкодування ПДВ при експорті зерна може виникати субсидіювання з державного бюджету.

Таким чином, враховуючи положення норми 39.1.2 Закону № 408 [6] та 39.1.4 Закону № 72 [7], можемо зробити висновок, що безпосередньо до сільськогосподарського виробника не застосовуватимуться в повному обсязі штрафні санкції за порушення вимог статті 39 ПКУ (крім факту неподання звіту про контрольовані операції), оскільки він не є платником вказаних податків.

Водночас, зважаючи на організаційну особливість українських сільськогосподарських виробників [5], коли організаційна структура багатьох агрохолдингів являє собою ланцюг пов'язаних осіб «іноземна материнська компанія» – «українська трейдерська компанія» – «український виробник», податковий контроль фіскального органу повинен здійснюватися з урахуванням проходження товару через всі названі ланки для чіткого визначення етапу можливого заниження податкового зобов'язання.

Для прикладу наведемо дані Полтавської області (табл. 2), де представлені майже всі національні агрохолдинги **UkrLandFarming** (ПрАТ «Райз-Максимко», ТОВ «Райз-Цукор» та ін.); **Кернел Груп** (ПрАТ «Полтавське ХПП», ПрАТ «ПОЕЗ Кернел Груп», ТОВ «АФ «Куйбишево», ТОВ «Юнігрейн-Агро», ТОВ «АФ «Аршиця» й ін.); **ТОВ СП «Нібулон»** (має в області 7 філій); група

компаній **Астарта** (ТОВ «АФ ім. Довженка», ТОВ «ППК «Полтавзернопродукт», СТОВ «Мусіївське», СТОВ «Ніка», ТОВ «АФ «Хорольська», ТОВ «Глобинський переробний завод» й ін.); **Приват-АгроХолдинг** (ТОВ «Дукла», ТОВ «Приват-Агро-Альянс», ТОВ «Приват-Альянс»), група **Агротрейд** (ТОВ «Вікторія Агро»), а також значна кількість незалежних підприємств співпрацює із зернотрейдерами, що мають материнські зарубіжні компанії – ТОВ "Луї Дрейфус Комодітіз Україна ЛТД" (Louis Dreyfus, Франція), АТ «Каргілл» (Cargill, США); підприємство з іноземними інвестиціями «Серна» (Glencore); ТОВ «Альфред С. Топфер Інтернешнл» (Німеччина) та ін.

Вищеназвані компанії мають чітко орієнтовану політику на тісну співпрацю із закордонними партнерами, стали практикою відносин із нерезидентами, володіють оперативними даними щодо поточного граничного ринкового значення цін, а тому існує високий ризик імовірності застосування неринкових цінових діапазонів. Як наслідок, точка формування прибутку може переноситися до країн із меншим податковим навантаженням, що в свою чергу зменшить надходження до бюджету.

2. Динаміка показників експортної діяльності сільськогосподарських платників податку Полтавської області у 2010-2014 роках, млн грн

Показник	2010	2011	2012	2013	2014
Кількість сільськогосподарських підприємств, які застосовують спеціальний режим з ПДВ	990	964	937	967	1 027
Доходи від продажу	9 254	10 785	16 969	15 376	21 290
Експорт	147	265	246	199	1 528
Питома вага експорту в доході, %	2	2	1	1	7

Джерело: Узагальнено автором за джерелами [10, 11].

Дані показують, що, незважаючи на тенденцію до зростання доходів сільськогосподарських виробників, безпосередня експортна діяльність становить незначну частку в зв'язку з вищезазначеними особливостями податкового законодавства та організаційних структур агрохолдингів. Стратегія агрохолдингів передбачає продаж товару від виробника трейдеру для формування податкового кредиту, який потім можна «перерозподілити» в інтересах групи, оскільки

вже трейдер реалізовуватиме зерно на експорт зі звільненням від ПДВ.

Враховуючи незначний проміжок із часу введення в дію механізму трансфертного ціноутворення АПК, на нашу думку, доцільно виокремити такі етапи податкового контролю за трансфертним ціноутворенням в АПК:

етап I – до введення в дію Закону № 408 [6] з 01.09.2013 року регулювання цін між підприємствами здійснювалося на основі «звичайних цін» (порівняння цін між

пов'язаними особами, що було фактично прообразом трансфертного ціноутворення);

етап II – 01.09.2013-01.01.2015 року час дії статті 39 ПКУ у редакції, внесеної Законом № 408, – запровадження податкового контролю за трансфертним ціноутворенням, побудова механізму регулювання, що значною мірою відповідав Настановам ОЕСР;

етап III – з 01.01.2015 року після викладення статті 39 ПКУ в редакції Закону № 72 [7], подальша гармонізація вітчизняного механізму трансфертного регулювання відповідно до напрацювань ОЕСР, удосконалення прогалин, які виявлено при практичній дії Закону № 408.

До ключових понятійних змін віднесемо такі. В доповнення до інституту звичайних цін, які діяли з 1996 року, запроваджено поняття «*трансфертне ціноутворення*» як системи визначення звичайної ціни в операціях, які є контрольованими. Контрольованими операціями в 2013-2014 роках визнавалися такі, що здійснюються в обсязі 50 млн грн з:

- пов'язаними особами-резидентами;
- пов'язаними особами-нерезидентами;
- нерезидентами, які зареєстровані в країнах, де ставка податку на прибуток нижча, ніж в Україні, на 5%. Детальна методика алгоритму визначення ціни в таких операціях, що мала б бути розроблена фіскальною службою на основі 5 методів (*порівняльної неконтрольованої ціни, ціни перепродажу, витрати плюс, чистого прибутку, розподілення прибутку*) до цього часу відсутня. Крім того, потребує деталізації застосування того чи іншого методу залежно від особливостей виробничої діяльності [2]. Для АПК тимчасово до 01.01.2018 року визначено особливий порядок 5% коридору визначення ціни на окремі товарні позиції (куди входять основні зернові культури) – або на підставі біржових котирувань, або із застосуванням вищезазначених 5-ти методів. Інформаційними ресурсами, які мали б задовольнити потребу споживачів при розрахунку ціни названо офіційно визнані джерела інформації встановлені Кабінетом Міністрів України («Огляд цін українського й світового товарних ринків» та Інформаційно-аналітичний продукт "Товарний монітор. Україна" ДП "Держзовнішінформ"; Інформаційно-аналітичний продукт "Дайджест цін товарів

на світових ринках" ДП "Укрпромзовнішекспертиза"; Вісник Міністерства доходів і зборів України, офіційний сайт Мінагрополітики), а також статистична інформація державних органів, довідкові ціни спеціалізованих видань, оприлюднена звітність платників податків.

Законом №72 [7] радикально змінено підхід до трансфертного ціноутворення – замість нього в ПКУ введено принцип «*витягнутої руки*», що є основним стандартом для трансфертного ціноутворення та змінено основну мету трансфертного ціноутворення з визначення звичайної ціни на «*визначення зіставності умов у контрольованих операціях, виходячи з принципу «витягнутої руки»*». На нашу думку, це чіткіше формально наблизило положення до вимог ОЕСР, проте суть залишилася незмінною – щоб перевірити правильність застосованої компанією ціни, потрібно порівняти її значення із зіставною (по обсягах, транспортуванню, оплаті, якості товару і т.д.) операцією за допомогою певних джерел інформації. До речі, зі сплином півторарічного терміну дії Закону № 408 стало зрозуміло про обмеженість інформації, яка міститься в офіційно закріплених джерелах. Тому в новій редакції статті 39 ПКУ дозволено використовувати будь-які загальнодоступні джерела.

Надзвичайно важливим позитивним моментом стало виключення з переліку контрольованих тих операцій, що проводяться на внутрішньому ринку України з резидентами, що дасть змогу фіскальній службі сконцентруватися на роботі з експортними схемами. Також доповнено перелік нерезидентів суб'єктами держав, які не розкривають структуру власності у публічному доступі та з якими не укладені договори про обмін інформацією.

Під приводом руйнування схеми ухилення через дрібнення операцій менше 50 млн грн, зменшено вартісний критерій контрольованих операцій до 1 млн грн, що є, на нашу думку, негативом подвійної дії, оскільки призведе до збільшення навантаження у підготовці документації та звітів як на компанії, так і на фіскальні органи при здійсненні заходів податкового контролю.

Зазнала змін також норма п. 21 Прикінцевих положень ПКУ, якою надавалися особливості визначення ціни на окремі експортні

й імпортовані товари – її виключено з Кодексу, проте основну ідею визначення ціни на основі біржових котирувань збережено та імплементовано в п. 39.1.2.3 статті 39 ПКУ. Тобто, визначення цін на зернові культури має здійснюватися на основі біржових котирувань і тільки за методом порівняльної неконтрольованої ціни.

Крім того, законодавцем внесено окремі зміни, що стосуються деталізації механізму трансфертного ціноутворення в частині термінів перевірок, надання документації, збільшення терміну позовної давності, визначення умов зіставності й ін.

Порушення терміну подання звіту про контрольовані операції визначено штрафною санкцією в 100 мінімальних заробітних плат замість 5% загальної суми контрольованих операцій; штрафна санкція у 3% суми контрольованих операцій, щодо яких не була подана документація, введена замість 100 мінімальних розмірів.

Висновки. Практичне функціонування положень Податкового кодексу щодо контролю за трансфертним ціноутворенням АПК дало змогу виявити низку проблемних питань, що стало передумовою змін, метою яких є подальша гармонізація норм вітчизняного законодавства до кращих світових практик у даному питанні. Існуючі особливості податкового законодавства не уможливають повною мірою здійснювати контроль за визначенням встановлених виробником зернових цін. До того ж часті зміни у відносно короткий проміжок часу є надмірним тягарем у веденні господарської діяльності. Однак виявлені тенденції доводять про послідовну політику держави у створенні цивілізованих правил діяльності суб'єктів сільськогосподарського ринку, який із часом має привести до відповідного результату у вигляді надходжень до бюджету країни.

Список використаних джерел

1. Агропродовольчий спектр України – 2015 / Аналітичне дослідження Українського клубу аграрного бізнесу // [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.agrisurvey.com.ua.
2. Гаврилова А.Ю. Выбор метода трансфертного ценообразования в зависимости от производственной модели / А.Ю. Гаврилова // *Налоги и финансовое право.* – 2015. – № 6. – С. 72-79.
3. Герасимова В. Искусство трансфертного ценообразования / В. Герасимова // *Экономическая газета.* – 2015. – № 41(1850) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.neg.by/publication/2015_06_05_19711.html.
4. Задоя А.О. Трансфертне ціноутворення у міжнародному бізнесі / А.О. Задоя, С.А. Венгер // *Академічний огляд.* – 2011. – № 2 (35). – С. 156-163.
5. Лупенко Ю.О. Агрохолдинги в Україні та посилення їх соціальної спрямованості / Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф. // *Економіка АПК.* – 2013. – № 7. – С. 5-21.
6. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо трансфертного ціноутворення: Закон України від 04.07.2013 р. № 408-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/408-18>.
7. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо трансфертного ціноутворення: Закон України від 28.12.14р. №72-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/72-19.
8. Про затвердження узагальноючої податкової консультації з окремих питань застосування норм податкового законодавства щодо трансфертного ціноутворення: наказ Міністерства доходів і зборів України від 22.11.2013р. №699 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/62935.html>.
9. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI // *Голос України.* – 2010. – № 229-230.
10. Статистичний щорічник України за 2013 рік ; за ред. О.Г. Осауленка / Державна служба статистики України. – К., 2014. – 534 с.
11. Україна у цифрах 2014. Статистичний збірник. За редакцією І.М. Жук / Державна служба статистики України. – К., 2015. – 240 с.
12. Clausing K. (2000) The Impact of Transfer Pricing on Intrafirm Trade International Taxation and Multinational Activity. – Hines [Electronic resource], pp.173-197. Available at: <http://www.nber.org/books/hine00-1>.
13. Grubert H. (2003) Intangible Income, Intercompany Transactions, Income Shifting, and the Choice of Location. *National Tax Journal* [Electronic resource] Vol. 56, No. 1, Part 2, pp. 221-242 Available at: <http://www.jstor.org/stable/41789665>.
14. OECD (2010) OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations - Official site OECD [Electronic resource], p. 371. Available at: <http://www.oecd.org/ctp/transfer-pricing/transfer-pricing-guidelines.htm>.
15. Oyeler P. B., C. R. Emmanuel (1998) International transfer pricing and income shifting: evidence from the UK. *The European Accounting Review* [Electronic resource] 7:4, 57-635. Available at: http://www.taxjustice.net/cms/upload/pdf/Oyeler_Article.pdf.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2015 р.

*

*Н.Г. ЦАРУК, кандидат економічних наук, доцент,
декан факультету економіки та менеджменту
Відокремленого підрозділу Національного університету
біоресурсів і природокористування України
«Ніжинський агротехнічний інститут»*

Удосконалення обліку податку на додану вартість у підприємствах галузі овочівництва

Постановка проблеми. У сільському господарстві України виробництво овочів є четвертою за обсягом виробництва продукції галуззю аграрного сектору. Так, у 2014 році частка овочів (включаючи картоплю) у валових зборах сільськогосподарських культур по Україні становила 27,1%, що еквівалентно 33330,9 тис. т [2]. Зважаючи на зазначене, а також на широку диверсифікацію сільськогосподарського виробництва в Україні й на той факт, що спеціалізовані сільськогосподарські підприємства по вирощуванню овочів – явище досить рідкісне, можна зробити висновок, що переважна більшість сільськогосподарських підприємств, які займаються виробництвом даного виду продукції, є платниками податку на додану вартість (ПДВ).

Пояснимо це твердження. Відповідно до п.181.1 ст. 181 Податкового кодексу України [8] платником ПДВ у загальнозстановленому порядку стає підприємство, в якого обсяг постачання товарів/послуг/необоротних активів (без ПДВ) за минулі 12 послідовних календарних місяців дорівнює або перевищує 1 000 000 грн. Для підтвердження справедливості твердження, наведеного у попередньому абзаці, візьмемо за приклад один із найдешевших видів продукції овочівництва – картоплю. У 2013 році її середня врожайність по Україні становила 159,7 ц/га. При мінімальній ціні 2 грн/кг вартість продукції картоплярства, одержаної з 1 га сільгоспугідь, у середньому становить $159,7 \cdot 2 \cdot 100 = 31\,940$ грн. Таким чином, обсяги постачання картоплі за зазначеною ці-

ною, необхідні для досягнення порогу реєстрації платником ПДВ, може забезпечити така площа угідь під картоплею: $1\,000\,000 / 31\,940 = 31,31$ га. При цьому слід зважати на те, що підприємства галузі овочівництва займаються вирощуванням і набагато дорожчих за своєю ринковою ціною видів продукції, тому фактично обсяги постачання, еквівалентні 1 млн грн, забезпечуються в процесі експлуатації набагато менших площ посівів (висадок) овочевих культур, ніж розрахована у наведеному прикладі.

Відповідно до досліджень, проведених проектом USAID AgroInvest [1], частка сільськогосподарських підприємств, у користуванні яких знаходилося до 50 га земель, у цілому по Україні у 2013 році становила лише 4,1%; частка підприємств, у користуванні яких знаходиться 50-200 га, становила 7,6%. Решта сільськогосподарських підприємств мали у користуванні значно більші площі. За період із моменту публікації останнього зведеного звіту по зазначених показниках суттєвих трансформацій у відносинах власності в межах України не відбулося. І ця статистика підтверджує задеклароване вище твердження про те, що сільськогосподарські підприємства, які вирощують продукцію овочівництва, у переважній своїй частині сплачують податок на додану вартість.

Відповідно до ст. 209 Податкового кодексу України сільськогосподарські підприємства, які вирощують сільськогосподарську продукцію й надають сільськогосподарські послуги, за умови досягнення розміру частки постачання цих товарів/послуг 75%-ї величини, мають право на спеціальний режим

оподаткування податку на додану вартість. При цьому виробництво овочевих культур, відповідно до пп. 209.17.2, п. 209.17 ст. 209 Податкового кодексу, підпадає під дію спецрежиму оподаткування ПДВ.

Отже, будь-яке підприємство галузі овочівництва, в якому працюють ефективні менеджери та обізнані у реаліях облікового й податкового законодавства України бухгалтери, є не просто платником ПДВ, але і має пільговий режим оподаткування цим податком. Останнє, у свою чергу, накладає свій унікальний відбиток на порядок побудови бухгалтерського обліку операцій із реалізації сільськогосподарської продукції та обліку сум податку на додану вартість, які нараховуються сільськогосподарськими підприємствами галузі овочівництва, тому питання обліку ПДВ у цих підприємствах завжди залишаються актуальними.

Основними нормативними документами, які регламентують порядок бухгалтерського обліку податку на додану вартість у будь-яких підприємствах, є Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку (Інструкція № 291) [11] й Інструкція з бухгалтерського обліку податку на додану вартість (Інструкція № 141) [10]. При цьому Інструкція № 291 встановлює загальні рамкові правила відображення господарських операцій на рахунках бухгалтерського обліку, а Інструкція № 141 містить конкретні вказівки щодо ведення такого обліку.

Зважаючи на постійні зміни, які вносяться до Податкового кодексу України з питань справляння податку на додану вартість, у тому числі за спецрежимом оподаткування, а також на стабільну тенденцію щодо неврахування специфіки сільськогосподарської діяльності при розробці нормативно-правових та методичних актів із питань бухгалтерського обліку, актуальність положень Інструкції № 141 для овочевих підприємств залишається досить сумнівною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням обліку ПДВ останніми роками присвячувалися праці таких учених, як Г.С. Ліхоносова [4], О.В. Мартиненко [5], Л.М. Очеретько [7] та ін. У зазначених публікаціях розкрито загальні питання організації бухгалтерського обліку податку на до-

дану вартість і проблеми відображення розрахунків за цим податком у фінансовій звітності. Однак при цьому питанням удосконалення методичного забезпечення обліку ПДВ, у тому числі з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва та його підгалузей, увага у дослідженнях науковців не приділялася.

Мета статті – виявлення недоліків діючих методично-інструктивних положень з обліку ПДВ і надання сільськогосподарським підприємствам галузі овочівництва рекомендацій щодо удосконалення обліку сум цього податку за загальним та спеціальним режимами оподаткування, які не суперечать нормам Інструкції № 291.

Виклад основних результатів дослідження. У практиці роботи сільськогосподарських підприємств, у тому числі підприємств галузі овочівництва, *першою з поширених проблем* обліку податку на додану вартість є невизначеність порядку відкриття аналітичних рахунків для відображення податкових зобов'язань і податкового кредиту за загальною й спецрежимною деклараціями. Інструкція № 141 та Інструкція № 291 пропонують для цілей обліку податку на додану вартість такі субрахунки:

641 «Розрахунки за податками» – для узагальнення даних з обліку ПДВ;

641 «Розрахунки за податками (аналітичний рахунок «Розрахунки за податком на додану вартість за операціями із спеціальним режимом оподаткування»);

643 «Податкові зобов'язання» – для обліку сум податкових зобов'язань при одержанні передоплат від контрагентів;

644 «Податковий кредит» – для обліку податкового кредиту при здійсненні передоплат контрагентам.

Такий перелік рахунків не уможливило розділити операції за загальним і спеціальним режимами оподаткування для цілей складання декларацій за загальним та спеціальним режимами і для потреб взаємної звірки даних цих декларацій із даними, що формуються у бухгалтерському обліку. Недоліки, які впливають із використання в обліку ПДВ вищенаведеного набору рахунків, полягають у такому:

1. На рахунку 641, крім податку на додану вартість, обліковуються розрахунки й за іншими податками та зборами (податок на доходи фізичних осіб, єдиний податок для сільськогосподарських товаровиробників (колишній фіксований сільськогосподарський податок), плата за землю у вигляді земельного податку за землі несільськогосподарського призначення й у вигляді орендної плати за землі державної та комунальної власності, плата за користування надрами в частині податку за воду зі свердловин глибиною більше 20 метрів, екологічний податок й інші податки, які є типовими для підприємств галузі овочівництва). Відображення розрахунків за нарахуванням усіх цих податків по рахунку 641 без налагодження системи субрахунків другого порядку значно знижує можливість взаємного контролю показників податкової звітності та даних бухгалтерського обліку;

2. На рахунках 643 і 644 відображаються податкові зобов'язання й податковий кредит при здійсненні передоплат і за загальним, і за спеціальним режимами оподаткування. Тому для коректного заповнення податкових декларацій за кожним видом діяльності в межах кожного з цих субрахунків слід відкривати субрахунки другого порядку для загального та спецрежиму. Цю особливість чинне нормативне забезпечення обліку ПДВ не враховує;

3. Податковим кодексом України, Порядком заповнення податкової накладної [14] і Постановою Уряду «Деякі питання

електронного адміністрування податку на додану вартість» [3] передбачено, що податковий кредит підприємство не має права визнавати до того моменту, поки ним не буде одержано зареєстровану в Єдиному реєстрі податкових накладних та належним чином оформлену податкову накладну. Право на включення сум податку, відображеного у такій податковій накладній, зберігається за підприємством протягом 180 календарних днів із дати її виписки поставачальником. Отже, у момент здійснення передоплати або надходження товару за умови відсутності зареєстрованої податкової накладної підприємство не може підтвердити своє право на податковий кредит, а тому суми ПДВ із вартості передоплати або придбання не можуть бути враховані у податкових деклараціях із ПДВ за період, в якому такі операції відбулися. Відсутність у межах кожного субрахунку для обліку податкового кредиту окремого відображення непідтверджених сум податку викривляє дані про реальну суму податкового кредиту, на яку підприємство має право зменшити свої податкові зобов'язання у звітному періоді.

Зважаючи на вищенаведене, для забезпечення групування облікових даних про нарахування ПДВ за сільськогосподарською й несільськогосподарською діяльністю підприємств галузі овочівництва доцільним є відкриття таких рахунків до субрахунків рахунку 64 «Розрахунки за податками і платежами» (табл. 1).

1. Пропонований перелік рахунків для обліку податку на додану вартість у підприємствах галузі овочівництва

Код рахунку	Назва рахунку
1	2
<>64	Розрахунки за податками і платежами
<> 641	Розрахунки за податками
<...> 641.1	<i>Розрахунки за податком на додану вартість</i>
<...>641.1.1	Розрахунки за загальним режимом оподаткування ПДВ
641.1.1.1	Податкові зобов'язання за загальним режимом
641.1.1.2	Підтверджений податковий кредит за загальним режимом
641.1.1.3	Непідтверджений податковий кредит за загальним режимом
<...>641.1.2	Розрахунки за спеціальним режимом оподаткування ПДВ
641.1.2.1	Податкові зобов'язання за загальним режимом
641.1.2.2	Підтверджений податковий кредит за спеціальним режимом
641.1.2.3	Непідтверджений податковий кредит за спеціальним режимом
<> 643	Податкові зобов'язання
<...>643.1	<i>Податкові зобов'язання за загальним режимом оподаткування ПДВ</i>
<...>643.2	<i>Податкові зобов'язання за спеціальним режимом оподаткування ПДВ</i>
<> 644	Податковий кредит

Код рахунку	Назва рахунку
1	2
<..>644.1	<i>Податковий кредит за загальним режимом оподаткування ПДВ</i>
644.1.1	Підтверджений податковий кредит за загальним режимом
644.1.2	Непідтверджений податковий кредит за загальним режимом
<..>644.2	<i>Податковий кредит за спеціальним режимом оподаткування ПДВ</i>
644.2.1	Підтверджений податковий кредит за спеціальним режимом
644.2.2	Непідтверджений податковий кредит за спеціальним режимом

Джерело: Авторська розробка.

Відповідно до запропонованої структури рахунків для складання податкової звітності з ПДВ за загальним режимом (декларація 0110) враховуватимуться підсумкові місячні обороти субрахунків 641.1.1.1 (кредитовий оборот) та 641.1.1.2 (дебетовий оборот). Для складання податкової звітності з ПДВ за спеціальним режимом (декларація 0121) враховуватимуться підсумкові місячні обороти субрахунків 641.1.2.1 (кредитовий оборот) і 641.1.2.2 (дебетовий оборот). Дані по рахунках 641.1.1.3 та 641.1.2.3 не враховуватимуться у загальних підсумках субрахунків 641.1.1 і 641.1.2 для цілей складання податкової звітності, однак служитимуть для цілей контролю за діяльністю недобросовісних контрагентів та для налагодження претензійної роботи із забезпечення права підприємства на податковий кредит. При цьому дані по рахунках 644.1.2 і 644.2.2 створять можливість контролю правильності відо-

браження сум за рахунками 641.1.1.3 та 641.1.2.3.

Другою проблемою, яка впливає з першої й не розв'язана на нормативному рівні, є питання обліку непідтвердженого податкового кредиту. Податковим законодавством України передбачено, що у випадку, якщо протягом 180 календарних днів із дати виписки податкової накладної постачальником цю накладну не було зареєстровано в Єдиному реєстрі податкових накладних, підприємство-покупець втрачає право на податковий кредит за нею назавжди. У цьому випадку відображено в обліку суму податку слід списати з рахунків обліку непідтвердженого податкового кредиту, однак Інструкція № 141 вказівок щодо відображення такого списання на рахунках не містить. З огляду на це доцільним є списання зазначених сум згідно з бухгалтерськими довідками на витрати звітного періоду за проведеннями, наведеними у таблиці 2.

2. Бухгалтерські проведення з обліку списання непідтвердженого податкового кредиту

Зміст операції	Кореспонденція рахунків		Сума, грн
	Дебет	Кредит	
1	2	3	4
1. У разі недержання податкової накладної при операціях по післяоплаті			
1.1. Одержано від постачальника насіння картоплі	208	631	1000,00
1.2. Відображено податковий кредит із ПДВ за відсутності податкової накладної	641.1.1.3 641.1.2.3	631	200,00
1.3. Сплачено постачальнику за придбання насіння	631	311	1200,00
1.4. По закінченні 180 днів списано непідтверджений податковий кредит на витрати	949	641.1.1.3 641.1.2.3	200,00
2. У разі недержання податкової накладної при операціях по передоплаті			
2.1. Здійснено передоплату за мінеральні добрива	371	311	1200,00
2.2. Відображено податковий кредит із ПДВ за відсутності податкової накладної	641	644.1.2 644.1.3	200,00
2.3. Одержано мінеральні добрива від постачальника	208	631	1000,00
2.4. Здійснено закриття взаємних зобов'язань	631	371	1000,00
<i>2.5. По закінченні 180 днів списано непідтверджений податковий кредит:</i>			
2.5.1. Здійснено коригування податкового кредиту [методом «червоне сторно»]	641	644.1.2 644.1.3	200,00
2.5.2. Списано на витрати звітного періоду суму непідтвердженого податкового кредиту	949	371	200,00

Джерело: Авторська розробка.

Запропонований порядок обліку непідтверджених сум ПДВ відповідає нормам П(С)БО 16 «Витрати» [13], відповідно до якого витратами визнається або зменшення активів, або збільшення зобов'язань, що призводить до зменшення власного капіталу підприємства. Оскільки за рахунок податкового кредиту підприємство зменшує свої податкові зобов'язання, які належать до сплати у бюджет за загальною декларацією з ПДВ або до сплати на спеціальний рахунок за спецрежимною декларацією, остаточна втрата права на такий податковий кредит фактично означає збільшення податкових зобов'язань підприємства. Крім того, в будь-якому випадку за кредитом рахунку 31 «Рахунки в банках» відбувається зменшення активів (грошових надходжень), яке нівелюється лише вартістю отриманих товарів/послуг без ПДВ (без впливу на власний капітал, оскільки здійснюється конвертація активу – грошових надходжень, у витрати в частині вартості одержаних послуг або у інші види активів – у випадку придбання матеріальних цінностей), а на суму податкового кредиту, право на який підприємство втрачає, таке непродуктивне зменшення активів фактично тягне за собою зменшення власного капіталу. Використання ж рахунку 949 «Інші витрати операційної діяльності» для списання непідтверджених сум ПДВ зумовлене тим, що податковий кредит впливає

на зменшення податкових зобов'язань лише при використанні придбаних товарів/послуг в основній діяльності підприємства, пов'язаній із виробництвом продукції та наданням послуг. Саме тому для обліку витрат за непідтвердженим податковим кредитом єдина альтернатива – використання рахунку 977 «Інші витрати діяльності» – не є прийнятною.

Третя проблема. У практиці діяльності підприємств галузі овочівництва можуть виникати випадки продажу продукції нижче собівартості. Податковий кодекс України після змін, внесених Законом № 71-VIII [9], визначає, що податкові зобов'язання при продажу продукції власного виробництва мають нараховуватися, виходячи з бази оподаткування, не нижчої, ніж її собівартість. З причини сезонності овочевого виробництва досить поширеною є практика, коли продукцію овочівництва підприємствам доводиться продавати дешевше цієї величини. Особливо це стосується швидкопсувної продукції, такої як, наприклад, помідори й огірки. Тому актуальним є питання відображення в бухгалтерському обліку донарахування податкових зобов'язань до такої собівартості. Оскільки в Інструкції № 141 ці положення відсутні, при донарахуванні податкових зобов'язань до фактичної собівартості пропонуємо здійснювати такі бухгалтерські проведення (табл. 3).

3. Бухгалтерські проведення з продажу продукції овочівництва за ціною, що нижча її собівартості

Зміст операції	Кореспонденція рахунків		Сума, грн
	Дебет	Кредит	
Відображено продаж помідорів (1000 кг по 5 грн/кг плюс ПДВ)	36	70	6000,00
Відображено податкові зобов'язання за операцією з продажу помідорів	70	641	1000,00
Донараховано податкові зобов'язання до величини собівартості помідорів: фактична собівартість 1кг продукції – 6 грн фактична ціна 1 кг продукції – 5 грн сума ПДВ, яку необхідно донарахувати: $(6 - 5) \times 1000 \times 20\% / 100\% = 200,00$ грн	949	641	200,00

Джерело: Авторська розробка.

Для документального оформлення цих операцій, крім податкової накладної, бухгалтеру підприємства слід на кожен випадок постачання продукції складати відповідну бухгалтерську довідку-розрахунок, яка по-

винна містити інформацію про: номенклатуру продукції; договірну вартість продукції; різницю між договірною вартістю продукції та її собівартістю; суму донарахованого податку до виробничої собівартості; бухгал-

терські проведення на донарахування бази оподаткування.

Четверта проблема. У практиці діяльності будь-якого підприємства можливі випадки, коли після здійснення постачання продукції/послуг або після здійснення передоплати відбувається або повернення товару/послуги/передоплати, або збільшення/зменшення ціни та кількості постачання товарів/послуг. У таких випадках податкові зобов'язання й податковий кредит підприємства підлягають відповідному коригуванню. Інструкцією № 141 для таких коригу-

вань передбачено лише бухгалтерські проведення у випадку повернення покупцем раніше поставленої йому готової продукції та зменшення після поставки суми такої компенсації. При цьому питання коригування податкових зобов'язань і податкового кредиту при операціях із передоплати у даному нормативному документі не розглянуто. У зв'язку з цим пропонуємо такий порядок відображення в бухгалтерському обліку сум коригувань податкових зобов'язань та податкового кредиту (табл. 4).

4. Відображення в бухгалтерському обліку коригування податкових зобов'язань та податкового кредиту при передоплаті

Зміст операції	Кореспонденція рахунків	
	Дебет	Кредит
Коригування податкових зобов'язань		
Відображено збільшення суми компенсації за товар/послугу при передоплаті	643.1 643.2	641
Відображено зменшення суми компенсації за товар/послугу при передоплаті [методом «червоне сторно»]	643.1 643.2	641
Коригування податкового кредиту		
Відображено збільшення суми компенсації за товар/послугу при передоплаті	641	644.1 644.2
Відображено зменшення суми компенсації за товар/послугу при передоплаті [червоне сторно]	641	644.1 644.2

Джерело: Авторська розробка.

Для документального підтвердження відображення зазначених операцій у бухгалтерському обліку підприємства за операціями зі збільшення податкових зобов'язань і зменшення податкового кредиту є відповідні розрахунки коригування до податкових накладних незалежно від факту їх реєстрації в Єдиному реєстрі податкових накладних. Документами, які надають право на формування бухгалтерських проведень на зменшення податкових зобов'язань та збільшення податкового кредиту, є розрахунки коригування до податкових накладних за умови їх реєстрації в Єдиному реєстрі податкових накладних.

П'ята проблема. У практиці діяльності підприємств, які займаються вирощуванням овочів, можливі випадки, коли одні й ті ж засоби виробництва, які знаходяться на їхніх балансах, використовуються одночасно в оподатковуваних і неоподатковуваних операціях. У випадку такого використання підприємство має нарахувати податкові зобов'язання на частину вартості това-

рів/послуг/необоротних активів, за якою визнано податковий кредит, згідно з часткою їх використання в оподатковуваних та неоподатковуваних операціях за минулий рік. Якщо неоподатковувани операції у звітному місяці проводяться підприємством уперше, частка використання визначається за результатами звітного місяця.

До неоподатковуваних належать також операції, звільнені від оподаткування, й операції, які не є об'єктом оподаткування. Для прикладу, якщо сільськогосподарське підприємство використовує виробничі засоби (наприклад, трактори) одночасно у виробництві овочів (оподатковувана діяльність) і для надання послуг із ремонту шкіл, послуг з обробки землі багатодітним сім'ям, ветеранам праці та війни, реабілітованим громадянам, інвалідам, самотнім особам похилого віку тощо (неоподатковувана діяльність), то податковий кредит із вартості придбаних основних засобів слід частково компенсувати податковими зобов'язаннями, визначе-

ними за часткою операцій із постачання неоподатковуваних товарів/послуг/ необоротних активів у загальній їх величині за минулий рік або за місяць, в якому задекларовано неоподатковувані операції.

Крім того, за результатами календарного року підприємство має здійснити перерахунок частки використання товарів/послуг і необоротних активів, виходячи з фактичних обсягів постачання, та відповідним чином

відкоригувати нараховані податкові зобов'язання. Порядок здійснення цих операцій у бухгалтерському обліку чинні нормативні документи з обліку податку на додану вартість не висвітлюють. З огляду на зазначене пропонуємо відображати податкові результати використання товарів/послуг/необоротних активів на рахунках бухгалтерського обліку таким чином (табл. 5).

5. Відображення в бухгалтерському обліку податкових зобов'язань при частковому використанні товарів/послуг/необоротних активів у оподатковуваних та неоподатковуваних операціях

Зміст операції	Кореспонденція рахунків	
	Дебет	Кредит
Відображено податкові зобов'язання з використання товарів/послуг/необоротних активів у оподатковуваних та неоподатковуваних операціях за часткою їх використання у минулому році (першому місяці використання)	949	641
Відображено коригування податкових зобов'язань із використання товарів/послуг/необоротних активів у оподатковуваних та неоподатковуваних операціях за фактичною часткою їх використання за результатами звітного року:		
у випадку, коли частка неоподатковуваних операцій за звітний рік виявляється вищою, ніж за минулий (за перший місяць використання)	949	641
у випадку, коли частка неоподатковуваних операцій за звітний рік виявляється нижчою, ніж за минулий (за перший місяць використання) [червоне сторно]	949	641

Джерело: Авторська розробка.

Шоста проблема. Відповідно до норм ст. 209 Податкового кодексу України різниця між податковими зобов'язаннями й податковим кредитом за спецрежимною діяльністю не сплачується сільськогосподарським підприємством до бюджету, а залишається в його розпорядженні та перераховується на відповідний спеціальний рахунок у банку або в Казначействі. Такі перераховані суми вважаються цільовим фінансуванням і відповідно до Інструкції № 141 обліковуються на рахунку 48 «Цільове фінансування і цільові надходження». При цьому Інструкція № 141 передбачає, що при використанні даних коштів на закупівлю виробничих факторів для сільськогосподарської діяльності підприємство визнає доходи від такого цільового фінансування за кредитом рахунку 719 «Інші доходи від операційної діяльності» на загальну суму використаних коштів. Однак цей порядок обліку справедливий лише у тому випадку, якщо за рахунок коштів, що знаходяться на спеціальному рахунку, підприємство придбає послуги або виробничі запаси. Відповідно до норм П(С)БО 15 «Дохід» [12], якщо за рахунок коштів цільо-

вого фінансування придбаються необоротні активи, дохід від такого фінансування визнається протягом строку їх корисного використання пропорційно амортизації цих засобів. У зв'язку з цим фахівці Інституту обліку і фінансів Національної академії аграрних наук України пропонують відображати дохід від коштів спецрежиму ПДВ, які використані для придбання необоротних активів, на рахунку 69 «Доходи майбутніх періодів» із подальшим відображенням суми доходу, пропорційної амортизації, за рахунком 745 «Дохід від безоплатно одержаних активів» [6, с. 70]. У цілому погоджуючись із необхідністю визнання доходів від використання спецрежимних сум за наведеними вище правилами, встановленими стандартом 15, вважаємо, що необоротні активи, які підприємство придбає за рахунок таких сум, не є безоплатно одержаними, а тому облік цих доходів слід вести не на рахунку 745, а на рахунку 746 «Інші доходи». Отже, бухгалтерські проведення з обліку цільового фінансування з урахуванням вищезазначеного будуть такими (табл. 6).

6. Відображення в бухгалтерському обліку доходів від цільового фінансування за рахунок коштів спецрежиму оподаткування ПДВ

Зміст операції	Кореспонденція рахунків	
	Дебет	Кредит
За підсумками місяця позитивну різницю між податковими зобов'язаннями і податковим кредитом овочевого виробника визнано цільовим фінансуванням	641	48
Визнано дохід від використання коштів за спецрежимом оподаткування ПДВ на оплату вартості обробітку ґрунту	48	719
Відображено використання спецрежимних сум при оплаті вартості будівництва теплиць для вирощування овочів (основні засоби)	48	69
Визнано дохід від цільового фінансування будівництва теплиць (пропорційно амортизації цих засобів після введення їх в експлуатацію)	69	746

Джерело: Авторська розробка.

Документальним підтвердженням визнання доходів від цільового фінансування за рахунок спецрежимних коштів у будь-якому випадку мають бути бухгалтерські довідки, до яких слід прикріплювати копії відповідних розрахункових документів на придбання матеріальних цінностей та послуг, а також копії відомостей про нарахування амортизації на основні засоби, які придбано/побудовано за рахунок цих коштів.

Висновки. 1. Для відображення у бухгалтерському обліку підприємств галузі овочівництва податкових зобов'язань та податкового кредиту з податку на додану вартість порядок обліку цих сум, регламентований вітчизняними нормативно-правовими актами, є недостатнім і недосконалим. Зокрема, виявлено як мінімум шість проблемних питань такого обліку, які залишені поза увагою

розробниками Інструкції з бухгалтерського обліку податку на додану вартість;

2. Для забезпечення достовірного й повного відображення операцій за загальним і спеціальним режимами оподаткування ПДВ у овочевих підприємствах запропоновано розв'язання виявлених проблемних питань, яке полягає у наданні рекомендацій щодо відображення операцій, які мають місце в підприємствах за вимогами Податкового кодексу, але щодо яких відсутні вказівки по їхньому обліку у згаданій вище Інструкції;

3. Виявлені недоліки нормативно-правового забезпечення бухгалтерського обліку ПДВ не є вичерпними. Перспективою подальших досліджень питань обліку податку на додану вартість у підприємствах галузі овочівництва є розробка відповідних документів та методики обліку сум у межах системи електронного адміністрування ПДВ.

Список використаних джерел

1. Аналітичний огляд поточного стану агрокредитування малих і середніх сільськогосподарських виробників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zet.in.ua/zakonoproekt/apk/analitichnij-oglyad-potochnogo-stanu-agrokredituvannya-malix-i-serednix-silskogospodarskix-virobnikiv-kredituvannya-silskogospodarskix-pidpriyemstv/>.
2. Виробництво основних сільськогосподарських культур у 2014 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/sg/vz/vz_u/vz_2014_u.html.
3. Деякі питання електронного адміністрування податку на додану вартість: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 р. №569 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/569-2014-%D0%BF>.
4. Ліхоносова Г.С. Проблемні аспекти організації обліку платників податку на додану вартість / Г.С. Ліхоносова, В.С. Марченко // Часопис економічних реформ. – 2013. – № 4 (12). – С. 49-53.
5. Мартиненко О.В. Основні тенденції та перспективи розвитку обліку податку на додану вартість / О.В. Мартиненко, А.В. Малахова // Вісн. ОНУ імені І.І. Мечникова. – 2013. – Т.18. – Вип.2/1. – С. 26-29.
6. Облікове забезпечення оподаткування сільськогосподарських товаровиробників : навч. посіб. ; за ред. Метелиці В.М., Мельничука Б.В. – 4-те вид., доповн. і переробл. – К.: ТОВ «Всеукраїнський інститут права і оцінки», 2015. – 196 с.
7. Очеретько Л.М. Актуальні проблеми та шляхи удосконалення обліку розрахунків з податку на додану вартість / Л.М. Очеретько, О.В. Підлужна // Сталлий розвиток економіки. – 2013. – № 3 (20). – С. 270-273.
8. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. №2755-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T102755.html.
9. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28.12.2014 р. №71-VIII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/71-19>.

10. Про затвердження Інструкції з бухгалтерського обліку податку на додану вартість: наказ Міністерства фінансів України від 01.07.1997 р. №141 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0284-97>.

11. Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку та Інструкції про його застосування: наказ Міністерства фінансів України від 30.11.1999 р. №291 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG4185.html.

12. Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 15 «Дохід»: наказ Міністерства фінансів України від 29.11.1999 р. №290 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99>.

13. Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»: наказ Міністерства фінансів України від 31.12.1999 р. №318 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0027-00>.

14. Про затвердження форми податкової накладної та Порядку заповнення податкової накладної: наказ Міністерства фінансів України від 22.09.2014 р. №957 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1235-14>.

Стаття надійшла до редакції 16.09.2015 р.

* * *

Новини АПК

Меморандум між Україною та Італією – нові можливості для аграрної співпраці

27 жовтня 2015 року у м. Києві відбулося VIII засідання Українсько-Італійської Ради з економічного, промислового та фінансового співробітництва. Під час його проведення сторони домовилися сприяти розширенню співробітництва у галузі сільського господарства та висловили зацікавленість у пошуку нових спільних проектів у АПК.

Між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Міністерством з питань політики у сферах сільського господарства, продовольства та лісового господарства Італійської Республіки був укладений Меморандум про співробітництво в галузі сільського господарства.

Згідно з положеннями Меморандуму сторони домовилися розвивати співробітництво за такими напрямками:

- рослинництво та переробка продукції рослинництва, виноробство;
- розведення тварин і переробка продукції тваринництва;
- розвиток та функціонування ринків сільськогосподарської продукції;
- харчова промисловість;
- виробництво органічних продуктів харчування;
- сільськогосподарська механізація та агропромислова інфраструктура;
- біопаливо та біоенергетика;
- розвиток сільських територій, сільського туризму, а також малих форм господарювання на селі.

Співробітництво між українською та італійською сторонами буде здійснюватися шляхом: обміну інформацією, документацією та зразками продукції; обміну стажистами, делегаціями вчених і фахівців; спільних програм сільськогосподарських досліджень у галузях, що становлять взаємний інтерес;

спільної підготовки планів щодо проведення важливих заходів (конференції, семінари, виставки тощо), у яких обидві сторони є взаємозацікавленими.

"Для України важливий подальший обмін досвідом з Італією в аграрному секторі, а також використання італійського досвіду щодо запровадження в національне законодавство норм і стандартів ЄС у сфері аграрної політики та розвитку сільських місцевостей. Меморандум про співробітництво в галузі сільського господарства забезпечить додаткові можливості для реалізації потенціалу аграрної співпраці між країнами", – наголосив Міністр Олексій Павленко.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 334.722 : 332.146.2

*В.М. ЗАЯЦЬ, доктор економічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Підприємницька модель сільського розвитку

Постановка проблеми. Увага суспільства, політиків і науковців до активізації підприємництва як провідного фактора сільського розвитку визначається кількома причинами. По-перше, проблеми бідності селян, забезпечення їх зайнятості та інтеграції в загальний гуманітарний розвиток, збереження для широкого загалу їхніх цінностей (включаючи етнічну й соціокультурну ідентичність) зумовили намагання Організації Об'єднаних Націй, Європейської комісії, інших міжнародних організацій сприяти сільському розвитку на основі підтримки підприємництва. Через активізацію аграрного підприємництва міжнародні організації сподіваються також розв'язати проблему голоду на Землі [5].

Відтак, все більшого соціального та політичного впливу набувають економічні теорії, які запоруку стійкого економічного зростання вбачають в інституційних передумовах і доступності ресурсів ведення підприємницької діяльності для якнайширшого кола індивідів (зокрема, селян) [12, 63].

По-друге, зростаючий попит на екологічну, економічну та соціальну безпеку зумовлює привабливість розширення території підприємницької діяльності. Агломерація, економічним мотивом якої стала територіальна концентрація капіталу в містах як осередках підприємницької свободи, а позитивним результатом – прискорення науково-

технічного прогресу, проявляє свої екстерналії через вразливість скупченого у мегаполісах людства до епідемій, природних катаклізмів, техногенних і воєнних загроз. Вірогідною її протилежністю є рівномірніше розселення на основі інфраструктурного й технологічного забезпечення процесів суспільної комунікації (включаючи активізацію місцевих підприємців і ринків). За таких умов розвиток сільської поселенської мережі, організація взаємодії усіх його учасників та заінтересованих сторін набуває найвищої актуальності.

По-третє, екстремальні темпи демографічної кризи й структурні дисбаланси вітчизняної аграрної галузі поставили питання про реформу адміністративно-територіального устрою та відповідні зміни умов ведення підприємницької діяльності на селі [1-4, 8, 9, 19, 21]. Принаймні окремі складові процесу децентралізації є предметом дискусій і контраверсійних пропозицій з огляду на недосконалість інституційних засад місцевого самоврядування, обмеження його потенціалу як провідної форми соціальної взаємодії на селі [18, 22, 27, 28, 44, 48-50, 53, 60, 61, 62, 65].

Актуальність зазначених проблем посилюється з прискоренням міжнародної інтеграції України. Зокрема, це стосується імплементації складових європейської політики сільського розвитку, яка зорієнтована на багатифункціональне сільське господарство,

© В.М. Заяць, 2015

диверсифікацію й розширення видів діяльності на селі [25, 33, 41, 44-46, 49, 50, 52, 53, 58-60, 62, 64, 65]. Важливим інструментом її реалізації є підтримка розвитку підприємницьких прагнень та навичок селян [24, 29, 30, 47].

Враховуючи драматичність сучасного етапу вітчизняної історії, зрозумілою є гострота дискусій стосовно напрямів, економічних і фінансових джерел, механізмів формування та реалізації адекватної моделі сільського розвитку. Міжнародний досвід, дослідження демографічних і економічних проблем українського села доводить про виправданість звернення до теорії й практики розвитку підприємництва як інструменту їх системного розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільний інтерес до підприємницької складової сільського розвитку відображений у зростаючому потоку досліджень західних економістів та соціологів: А. Алсос [40], Х. Берклі [53], Г. Брокфілда [42], С. Картера [40], Ч. Карлсона [54], Д. Кемпбела [53], П. Клока [43], Д. Кумара [55], Г. Лендстрома [56, 64], Дж. МакЕлві [47], С. Марлоу [58], Ф. Мантіно [25], М. Моселі [59], Р. Чамберса [44], інших науковців. Цей напрям економічних досліджень продовжує традицію вивчення мотивів і змісту підприємництва, що знаходять своє уособлення в поведінці й результатах діяльності економічних агентів [63], постановкою амбітної (з погляду теорії та практики) мети – забезпечити підприємству належну йому роль рушійної сили соціально-економічного розвитку, зокрема сільського [45, 54, 56, 57, 64]. Особливо активно ці дослідження проводяться після 2008 року. Їхнє кількісне й якісне зростання є результатом поширеного розуміння того, що так звані «провали ринків», як і «провали ієрархії», взаємозв'язані в інституційних диспропорціях, які підтримують монополізацію ресурсів підприємницької діяльності, стримують відповідні прагнення економічно активних представників усіх суспільних верств [38].

Зростання суспільних очікувань щодо розв'язання проблем сільського розвитку, необхідність активізації підприємництва як його рушійної сили і провідної складової не

залишилося поза увагою вітчизняних науковців. Зокрема, концептуальне бачення подальшого сільського розвитку на базі «селозберігаючих» підприємств представили Я.М. Гадзало та В.М. Жук [8].

Вона започатковує наукову дискусію щодо моделей сільського розвитку в Україні й значною мірою продовжує традицію досліджень, які проводилися вітчизняними економістами-аграрниками та сільськими соціологами протягом останніх років. Зокрема, це стосується досліджень змісту підприємництва і його ролі у розвитку аграрного сектора й сільських територій у роботах науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки» М.Й. Маліка, О.Г. Булавки, В.А. Пуліма, інших дослідників [21-23, 32, 35], ДУ «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України» О.М. Бородіної, І.В. Прокопи, В.В. Юрчишина [29, 36, 39], ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України» В.В. Борщевського [33], представників університетської науки [14, 15, 17, 34], інших українських дослідників проблем сільського розвитку.

Структурним передумовам діяльності підприємницьких формувань (зокрема, вертикально-інтегрованих), що безпосередньо впливають на соціальні аспекти сільського розвитку, приділяють увагу економісти-аграрники В.Г. Андрійчук [6], П.І. Гайдуцький [9], Ю.О. Лупенко [19-21], М.Ф. Кропивко [19].

Формам господарювання як фактору розв'язання продуктивності аграрного виробництва, що є економічним й фінансовим джерелом сільського розвитку, присвячені недавно опубліковані праці В.Я. Месея-Веселяка, П.Т. Саблука [20], Б.Й. Пасхавера [29], інших науковців [24, 30, 35].

Разом із тим злободенною залишається проблема концептуального визначення напрямів сільського розвитку в умовах ринкових трансформацій, активізації його підприємницької складової, формування засад, напрямів й інструментів державної політики, що забезпечували б поєднання та взаємне доповнення індивідуальних прагнень і зусиль підприємців з їх партнерством у сільському розвитку, формування на цій основі «спіль-

нот конкурентів», які борються за суспільне визнання на рівні місцевих громад [40].

Мета статті – визначення методологічних засад і напрямів активізації сільського (в тому числі аграрного) підприємництва як рушійної сили та інструменту сільського розвитку.

Виклад основних результатів дослідження. Соціальна значимість підприємництва

як провідного чинника сільського розвитку зумовлена економічною спроможністю його суб'єктів до формування, накопичення й активізації матеріально-фінансових джерел задоволення людських потреб, яку в пореформений період демонструють підприємства аграрного сектора (табл. 1).

1. Економічні показники діяльності аграрних підприємств України

Показник	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2014 р.
Валова продукція, вироблена підприємствами, % від загального обсягу	70,4	38,4	40,5	48,3	55,3
у рослинництві	75,2	41,2	45,0	53,6	59,4
у тваринництві	66,0	26,5	33,3	38,8	45,5
у т.ч. фермерськими господарствами, %	0,0	1,9	4,2	5,0	7,6
Прибуток від реалізації с.-г. продукції, млн грн	675,6*	-121,4	1253,2	12750,5	33283,7
Капітальні інвестиції, млн грн	11799	496	4905	11311	18388
Площа використовуваних угідь, млн га	38244	24797	21717	21586	21530
Чисельність найманих працівників, тис. осіб	4344,4	2551	1137	645,2	524,7
Чисельність зайнятих у ФГ, тис. осіб	-	139,96	133,53	98,4	94,8

Джерело: Державна служба статистики України; * – дані 1995 року [34].

Не дивлячись на номінальну форму представлення, наведені дані показують, що реформування аграрних підприємств у цілому привело до позитивних результатів у частині відновлення їх економічного впливу. Зокрема, це стосується нарощування ними частки валової продукції сільського господарства, обсягів капітальних інвестицій, які стали наслідком перерозподілу прибутку на користь інвестування тощо.

Разом із тим продовжується частково стримувана фермерськими господарствами

тенденція до скорочення зайнятих працівників, що відображає реакцію аграрних підприємств на кон'юнктуру локальних ринків землі й праці. До того ж, вітчизняні дослідники критично оцінюють структуру виробництва, наслідком якої стали ці показники [9, 11, 19]. Вона характеризується прискореними темпами концентрації, наочним доказом якої є динаміка перерозподілу земельних ресурсів, використовуваних підприємствами (табл. 2).

2. Розподіл діючих аграрних підприємств за площею сільгоспугідь

Підприємства із загальною площею угідь, га	2005 р.		2010 р.		2014 р.	
	кількість, %	площа угідь, %	кількість, %	площа угідь, %	кількість, %	площа угідь, %
До 100,0*	70,1	4,8	72,5	4,6	72,0	4,5
100,1 – 2000,0	24,4	42,6	22,1	34,7	23,0	32,6
2000,1 – > 10000	5,5	52,6	5,4	60,7	5,0	62,9

* Примітка. В цю групу включені господарства, що не мали сільськогосподарських угідь.

Джерело: Державна служба статистики України [34].

Соціальні екстерналії концентрації включають наростання проблеми бідності, оскільки пов'язані з нею прояви монополізації ринків обмежують розширення кола суб'єктів підприємництва, які є економічною і соціальною базою сільського розвитку [35].

Із цього погляду впродовж останніх років динаміка кількості та організаційно-правових форм вітчизняних аграрних підприємств відображає радше стагнацію ін-

ституцій, покликаних заохочувати підприємство. Статистичні дані підтверджують поетапність розвитку аграрного підприємництва, що залишається провідним його видом на селі. Активна фаза аграрної реформи була сприйнята селянами із певним ентузіазмом, який зумовив швидке зростання кількості суб'єктів підприємництва. Але після 2003 року (в середині якого набрав чинності діючий Закон України «Про фермерське го-

сподарство») їх кількість зменшувалася, при практично незмінній структурі організаційно-правових форм (табл. 3)¹.

3. Динаміка форм сільськогосподарських підприємств у 1990-2014 рр.

Форми с.-г. підприємств	1990 р.		2003 р.		2014 р.		1990/2003 рр.		2014/2003 рр.	
	од.	%	од.	%	од.	%	+/-, од.	+/-, %	+/-, од.	+/-, %
Фермерські господарства	82	0,6	43016	71,9	39428	75,0	+42934	+98,8	-5388	-12,5
Господарські товариства	6718	50,7	8713	14,6	7750	14,8	+1995	+22,9	-963	-11,1
Приватні підприємства	2519	19,0	4033	6,7	3772	7,2	+1514	+37,5	-261	-6,5
Кооперативи	3136	23,7	1938	3,2	674	1,3	-1198	-38,2	-1264	-65,2
Інші форми підприємств	402	3,0	1707	2,9	691	1,3	+1305	+76,4	-1016	-59,5
Державні підприємства	385	3,0	386	0,7	228	0,74	+1	+2,6	-158	-40,9
Усього	13242	100	59793	100	52543	100	+46551	+77,8	-7250	-12,1

Джерело: Розрахунок згідно з даними Державної служби статистики України [34].

З огляду на теоретичні засади підприємництва, чисельність сільського населення і його частку в структурі населення України, динаміку життєвого циклу вітчизняних аграрних підприємств не можна розглядати як

свідчення сформованості інституцій, сприятливих для стійкого розвитку села.

Зниження привабливості аграрної підприємницької діяльності підтверджується також динамікою загальних показників малих підприємств (табл. 4).

4. Малі підприємства аграрного сектора України у 2010-2014 рр.

Показник	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.*	2014 р./2010 р.
Кількість малих аграрних підприємств, од.	47213	38387	44487	46906	43389	-3824
у т.ч. їх частка у загальній кількості МП, %	13,2	10,8	12,9	12,5	12,7	-0,5
Чисельність зайнятих у малих агропідприємствах працівників, тис. осіб	219,9	197,6	220,4	238,7	218,2	-1,7
у т.ч. їх частка у загальній кількості: МП, %	10,2	9,5	10,7	11,9	13,1	2,9
аграрних підприємств, %	28,6	27,7	31,0	34,7	34,7	6,1
Обсяг реалізованої продукції, млн грн	22673,4	35343,7	49158,5	48838,4	65303,9	26165
у т.ч. частка РП серед: усіх малих підприємств, %	4,0	5,8	7,3	7,3	9,3	5,3
аграрних підприємств, %	22,7	27,8	30,2	30,3	30,5	7,8
Рівень рентабельності операційної діяльності, %	17,9	25,9	22,7	12,9	7,0	-10,9

Джерело: Державна служба статистики України [10]; * – попередні дані.

Хоч наведені дані доводять їхню економічну спроможність, від'ємна динаміка кількості відображає несприятливість інституційних умов для створення нових СПД у галузі. Вона є наслідком обмежень підприємництва як господарської форми підприємли-

вості, підтримка яких мала б забезпечити сільський розвиток на основі взаємодії та конкуренції економічно активних індивідів-представників усіх соціальних верств [12; 32, с.53-54]. У свою чергу інституції, що зумовлюють монополізацію, ґрунтуються на уявленнях, притаманних менеджеризму, який ігнорує позитивну суспільну значимість спроб і помилок усіх підприємців та підприємливих індивідів. Натомість цей напрям теорії апріорно підкреслює ефективність фабричної організації виробництва, її концентрації, що означає абсолютизацію «ефекту масштабу».

Як наслідок, фундаментальною проблемою розвитку вітчизняного села стали нор-

¹ Динаміка кількості суб'єктів підприємницької діяльності (СПД) є індикатором рівня привабливості підприємницької діяльності. Згідно з даними американських дослідників, із загальної кількості новостворених підприємств 40% не існують більше одного року, 64 – не в змозі вижити більше 5 років, 75 – не переживають 8-річний рубіж, 88% не здатні функціонувати більше 19 років. Проте враховуючи, що в економіці США щорічно створюється близько 750 тис. підприємств, така динаміка є свідченням соціального впливу інституцій, що підтримують підприємницьку активність [63].

ми, світоглядні й поведінкові патерни, пов'язані з індустріальним типом виробництва, інтелектуальну підтримку якого забезпечує теорія «індустріального суспільства». Маємо на увазі формування сільської поселенської мережі на основі теорії «місткомбінатів» (company towns), коли населений пункт розглядали як територію для забезпечення діяльності одного, або кількох технологічно пов'язаних підприємств.

По-перше, такий підхід зумовив негативну динаміку кількості сільських населених пунктів. Згідно з офіційними статистичними даними за 2000-2014 роки вітчизняна сільська поселенська мережа скоротилася на 351 населених пункти, тобто щороку в середньому зникає близько 25 сіл. Видимою його ознакою є демографічна криза на селі: з 2010 по 2014 роки чисельність сільського населення зменшилася з 14,5 до 13,3 млн осіб (8,2%) [34].

Її головною причиною залишається спеціалізація селян на *трудовому* забезпеченні індустріалізованого аграрного виробництва, базою якого є монополістична концентрація переробної промисловості. Індустріальна модель стала також основою системи планування територій², яка з огляду на екзогенний політичний вплив ототожнила ефективність із концентрацією виробництва, зміцнюючи майже повну залежність сільських громад від окремих аграрних підприємств [13, 43, 59, 62].

Вона включає також нехтування проблемою «життєвого циклу» фірми, залежності того чи іншого підприємства від кон'юнктури ринків, адекватна реакція на зміну якої не завжди може бути забезпечена на території розміщення його виробничих потужностей.

Вагомим наслідком індустріалізованого моноцентричного розвитку села є монополізація соціального впливу. Якщо підприємство (його лідер) має монополічне становище як актор локального ринку та головний ідеолог розвитку села, то носії альтернативних ідей не знаходять задовільного застосування

² «На жаль, через об'єктивні та суб'єктивні причини, Україна не тільки не змогла ефективно реформувати таку систему, а й опинилася перед загрозою її повної деградації» [11, с.302].

своїх сил і прагнень ні у структурі цього підприємства, ні на території сільської громади. В такій системі молодь «виштовхується» в міста як через спеціалізацію сіл на обслуговуванні «селоформуєчих» підприємств, так і через її власне прагнення до переваг економічної ефективності [65].

Залежність села від аграрної сфери та відповідно звуженого кола суб'єктів підприємництва не подолана досі. Це стосується як країн ЄС, так і України, яка намагається інтегруватися в його ринки [22, 23, 25, 26, 28, 33, 35, 36, 38, 41, 45, 46, 49, 50, 53, 54, 57, 60, 61]. Вивільнені (за збереження засад «індустріального» розвитку) ринкові стимули зумовили прискорення процесів концентрації виробництва й скорочення зайнятості селян, посилення їх міграції та імміграції з огляду на обмежені перспективи особистісного становлення. Відтак домінування у вітчизняному аграрному секторі логіки «фабричного технократизму» відповідальне за деградацію сільської поселенської мережі, а непослідовність реформ сприяє тим формам її реалізації, що обмежують соціальний розвиток села.

По-друге, концентрація ринкової влади, згубна для сільського розвитку, пов'язана з диспропорціями *регуляторної політики*, що уможливають негативний вплив протекціонізму через тиск чиновників-інсайдерів на діючих та потенційних конкурентів. «Політичні ризики» інвесторів (як вітчизняних, так і іноземних) визначаються можливостями груп впливу, які змінюють законодавчі норми відповідно до своїх сьогочасних інтересів. Це підвищує невизначеність майбутнього, посилюючи сумніви у недоторканості власності на результати й засоби виробництва. Зазначені фактори пригнічують не тільки аграрне, а також усі види підприємництва на селі, конкуренцію та перспективи становлення місцевих ринків як економічного середовища ендегенного сільського розвитку³. Їхнє усунення залежить від політики

³ Термін «ендегенний розвиток» вживається тут як синонім позитивних економічних і соціальних результатів діяльності підприємливих індивідів, їх спонтанної взаємодії в рамках еволюційно сформованих суспільних інституцій, що означає підприємницьку природу соціально-економічних процесів [45, 64, 65].

центральної влади, установ і громадських організацій.

Нарешті, обмежені права місцевого самоврядування є головною системною причиною звуження підприємницької бази сільського розвитку. Інституціонально зумовлена ресурсна й організаційна залежність підтримує стимули ефективної самоорганізації сільських громад. Наслідком є надміру ускладнений доступ до ресурсів підприємницької діяльності, слабкість її соціальної підтримки на місцях (особливо в «глибинних» районах), необхідність прикладання надзвичайних зусиль кожним підприємцем.

Підприємництво (як і мало не вся господарська діяльність) залишається об'єктом впливу й регулювання галузевих міністерств і відомств. Зокрема, аналіз бюджетних показників доводить, що, *залишаючи місцеві громади без достатніх важелів впливу на перерозподіл суспільного продукту*, держава покладає на них більшу частину соціальних видатків – за економічною класифікацією (захищені статті) вони складають 82,4% витратної частини місцевих бюджетів. Капітальні ж видатки, субсидії та поточні трансферти підприємствам, які формують інвестиційну привабливість територій громад, *становлять* відповідно 6,2 і 8,8% [7].

Що стосується структури доходів, то у 2014 році частка місцевих бюджетів у зведеному бюджеті дорівнювала тільки 22,2%, а їх частка у ВВП – 14,27%. При цьому міжбюджетні трансферти, що надійшли з державного бюджету, становили 56,4%. Відтак, ендогенні джерела розвитку місцевих громад становлять до 30% надходжень місцевих бюджетів, або менше, ніж 10% зведеного бюджету. Якщо врахувати, що найбільшою мірою ці бюджетні показники стосуються великих міст, то зрозумілим є вкрай незадовільний рівень соціального та інфраструктурного розвитку села [27].

Виправлення такої ситуації вимагає принципової трансформації бюджетних відносин, ресурсної бази й джерел сільського розвитку. Про її необхідність свідчать, зокрема, дані Державного земельного кадастру, згідно з якими у комунальній власності місцевих громад досі знаходиться 0,0 % земель. До державної власності належить переважна

частина земель водного та лісового фондів. Місцеві громади практично не впливають і на використання надр, що негативно позначається на розвитку неаграрного підприємництва на селі.

Наприклад, з огляду на дані Державної служби статистики України, у 2016 році можна очікувати попит близько 3 млн громадян на послуги СПД у сфері сільського (зеленого) туризму. Разом із тим у 2013 році здійсненням відповідної підприємницької діяльності займалися 285 фізичних осіб-підприємців. Переважно вони представлені садибами в Івано-Франківській (184), Львівській (36) та Чернівецькій (16) областях, що становить 83% загальної їх кількості по Україні [37]. Таким чином, наявні вкрай низька готовність діючих і потенційних підприємців надавати послуги у сфері сільського туризму, відставання їхньої пропозиції від ринкового попиту. Значною мірою це зумовлено економічними можливостями місцевих громад щодо забезпечення доступу споживачів до сільських садиб, здатних надавати відповідні послуги.

Зокрема, за даними науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки», з 2000 року кількість торговельних закладів у сільських населених пунктах скоротилася втричі, рівень забезпеченості ними оцінюється менше 40%, тоді як роздрібний товарооборот торговельної мережі зріс більше ніж в 11 разів, що також доводить про низький рівень задоволення ринкового попиту, високий потенціал цього виду підприємницької діяльності. Це ж стосується й ресторанного господарства, забезпеченість закладами якого оцінюється на рівні менше, ніж 30%, при зростанні товарообороту в 3 рази [35, с. 525].

Тобто, багато видів неаграрного підприємництва на селі нездатні розвиватися без розвитку сільської інфраструктури, який має бути забезпечений підтримкою економічної активності заінтересованих підприємців, відповідними надходженнями місцевих бюджетів, обов'язками місцевого самоврядування щодо реалізації програм розвитку сільських громад [15, 21].

З огляду на викладене ми визначаємо сільський розвиток як розширення (через ендогенне економічне зростання) доступних для

місцевих громад ресурсів та інструментів індивідуальної й скооперованої діяльності підприємливих селян, організації побуту, інституційного і просторового середовища їх взаємодії.

Таке визначення передбачає визнання стійкого економічного зростання джерелом сільського розвитку, а інституції та організаційні механізми, що підтримують підприємницьку ініціативу селян, – його необхідною передумовою [23, 24, 47, 48, 59, 60]. За їхньої наявності підприємництво є *генератором* сільського розвитку. Підприємці розглядаються як лідери й учасники організацій (СПД і кооперативів), більша чи менша участь яких у сільському розвитку залежать від очікуваних вигід, зумовлених структурою їхніх повноважень/зобов'язань при використанні власності (своїї та залученої).

У свою чергу, роль просторового фактора зумовлює їхній інтерес до місцевих громад не тільки як до регуляторів використання власності, постачальників ресурсів і місць продукування доходів, а й (принаймні, частково) середовища реалізації ідеальних життєвих цілей.

Тому *відповідальним організатором* сільського розвитку є місцеве самоврядування, що забезпечує узгодження інтересів підприємців і членів місцевої громади через розроблення відповідних правил та механізмів взаємодії; акумуляцію й використання генерованих підприємцями і належних громаді ресурсів; визначення й контроль за дотриманням режиму використання власності та загальних норм права, розробку і реалізацію планів розвитку контрольованих територій.

У такій моделі керівники органів місцевого самоврядування є лідерами громад, які постійно проживають на їх території й прагнуть виробити та реалізувати плани їхнього розвитку, що максимально урівноважили б і задовольнили інтереси усіх заінтересованих сторін. Звичайно, це вимагає ефективної, підтриманої на національному рівні, структури їхніх повноважень та відповідальності, доступу до природних і господарських ресурсів діяльності, участі в їх формуванні й використанні.

Інституційні засади та інфраструктурну підтримку гнучкої структури територіально-

адміністративної й соціальної організації, координацію напрямів і ресурсів розвитку забезпечує держава з її можливостями встановлення загальних правил та інструментів взаємодії підприємливих індивідів (їх організацій) і місцевих громад, визначення та підтримки їхніх прав і зобов'язань, контролю за їх реалізацією, відповідних санкцій до їхніх порушників.

Відтак, участь окремих підприємців у розвитку конкретних сільських громад, їх соціальний статус, є результатом конкуренції за нарощування «символічного капіталу» (підтримки місцевої громади) та взаємодії з селянами й органами їх самоврядування [40]. Такий підхід репрезентує більш складну, але й більш стійку, на наше переконання, модель сільського розвитку. Її поліцентричний характер стосується як об'єктно-суб'єктного складу громад (зокрема, широкого кола підприємців та лідерів місцевих громад), так і просторової ідентифікації цих громад через *населені пункти та прилеглі до них території*. Вона враховує проблему «життєвого циклу» СПД, розмаїття й динаміку їхніх цілей, механізмів зростання та забезпечення інтересів як учасників, так і контрагентів підприємств, ринковий характер їхньої діяльності, можливості зміни її місця.

Головною її перевагою є здатність **активізувати економічний інтерес** господарств селян (як домашніх, так і високотоварних СПД) до розвитку села в умовах зростаючих темпів демографічної кризи. Вона не відкидає сильних сторін *галузевої моделі* сільського розвитку, розглядаючи продуктивність аграрного виробництва як його ендегенне економічне джерело, а розширення фінансових та організаційних можливостей громад – як умови, сприятливі для аграрного підприємництва в цілому.

Включає вона також переваги адекватно трансформованої *перерозподільчої моделі*. Це стосується демонополізації ринків засобів виробництва як передумови сприятливого для села перерозподілу суспільного продукту, можливостей формування доданої вартості на рівні сільських громад, спрямування відповідних грошових потоків на розвиток місцевих СПД і соціальної інфраструктури.

Викладене забезпечує також використання переваг *територіальної моделі*, що передбачає відкритість сільських населених пунктів та прилеглих територій *для всіх видів діяльності* й є запорукою демонополізації ринків продукції і послуг на основі місцевих ресурсів [13, 25, 27, 33, 43, 51, 61].

Отже, сільський розвиток розглядається ще й як територіальний контекст реалізації підприємництвом його провідної ролі у зростанні суспільного багатства.

Така модель *заінтересовує у розвитку конкретного села не тільки його жителів*, а також підприємців і власників ресурсів (у чому числі інвестиційних), які живуть поза його межами. Її системною перевагою є взаємний інтерес селян та підприємців – заінтересовані підприємці найкраще реагують на динаміку ринків і потреби облаштування територій. У свою чергу місцеві жителі доносять до окремих підприємців суспільне сприйняття їхньої діяльності на рівні локальних ринків та громад, які є базовим рівнем підтримки їхніх прав і цілей.

Розглянута модель *відповідає програмним засновкам політики ЄС*, що ґрунтується на поєднанні заходів щодо зростання доходів із розширенням можливостей продукування й доступності суспільних благ [33]. Відтак, підприємницька модель розвитку вітчизняного села сприятиме адаптації економічних, інституційних та організаційних його механізмів із напрямками сільського розвитку, що реалізуються країнами ЄС [25, 45, 46, 48, 50, 53].

Звичайно, вона має еволюційний характер і вимагає *довгострокової послідовної політики* щодо демонополізації доступу до ресурсів та видів господарської діяльності, постійного підвищення рівня взаємовідносин між громадами, державними органами, підприємцями як учасниками суспільного розвитку. Це вимагає синхронізації заходів щодо підтримки підприємництва як на рівні загальнодержавної (в тому числі галузевої) політики, так і на рівні місцевих громад та інших територіальних утворень.

З огляду на викладене, актуальними залишаються розробка й реалізація загальнодержавної програми розвитку підприємництва в аграрному секторі вітчизняної еконо-

міки [23]. В контексті сільського розвитку її головними цілями мають бути: підтримка ініціативи селян щодо створення самостійних суб'єктів підприємництва і СОК; диверсифікація аграрного підприємництва; конкурентоспроможність вітчизняних аграрних підприємців на внутрішніх і зовнішніх ринках. Це передбачає реалізацію комплексної політики підтримки й розвитку аграрного підприємництва, що включає:

1. Удосконалення інституційних засад здійснення підприємницької діяльності, структури власності як мотиваційної бази інвестиційної діяльності та ефективного комбінування виробничих факторів [12, 32].

2. Створення сприятливих інституційних умов розвитку ОСГ, суб'єктів підприємницької діяльності й сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів через визначення критеріїв трансформації ОСГ в суб'єкти підприємництва, диференціацію статусу аграрних СПД залежно від розміру, режиму власності та зобов'язань [21, 24, 29, 30].

3. Диверсифікацію і розширення видів підприємницької діяльності в аграрному секторі, що включає розвиток місцевої малої переробки сільськогосподарської продукції, виробництва специфічних видів продукції, підтримку місцевого брендінгу тощо [16, 21, 23, 31].

4. Активізацію конкурентної політики на аграрних ринках через встановлення законодавчої вимоги про ведення й доступність реєстрів холдингових і підлеглих підприємств аграрного сектора [12, 19].

5. Доступ суб'єктів малого підприємництва до ринків аграрної продукції й виробничих факторів через ліквідність об'єктів власності, оптимізацію регуляторної політики та дозвільної системи [11, 12, 21, 23, 24, 29, 30].

Але підприємницька модель сільського розвитку не може обмежитися її галузевою складовою – це системний недолік попередніх концепцій державної політики на селі [22]. Тому як загальні плани територій, так і плани розвитку окремих громад, мають включати програми стимулювання *усіх видів сільського підприємництва*⁴.

⁴ Суспільний попит на такі програми підтверджується їх прийняттям рядом органів місцевого самовряду-

Невід'ємними складовими відповідних інституційно-організаційних механізмів мають бути положення, що дадуть змогу забезпечити соціальне партнерство через пошук відповідей на такі питання:

1. *Що можуть і мають робити усі підприємці та конкретні СПД для розвитку місцевої громади й яким чином такі зусилля позитивно впливатимуть на розвиток їхнього бізнесу?*

Це стосується конкретизації програм місцевого розвитку в частині узгодженості позицій підприємців і місцевих громад щодо механізмів та порядку наповнення місцевих бюджетів, їх виконання, забезпечення зайнятості, підтримки інфраструктурного розвитку.

2. *Які вигоди одержать усі підприємці, кожен вид підприємництва, кожен СПД від активізації своєї участі в сільському розвитку?*

Це означає необхідність конкретизації планів розвитку в частині місцевих гарантій недоторканості власності, стабільності місцевих правил і рішень щодо режиму її використання, оподаткування, ліквідності. Визначені ними соціальні зобов'язання окремих СПД усіх галузей мають бути гнучким по відношенню до їх господарського й фінансового стану, включати зустрічні зобов'язання місцевих громад щодо сприяння їх модернізації та розширення.

3. *Як відрізнятимуться зобов'язання великих і малих підприємців щодо участі у сільському розвитку та вигоди від її активізації?*

Це вимагає досягнення (у процесі прийняття й виконання відповідних програм) домовленостей стосовно справедливого перерозподілу соціальних зобов'язань між підприємцями, їх зміни залежно від розвитку підприємств. Наприклад, великі підприємства можуть бути зацікавлені у фінансовому забезпеченні сільського розвитку, тоді як малі – в облаштуванні території через ви-

вання. Зміст їх положень часто доводить про необхідність залучення додаткових ресурсів їх розробки, прийняття та реалізації, проте в цілому підтверджує суспільну потребу в інституційних засадах і механізмах розширення повноважень місцевих громад [1, 2].

конання частини робіт трудовими та технічними ресурсами тощо.

4. *Якими будуть форми участі у сільському розвитку місцевих і немісцевих підприємців та як вони будуть диференціюватися?*

Місцеві підприємці повинні мати перевагу не стільки при формуванні місцевих бюджетів (як-то через певні преференції), скільки в частині його виконання завдяки безпосередньому впливу на зміст планів розвитку громад. Натомість немісцеві СПД, наповнюючи місцеві бюджети визначеною на конкурентних засадах платою за виробничі ресурси комунальної власності та сплатою податків і зборів, мали б обмежуватися своїм внеском у фінансування програм розвитку сільських громад.

5. *Якими мають бути інституційно-організаційні механізми взаємодії підприємців та громад у розв'язанні проблем формування й реалізації планів сільського розвитку?*

Програми розвитку сільських громад мають формуватися на основі довгострокового співробітництва та соціального партнерства, що включає визначеність критеріїв їх формування й коригування. Участь підприємців у обговоренні та затвердженні генеральних планів, планів розвитку територій (як у частині планування, так і в частині фінансування) має забезпечити їхню реалістичність із погляду ендогенних, доступних громаді ресурсів.

6. *Як можуть місцеві громади підтримувати створення нових СПД?*

Це стосується усунення місцевих адміністративних, податкових та процедурних перешкод щодо диверсифікації підприємницької діяльності на селі. З розвитком децентралізації все більшої значимості набиратимуть також можливості місцевих громад щодо надання в оренду (приватизації) комунальних ділянок, споруд і будівель для ведення підприємницької діяльності, інших видів ресурсної підтримки створюваних СПД.

Суттєве значення має активна позиція місцевих громад у частині організації навчання й тренінгів, що сприяли б ознайомленню економічно активних селян із процедурами створення СПД, оволодінню ними основами

підприємницької діяльності, фінансової зв'язності тощо. Запорукою їх ефективності є також утримання органів місцевого самоврядування від протекціонізму щодо окремих СПД в процесі їх економічної конкуренції.

Висновки. Місцеве самоврядування як відповідальна за сільський розвиток форма суспільної організації, що спирається в своїй діяльності на підприємливість селян, здатне зламати тенденцію до деградації сільської поселенської мережі. Для цього усім діючим і потенційним сільським підприємцям потрібен доступ до ресурсів та видів підприємницької діяльності, підтримка місцевою громадою їхніх прагнень, пошуків і зусиль.

Реалізація підприємницької моделі, що розглядає сільський розвиток як сферу соціального партнерства усіх сторін, заінтересованих у проживанні та діяльності на території місцевих громад, дає змогу розв'язувати завдання щодо інвестування в їх розвиток при меншій залежності поселенської мережі від волатильності ринків, життєвого циклу окремих підприємств і корпорацій. Вона забезпечить можливості конкуренції як запоруки зростання й адекватного розподілу (зокрема, міжгалузевого) суспільного продукту, а відтак – економічні передумови вирішення соціальних проблем села.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» // Відом. Верхов. Ради (ВВР). – 2015. – № 13. – Ст. 91.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 1997. – № 24. – Ст. 170.
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з виконання програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» у 2015 році від 4 березня 2015 р. № 213-р / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua>.
4. Національна стратегія та план дій з розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки (проект) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua>.
5. Всеобщая декларация о ликвидации голода и недоедания 16 ноября 1974 г. / [Електронний ресурс] / – <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.
6. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 3-15.
7. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2014 рік [Зубенко В. В., Самчинська І. В., Рудик А. Ю. та ін.]; ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-П) впровадження», USAID. – К., 2015. – 77 с.
8. Гадзало Я.М. Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю (наук. доп.) / Я.М. Гадзало, В.М. Жук. – К.: ННЦ ІАЕ, 2015. – 40 с.
9. Гайдучський П.І. Структурні перекося і ризики кризи в АПК / П.І. Гайдучський // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 38-45.
10. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2010-2013.
11. Заяць В.М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель : моногр. / В.М. Заяць. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 181-210.
12. Заяць В.М. Відносини власності у розвитку сільськогосподарського підприємництва / В.М. Заяць // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 100-108.
13. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах / У. Изард ; сокращ. пер. с англ. – М.: Прогресс, 1966. – 660 с.
14. Ключник А.В. Деаграризація сільської економіки / А.В. Ключник, А.В. Слюсаренко // Наук. вісн. Миколаївського держ. ун-ту імені В.О. Сухомлинського. Серія : Економічні науки. – 2013. – Вип. 5.1. – С. 46-50.
15. Ковалюк Б.І. Підвищення економічної ефективності механізмів державної підтримки малого підприємництва в сільській місцевості / Б.І. Ковалюк // Ефективна економіка. – 2014. – №11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua>.
16. Козак О.А. Формування продовольчих брендів на основі регіональних продуктів / О.А. Козак, І.М. Беженар. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 84 с.
17. Костриця М.М. Підприємництво як інституційний фактор сільського розвитку / М.М. Костриця // Наук. вісн. НУБіП України. – 2011. – № 3. – С. 163-174.
18. Кропивко М.Ф. Організація та планування комплексного розвитку агропромислового виробництва і сільських територій в умовах децентралізації владних повноважень / М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2014. – № 7 – С. 109-120.
19. Лупенко Ю.О. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю.О. Лупенко, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. – №7. – С. 5-21.

20. *Лупенко Ю.О.* Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // *Економіка АПК*. – 2014. – № 7 – С. 26-37.
21. *Лупенко Ю.О.* Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М. та ін.] ; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 50 с.
22. *Малік М.Й.* Концептуальні засади розвитку сільських територій / М.Й. Малік, В.А. Пулім // *Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку: доп. міжнар. симпоз. (Житомир, 16-18 трав. 2007 р.)* Державний агроекологічний університет. – Житомир, 2007. – С. 156-162.
23. *Малік М.Й.* Перспективи розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях України/ М.Й. Малік, Л.В. Забуранна // *Економіка АПК*. – 2015. – №8. – С. 5-14.
24. *Малік М.Й.* Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств / М.Й. Малік, В.М. Заяць // *Економіка АПК*. – 2013. - № 5. – С. 87-95.
25. *Мантіно Ф.* Сельское развитие в Европе: Политика, институты и действующие лица на местах с 1970-х годов до наших дней. – Инвестиционный центр ФАО, Business Media of the Sole 24 Ore. – 272 с.
26. *Меренкова И.Н.* Развитие агробизнеса на сельских территориях: монография / И.Н. Меренкова, О.Ю. Савенкова. – Scientific magazine «Kontser», 2010. – 160 с.
27. *Булавка О.Г.* Місцеві бюджети – основа розвитку сільських територіальних громад / О.Г. Булавка, Л.А. Ставнича // *Економіка АПК*. – 2014. – № 7 – С. 127-132.
28. Місцеве самоврядування – основа сталого розвитку України : матер. щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 16 трав. 2014 р.) : у 2 т. ; за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, К. О. Ващенко, С. В. Загороднюка. – К. : НАДУ, 2014.
29. *Пасхавер Б.Й.* Малі форми аграрного виробництва / Б.Й. Пасхавер // *Економіка АПК*. – 2013. – № 11. – С. 18-31.
30. *Півторак В.С.* Розвиток малого підприємництва в сільському господарстві / В.С. Півторак. – К. : ННЦ ІАЕ, 2014. – 50 с.
31. *Органическое сельское хозяйство: шаг стран Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии навстречу “зеленой” экономике : Примеры из Армении, Молдовы и Украины.* – Instaprint, 2011. – 56 с.
32. *Основи аграрного підприємництва ; за ред. М.Й. Маліка.* – К.: Інститут аграрної економіки, 2000. – 582 с.
33. *Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України: [моногр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; наук. ред. В.В. Борщевський.* – Львів, 2012. – 216 с.
34. *Сільське господарство України. Статистичний щорічник.* – К. : Державна служба статистики України, 2005-2015.
35. *Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємство і менеджмент) : моногр. / [Малік М.Й., Кропивко М.Ф., Булавка О.Г. та ін.] ; за ред. М.Й. Маліка* – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 642 с.
36. *Теорія, політика та практика сільського розвитку ; за ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи.* – К.: ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2010. – 376 с.
37. *Туристична діяльність в Україні у 2013 році. Стат. бюл. [Електронний ресурс]* – www.ukrstat.gov.ua.
38. *Фуруботн Э.Г.* Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Э.Г. Фуруботн, Р. Рихтер – С.Пб. : ИД Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 702 с.
39. Чи буде використано шанс на запровадження в Україні європейських засад сільського розвитку? / О. Бородіна, І. Прокопа // *Дзеркало тижня.* – 2015. – № 23.
40. *Gry Agnete Alsos, S. Carter, E. Ljunggren.* The Handbook of Research on Entrepreneurship in Agriculture and Rural Development. – Edward Elgar Publishing, 2011. – 336 p.
41. *Ruth McAreevey.* Rural Development Theory and Practice. – Routledge, 2009. – 174 p.
42. *Harold Brookfield, Helen Parsons.* Family Farms: Survival and Prospect: A World-Wide Analysis. – Routledge, 2007 p. – 272 p.
43. *Paul Cloke.* Key Settlements in Rural Areas. – Routledge, 2013. – 274 p.
44. *Robert Chambers.* Rural Development: Putting the last first. – Routledge, 2014. – 256 p.
45. *Sameeksha Desai, Peter Nijkamp, Roger R. Stough.* New Directions in Regional Economic Development: The Role of Entrepreneurship Theory and Methods, Practice and Policy. – Edward Elgar Publishing, 2011 – 384 p.
46. *Europe’s Rural Futures –The Nature of Rural Development II: Rural Development in an Enlarging European Union/ J. Dwyer, D. Baldock, G. Beaufoy, H. Bennett, P. Lowe and N. Ward.* – Land Use Policy Group and WWF Europe, Institute for European Environmental Policy, 2003. – 135 p.
47. *McElwee, G.* (2006). Farmers as entrepreneurs: Developing competitive skills. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 11(3), 187-206 p..
48. *Daniyel Felsenstein.* Public Investment and Regional Economic Development. – Edward Elgar Publishing, 2001. – 271 p.
49. *The future of Europe’s rural periphery, the role of Entrepreneurship in responding to employment problems and social marginalization / EU Research on social sciences and humanities.* – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities 2007. – 322 p.
50. *The Future of Rural Policy from Sectoral to Place-Based Policies in Rural Areas.* – OECD Publishing, 2003. – 252 p.
51. *Henri L. F. de Groot, Peter Nijkamp, Roger Stough.* Entrepreneurship and Regional Economic Development: A Spatial Perspective. – Edward Elgar Publishing, 2004. – 352 p.
52. *Charlotta Hedberg, Renato Miguel do Carmo.* Translocal Ruralism: Mobility and Connectivity in European Rural Spaces. – Springer Science & Business Media, 2011. – 224 p.

53. *Berkeley Hill, David Campbell.* The new rural economy: change, dynamism and government policy. – Institute of Economic Affairs, 2005. – 255 p.
54. *Charlie Karlsson, Börje Johansson, Roger Stough.* Entrepreneurship, Social Capital and Governance: Directions for the Sustainable Development and Competitiveness of Regions. – Edward Elgar Publishing, 2012. – 411 p.
55. *Kumar D.* Entrepreneurship in Agriculture. – Satish Serial Publishing House, 2015. – 436 p.
56. *Hans Landström.* Entrepreneurship, Competitiveness and Local Development: Frontiers in European Entrepreneurship Research. – Edward Elgar Publishing, 2007. – 296 p.
57. *Labrianidis, Lois* (2006) 'Fostering entrepreneurship as a means to overcome barriers to development of rural peripheral areas in Europe', *European Planning Studies*, 14:1, 3 – 8.
58. *Susan Marlow, Colette Henry, Gerard McElwee.* Exploring Rural Enterprises: New Perspectives on Research, Policy & Practice. – Emerald Group Publishing, 2014 p. – 280 p.
59. *Malcolm Moseley.* Rural Development: Principles and Practice. – SAGE, 2003. – 240 p.
60. The Nature Of Rural Development: Towards A Sustainable Integrated Rural Policy In Europe/ David Baldock, Janet Dwyer, Philip Lowe, Jan-Erik Petersen and Neil Ward. – EEP, 2001. – 52 p.
61. New Approaches to Rural Policy Lessons from Around the World. – OECD Publishing, 2005. – 104 p.
62. *Thomas D. Rowley.* Rural Development Research: A Foundation for Policy. – Greenwood Publishing Group, 1996. – 248 p.
63. *Scott Andrew Shane.* A General Theory of Entrepreneurship: The Individual-opportunity Nexus. – Edward Elgar Publishing, 2000. – 327.
64. *David Smallbone, Hans Landström, Dylan Jones-Evans.* Entrepreneurship and Growth in Local, Regional and National Economies: Frontiers in European Entrepreneurship. – Edward Elgar Publishing, 2009. – 384 p.
65. *Robert John Stimson, Roger Stough, Maria Salazar.* Leadership and Institutions in Regional Endogenous Development. – Edward Elgar Publishing, 2009. – 151 p.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2015 р.

* * *

Новини АПК

В Україні намолочено 57,1 млн т зерна

У поточному році у всіх категоріях господарств станом на початок листопада зернові та зернобобові культури при прогнозі 14,7 млн га зібрані на площі 14,1 млн га (96 відсотків до прогнозу), намолочено 57,1 млн т зерна при врожайності 40,6 ц/га (у 2014 році – 42,1 ц/га).

Найбільший вал зерна намолотили хлібороби у Полтавській – 4,6 млн т, Харківській – 4,3 млн т, Дніпропетровській – 3,9 млн т, Вінницькій – 3,7 млн т, Одеській – 3,5 млн т, Черкаській – 3,4 млн т, Кіровоградській – 3,2 млн т, Сумській – 3,0 млн т, Миколаївській – 2,9 млн т, Чернігівській та Хмельницькій по – 2,8 млн т, Запорізькій та Херсонській по – 2,7 млн т, Київській – 2,6 млн т областях.

Найвища урожайність зернових та зернобобових культур у Черкаській – 58,0 ц/га, Полтавській – 55,5, Хмельницькій – 54,5, Сумській – 52,8, Київській – 51,4, Тернопільській – 49,4, Чернігівській – 48,8, Івано-Франківській – 47,1 та Вінницькій – 46,4 ц/га областях.

Продовжується збирання пізніх культур, зокрема кукурудзи на зерно, сої, соняшнику та цукрових буряків.

Кукурудза на зерно при прогнозі 4,1 млн га обмолочена на площі 3,5 млн га, або 86%, намолочено 19,3 млн тонн при врожайності 54,3 ц/га (у 2014 р. – 57,0 ц/га).

Гречка при прогнозі 125 тис. га обмолочена на площі 124 тис. га, або 99%, намолочено 141 тис. т при врожайності 11,4 ц/га.

Просо при прогнозі 106 тис. га зібране з площі 105 тис. га, або 99,8 %, намолочено 210 тис. т при врожайності 20,0 ц/га.

Соя при прогнозі 2,1 млн га зібрана з площі 2,06 млн га або 96%, намолочено 3,6 млн т при врожайності – 17,5 ц/га (у 2014 р. – 21,2 ц/га).

Соняшнику при прогнозі 5,0 млн га обмолочено 4,99 млн га, або 99%, намолочено 10,8 млн т при врожайності 21,8 ц/га (у 2014 р. – 19,3 ц/га).

Цукрові буряки при прогнозі 238 тис. га викопано на площі 200 тис. га, або 84%, накопано 8,3 млн т при врожайності 416 ц/га (у 2014 р. – 451 ц/га), вивезено 7,5 млн т.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 631:368.914.2

*В.К. РУДИК, доктор економічних наук, в.о. професора,
завідувач кафедри фінансів і кредиту
Подільський державний
аграрно-технічний університет*

Пенсійні реформи як елемент формування сучасної національної пенсійної системи

Постановка проблеми. Пенсійна реформа, яка в Україні проходить черговий етап, передбачає створення трирівневої пенсійної моделі. Відповідно до чинного пенсійного законодавства формування сучасної національної пенсійної системи ґрунтується на принципах пенсійного страхування, які покладені в основу функціонування кожної її ланки. Це зумовлює створення системи пенсійного страхування, яка повинна відіграти ключову роль у поліпшенні пенсійного забезпечення громадян пенсійного віку.

Система пенсійного страхування може ефективно функціонувати тоді, коли буде сформований оптимальний механізм управління нею. В умовах реформування національної пенсійної системи управлінські процеси в пенсійній сфері потребують постійного удосконалення, у вирішенні цього питання важливу роль має відіграти використання теоретичних основ і практичних аспектів пенсійного менеджменту, якому приділяють все більше уваги в наукових колах. Пенсійна сфера ставить свої вимоги до використання пенсійного менеджменту в сучасних умовах. Вони мають бути враховані при організації системи пенсійного менеджменту, яка буде застосована у вітчизняній пенсійній моделі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання управління в пенсійній сфері при проведенні пенсійної реформи являють собою науковий інтерес й уже тривалий період є предметом наукового дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних фінансистів. Теоретичні основи пенсійного менеджменту формувалися на базі наукових розробок про менеджмент, авторами яких були Ф. Тейлор [10], Г. Емерсон [4], А. Файоль [11]. Багато спільних рис пенсійний менеджмент має зі страховим менеджментом. Тому наукові праці про останній є корисними і їх необхідно використовувати при дослідженні пенсійного менеджменту. Серед вітчизняних фінансистів питання страхового менеджменту досліджували С. Осадець, О. Мурашко, В. Фурман [8], А. Супрун [9]. Вагомий внесок у розвиток теорії страхового і фінансового менеджменту внесли представники російської наукової школи Р. Юлдашев, Ю. Тронін [13], Е. Кургін [6].

На всіх етапах реформування сучасної української пенсійної системи питання управління нею завжди були в центрі уваги науковців. В. Грушко [1], Е. Лібанова [7] й інші вітчизняні фінансисти вивчали управлінські процеси в пенсійній сфері, аналізували адміністрування солідарної пенсійної системи та недержавного пенсійного забезпечення, давали свої пропозиції щодо

© В.К. Рудик, 2015

управління пенсійними активами при запровадженні другого рівня. Проте нові завдання, які ставляться на цьому етапі пенсійної реформи, вимагають комплексного підходу до здійснення управління системою пенсійного страхування.

Нерозв'язані частини проблеми. Запровадження загальнообов'язкової державної накопичувальної пенсійної системи й одночасне функціонування всіх трьох рівнів національної пенсійної системи потребує постійного удосконалення механізму управління в пенсійній сфері. Використання теоретичних і практичних аспектів пенсійного менеджменту сприятиме розв'язанню цієї проблеми. Проте в наукових колах ще недостатньо досліджені теоретичні основи пенсійного менеджменту, можливості його використання в системі пенсійного страхування. Реалізація пенсійної реформи вимагає створення ефективного механізму управління вітчизняною пенсійною системою, який міг би координувати функціонування всіх трьох її рівнів, а також захистити пенсійні активи населення. У зв'язку з цим перед науковцями, фінансистами, державними органами, які задіяні у пенсійній сфері, поставлено завдання створити систему пенсійного менеджменту, яка б у сучасних умовах забезпечувала ефективне оперативне та стратегічне управління системою пенсійного страхування.

Мета статті – визначення ролі пенсійного менеджменту у формуванні оптимального механізму управління національною пенсійною системою, дослідження особливостей системи пенсійного менеджменту в умовах проведення пенсійної реформи, характеристика її основних складових елементів.

Виклад основних результатів дослідження. Реформування національної пенсійної системи проходить в Україні черговий етап. Він передбачає запровадження другого рівня – загальнообов'язкового державного накопичувального пенсійного страхування, подальший розвиток солідарної пенсійної системи й недержавного пенсійного забезпечення. Успішне функціонування всіх трьох рівнів вітчизняної пенсійної системи сприятиме формуванню ефективної моделі пенсійного забезпечення населення країни.

Для досягнення цієї мети необхідно створити оптимальний механізм управління, який би забезпечував продуктивне адміністрування кожної ланки, а також ефективні управлінські процеси в цілому національної пенсійної системи.

У вітчизняному пенсійному законодавстві на удосконаленні управління в пенсійній сфері акцентується особлива увага [2, 3]. Окремо регламентується поліпшення управління у солідарній пенсійній системі та недержавному пенсійному забезпеченні, вказується на особливості управлінських процесів при запровадженні другого рівня української пенсійної системи. У такій ситуації виникає необхідність використання пенсійного менеджменту й відповідно обґрунтування його теоретичних основ із боку науковців. В умовах ринкової економіки, циклічності її розвитку, коли періоди економічного підйому чергуються з кризовими явищами, діяльність пенсійних фондів, страхових компаній, банківських установ, інших фінансових інститутів, що функціонують у системі пенсійного страхування, потребує кваліфікованого професійного управління.

Становлення та розвиток пенсійного менеджменту ґрунтується на наукових концепціях формування менеджменту в цілому, які розробили згадані нами Ф. Тейлор, Г. Емерсон, А. Файоль і далі розвивали представники вітчизняної наукової школи через обґрунтування теоретичних аспектів страхового менеджменту [8]. Особливості пенсійного менеджменту виражаються в тому, що основне його практичне застосування відбувається у сфері пенсійних відносин, у системі пенсійного страхування, яка покладена в основу побудови національної пенсійної моделі.

Необхідність застосування пенсійного менеджменту пов'язана з тим, що українська пенсійна система передбачає наявність трьох основних ланок, які використовують перерозподільчі й накопичувальні пенсійні програми. Їхнє паралельне функціонування вимагає чіткої координації діяльності всіх фінансових інституцій, що будуть задіяні в системі пенсійного страхування. Крім того, на думку автора, ключова роль пенсійного менеджменту полягає в забезпеченні ефек-

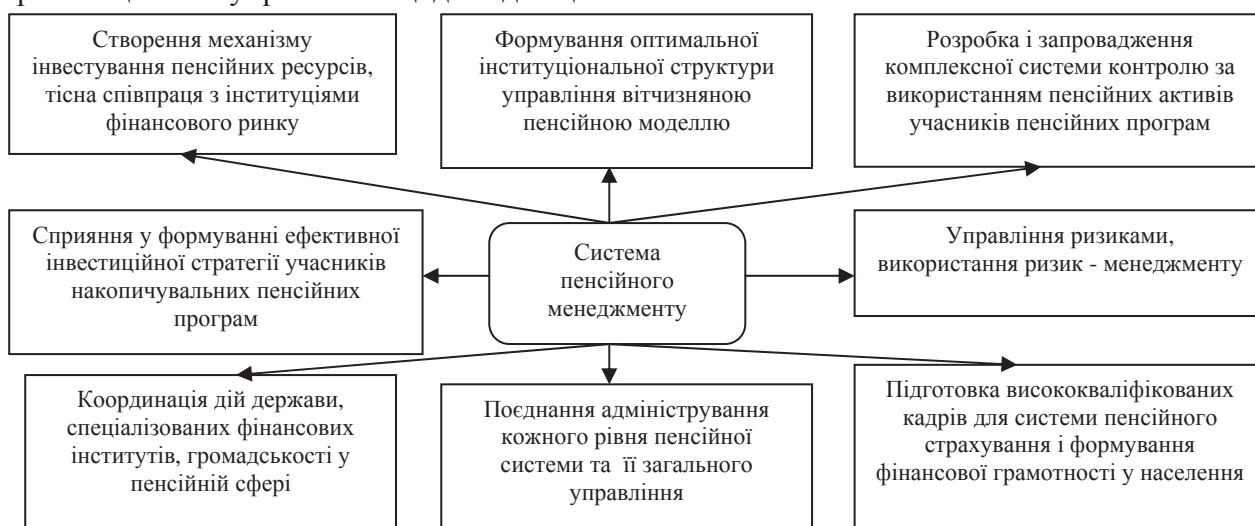
тивного використання та захисті пенсійних активів учасників усіх ланок вітчизняної пенсійної системи. Довгостроковий характер накопичувальних пенсійних програм вимагає інвестувати пенсійні ресурси на фондовому ринку, формувати відповідні інвестиційні портфелі власниками пенсійних активів. Пенсійний менеджмент повинен сприяти населенню у розробці ефективної інвестиційної стратегії щодо використання пенсійних активів протягом тривалого періоду.

Враховуючи напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених у теорії менеджменту, а також особливості управлінських процесів у системі пенсійного страхування в умовах реформування національної пенсійної системи, нами запропоновано визначення даного терміна: пенсійний менеджмент – система управління в пенсійній сфері, сукупність принципів, методів, засобів, важелів, форм організаційного управління щодо підвищення

ефективності механізму формування пенсійних відносин між суб'єктами пенсійної системи за допомогою спеціалізованих фінансових інститутів на базі чинного пенсійного законодавства.

Враховуючи сучасний стан реформування пенсійної сфери, вимоги, які ставляться до створення вітчизняної пенсійної моделі, формування системи пенсійного менеджменту передбачає врахування комплексу складових елементів, використання яких сприятиме запровадженню оптимального механізму управління системою пенсійного страхування. Формування системи пенсійного менеджменту в сучасних умовах відображено на рисунку.

Система пенсійного менеджменту передусім має включати формування оптимальної інституціональної структури управління вітчизняною пенсійною моделлю.

Формування системи пенсійного менеджменту в умовах реформування вітчизняної пенсійної системи

Джерело: розробка автора.

Наявність і функціонування спеціалізованих фінансових інститутів у системі пенсійного страхування має стати стрижнем ефективного функціонування пенсійного менеджменту. Вони повинні стати правовими інститутами, що матимуть свою законодавчу й нормативну базу, яка буде основою до визначення правового статусу суб'єктів пенсійної системи, їхньої ролі в управлінні нею.

Загальне управління вітчизняною пенсійною системою на макрорівні здійснюють вищі законодавчі та виконавчі органи держави. Верховна Рада України як вищий за-

конодавчий орган держави приймає законодавчі документи, які формують правове поле діяльності суб'єктів системи пенсійного страхування. Кабінет Міністрів України як вищий виконавчий орган держави через відповідні постанови, розпорядження, інструктивні листи координує діяльність основних суб'єктів у сфері пенсійного забезпечення. Міністерство соціальної політики України вважається основним профільним міністерством Кабінету Міністрів України, через яке держава регулює фінансові відносини і регламентує діяльність основних фінансових

інституцій у національній пенсійній системі. Важлива роль щодо координації діяльності державних фінансових контролюючих органів у пенсійній сфері відводиться Президенту України. Він своїми Указами регламентує діяльність Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку й Національної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України. Саме до їхніх функцій належить контроль за збереженням і використанням пенсійних активів учасників системи пенсійного страхування.

Якщо аналізувати безпосереднє управління ланками вітчизняної пенсійної системи, то адміністрування солідарної пенсійної системи здійснює Пенсійний фонд України, недержавного пенсійного забезпечення – недержавні пенсійні фонди, страхові компанії та комерційні банки, які мають на це відповідні ліцензії. При запровадженні другого рівня його адміністрування можуть здійснювати Накопичувальний пенсійний фонд, недержавні пенсійні фонди й страхові компанії. Чинне пенсійне законодавство регламентує їхню діяльність у сфері управління основними ланками національної пенсійної системи.

Варто зазначити, що для накопичувальних пенсійних програм, які використовуються на другому і третьому рівнях, важливе значення має ефективне управління пенсійними активами їхніх учасників. Важлива роль для вирішення цих питань належить компаніям з управління активами, зберігачам та адміністраторам пенсійних фондів. Від прийняття правильних управлінських рішень, формування оптимальної інвестиційної стратегії, вміння реагувати на кризові явища в економіці, на зміни на фондовому ринку залежатиме захищеність і зростання вартості пенсійних ресурсів населення.

Одне із ключових завдань пенсійного менеджменту полягає в координації, узгодженості дій держави, спеціалізованих фінансових інститутів, громадськості в системі пенсійного страхування. Для цього необхідно створити правове поле, яке б регламентувало діяльність усіх основних суб'єктів національної пенсійної системи, сприяло б уникненню суперечностей у їх фінансових відносинах, відображало підпорядкованість при виконанні окремих функцій.

Надзвичайно важливим питанням, яке необхідно вирішувати в системі пенсійного страхування, є захист і збереження пенсійних активів накопичувальних пенсійних програм. Цю проблему намагаються розв'язати в усіх країнах, які використовують багаторівневі пенсійні системи. Одним з основних шляхів збереження й навіть збільшення вартості пенсійних активів, як показує зарубіжний досвід, є використання їх у різноманітних інвестиційних проектах. Залучення до накопичувальних пенсійних програм фінансових інструментів фондового ринку дає змогу одержувати власникам пенсійних активів інвестиційні доходи та відповідно збільшувати вартість пенсійних ресурсів. Щоб орієнтуватися серед різноманіття інвестиційних продуктів фондового ринку, знати його кон'юнктуру, вміти формувати інвестиційні портфелі й оперативно реагувати на зміни в інвестиційній політиці населенню потрібна допомога пенсійного менеджменту. У зв'язку з цим важливим елементом його системи повинно бути створення механізму інвестування пенсійних ресурсів національної пенсійної системи. Для цього пенсійний менеджмент має організувати тісну співпрацю системи пенсійного страхування з інституціями національного фінансового ринку.

Чинне вітчизняне пенсійне законодавство створює правову базу для інвестування пенсійних активів учасників накопичувальних пенсійних програм, регламентує формування їхніх інвестиційних портфелів. Пенсійний менеджмент повинен сприяти формуванню ефективної інвестиційної стратегії для них, надавати допомогу щодо вибору фінансових інструментів фондового ринку, інформувати про їхню дохідність, ступінь ризику й інші ознаки. Це дасть змогу громадянам вибирати найоптимальніші варіанти для зберігання і збільшення своїх пенсійних активів.

Враховуючи незначний практичний досвід діяльності спеціалізованих фінансових інститутів із накопичувальними пенсійними програмами, недосконалість правової бази в цій сфері, недостатню розвиненість національного фондового ринку, у більшій частині населення існує недовіра до третього рівня вітчизняної пенсійної системи. Щоб зменшити ступінь цієї недовіри, необхідно сфор-

мувати комплексну систему контролю за використанням пенсійних активів учасників пенсійних програм. Вона сприятиме захисту пенсійних ресурсів населення, оперативно реагуватиме на зміни величини інвестиційних доходів, одержуваних від інвестування пенсійних активів, дасть змогу громадянам постійно спостерігати за змінами їх вартості та вносити відповідні зміни в структуру їхніх інвестиційних портфелів. Важлива роль у розробці й запровадженні комплексної системи контролю за використанням пенсійних активів населення відводиться пенсійному менеджменту. Дані рисунка показують, що вона є важливим елементом організації системи пенсійного менеджменту.

Формування пенсійної системи будь-якої країни є довготривалим процесом, а Україна не виняток. Вже більше двадцяти років триває процес створення сучасної національної пенсійної системи. За цей період відбулося кілька етапів пенсійної реформи. На нинішньому етапі ще повністю не сформувалася та модель вітчизняної пенсійної системи, яка передбачається українським пенсійним законодавством. Тривалий період пенсійного реформування показує, що національна економіка може переживати й економічні підйоми, і фінансові кризи, які певним чином впливають на фінансовий стан пенсійної системи країни. У зв'язку з цим у системі пенсійного менеджменту важливе місце повинен займати ризик-менеджмент.

Управління ризиками в системі пенсійного страхування є надзвичайно важливим, особливо в період прояву фінансових криз у суспільстві. Питання захисту фінансових ресурсів вітчизняної пенсійної системи стають особливо актуальними та потребують вирішення. Ризик-менеджмент направлений на попередження настання фінансових ризиків, а якщо вони вже проявилися, то на розробку системи заходів, які мінімізують їх, або повністю нейтралізують. Його система включає: управління ризиками при розробці й реалізації інвестиційної стратегії, наявність і функціонування системи моніторингу та контролю ризику в усіх сферах, що пов'язані з пенсійною системою, регулярну і всеохоплюючу ідентифікацію й оцінку ри-

зику, включаючи ймовірність його реалізації та фінансові наслідки.

У системі пенсійного менеджменту, на думку автора, особлива роль відводиться підготовці висококваліфікованих кадрів для системи пенсійного страхування і формуванню фінансової грамотності населення. Без належної підготовки фахівців у сфері пенсійного забезпечення важко досягти позитивних результатів щодо побудови вітчизняної пенсійної моделі в цілому, ефективного функціонування всіх трьох її ланок, формування якісних фінансових відносин між основними суб'єктами системи пенсійного страхування та створити оптимальний механізм управління нею. Кваліфіковані спеціалісти у сфері пенсійного страхування повинні забезпечити інвестування пенсійних активів населення у фінансові продукти фондового ринку, яке б приносило максимальні доходи при мінімальних ризиках. Саме вони мають підвищити рівень довіри населення до всіх ланок національної пенсійної системи й забезпечити відповідний рівень знань населення про особливості функціонування всіх ланок пенсійної системи й інвестування його пенсійних активів.

Висновки. Для успішної реалізації чергового етапу пенсійної реформи важливо практичне використання системи пенсійного менеджменту. Від ефективних управлінських рішень у системі пенсійного страхування залежатиме виконання поставлених завдань щодо побудови сучасної вітчизняної пенсійної системи. Для цього необхідно створити систему пенсійного менеджменту, організація якої дасть можливість сформувати оптимальний механізм управління системою пенсійного страхування. Вищезазначені основні елементи цієї системи сприятимуть побудові якісних правових відносин між основними суб'єктами у пенсійній сфері, забезпеченню захисту пенсійних активів населення, створенню комплексної системи контролю за їх використанням, поліпшенню співпраці з інституціями національного фондового ринку, розробці ефективної інвестиційної стратегії використання пенсійних ресурсів громадян.

Список використаних джерел

1. Грушко В.І. Пенсійна система України : навч. посіб. / В.І. Грушко. – К. : Кондор, 2006. – 336 с.
2. Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8.07.2011 р. №3668–VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua).
3. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9.07.2003 р. № 1058–IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua).
4. Эмерсон Г. Двенадцать принципов производительности [Электронный ресурс] / Г. Эмерсон. – Режим доступа : http://tnby.narod.ru/text/Econom/menagement/Emerson_12principles/str/_01. Html.
5. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
6. Кургин Е. А. Страховой менеджмент: управление деятельностью страховой компании / Е. А. Кургин. – М. : Консульт, 2005. – С. 22.
7. Пенсійна реформа в Україні: напрямки реалізації (кол. моногр.) ; за ред. Е.М.Лібанової. – Ін – т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с.
8. Страховий менеджмент: підруч. / [Осадець С.С., Мурашко О.В., Фурман В.М. та ін. ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. С.С. Осадеця. – К.: КНЕУ, 2011. – 334 с.
9. Супрун А.А. Страховий менеджмент: навч. посіб. / А.А. Супрун, Н.В. Супрун. – Л.: Магнолія, 2010. – 300 с.
10. Тейлор Ф. У. Принципы научного менеджмента / Ф. У. Тейлор. – М. : Наука, 1986. – 256 с.
11. Файоль А. 14 правил успешного менеджмента [Электронный ресурс]. / А. Файоль – Режим доступу: www.k2.kapital.com.
12. Чорний Г.М. Інтерпретація понять «управління» і «менеджмент» та абстрагування їх змісту в теорії аграрної економіки / Г.М. Чорний, І. А. Міщенко, О. М. Файчук // Економіка АПК. – 2014. – № 3. – С. 87.
13. Юлдашев Р. Т. Российское страхование: системный анализ понятий и методология финансового менеджмента / Р. Т. Юлдашев, Ю. Н. Тронин. – М. : Анкил, 2000. – С. 10.
14. James E., Brooks S. The Political Economy of Structural Pension Reform// The Political Economy of Pension Reform. For presentation at World Bank Research Conference. Sep14- 15, 1999. P.5-16, 29-36. Режимдоступу: www.worldbank.org.
15. Rudolph H., Pension Funds Reform and Capital Market Deve-lopment: Threats and Misconceptions. Джерело : www.apapr.ro/images/stories /materiale/.../2011/.../wb%20rudolph.pdf.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2015 р.

* * *

Новини АПК

Європейський Союз – стратегічний партнер України

"ЄС є стратегічним партнером України. Про це свідчить позитивна динаміка збільшення частки ЄС у загальній торгівлі аграрною продукцією України", – зазначив Міністр аграрної політики та продовольства України Олексій Павленко під час зустрічі з Комісаром ЄС з питань сільського господарства та розвитку сільських територій Філом Хоганом у м. Брюссель, Бельгія.

Як повідомив Міністр, частка ЄС за підсумками 7 місяців 2015 року в загальній структурі зовнішньоторговельного обігу аграрної продукції України становила 30%. Зовнішньоторговельний обіг між Україною та країнами ЄС – 2,9 млрд дол. США. Позитивне сальдо становило 948,4 млн дол. США. Експорт української продукції до ЄС за звітний період склав 1,9 млрд дол. США, імпорт – 1 млрд дол. США.

Сторони обговорили стан аграрної співпраці між Україною та ЄС, адаптацію законодавства України до законодавства ЄС, можливості модифікації параметрів частини ЗВТ про експортні квоти для України. Міністр Олексій Павленко відмітив, що було розроблено низку першочергових законів з метою забезпечення якості продукції харчування та гармонізації національного законодавства із вимогами ЄС. Їх прийняття дозволить повною мірою використати тарифні квоти та режим вільної торгівлі між Україною та ЄС.

"Ми й надалі нарощуватимемо аграрний експорт до ЄС із використанням наданих автономних торговельних преференцій в рамках лібералізації торгівлі. Також Україна зацікавлена відкрити експортний ринок ЄС для виробників молока та молокопродуктів», – наголосив очільник міністерства.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 631.11:65.014

*В.П. ПАВЛИК, кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Проблеми ефективного управління сільськогосподарськими підприємствами

Постановка проблеми. Відомо, що конкретна проблема може мати кілька способів її розв'язання, проте результат для всіх них має бути однаковий [9, с. 110-112]. Проблемі ефективного управління підприємством різні вчені [1-6, 8, 11-17] намагаються розв'язати різноманітними способами. Однак у них спостерігаються й відмінні результати. Причина полягає у протилежних баченнях учених щодо управління, його функцій, визначення критеріїв оцінки ефективності, відсутності єдиних позицій у дослідженнях, одержання кінцевих результатів. Все це не дає змоги досягти поставленої мети та відповідних завдань для розв'язання даної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Встановлено, що навіть постановка проблеми у різних науковців різниться своїм змістом. Водночас слід відзначити вагомість зроблених напрацювань такими ученими, як Домінік Ру, Даніель Сульє [1], Пітер Ф. Друкер [2-6], Т. Санталайнен, Е. Воутилайнен, П. Поренне, Й. Х. Ниссинен [11], Майкл Мескон, Майкл Альберт, Франклін Хедоурі [8]. У наукових працях вказаних учених є інноваційні рішення, які потребують їх узагальнення, виділення пріоритетних положень у теорії управління підприємством.

Мета статті — узагальнити теоретико-методологічні підходи з управління сільськогосподарським підприємством для забезпечення його ефективності.

Виклад основних результатів дослідження. В теорії управління підприємством важливо визначитися з такими категоріями, як управління і підприємство, оскільки від їх розуміння залежать результати подальших досліджень. Учені [8, с. 31] вказують, що організація (підприємство) є причиною існування менеджменту (управління), й для того щоб організація реалізувала цілі своєї діяльності, виникає необхідність управління нею. У науковому виданні Домініка Ру, Даніеля Сульє [1, с. 10] зазначається, що : “У ході економічного розвитку поступово формувалася певна сукупність правил, процедур, покликаних якомога ефективніше організувати діяльність підприємства. Це і є сфера застосування науки управління”. “Управління і підприємство нероздільні, бо управління покликане організувати та контролювати діяльність підприємства. Отже, перш ніж визначити, що таке управління, слід з'ясувати, що ж таке підприємство. А це в свою чергу допоможе нам показати, що управління тісно пов'язане із внутрішньою структурою підприємства” [1, с. 28]. Пітер Ф. Друкер вказує, що будь-яка організаційна структура годиться для розв'язання конкретних задач у певних умовах за часом [5, с. 55]. Класична теорія організації будується на тому, що всі заклади за своєю суттю однакові, а звідси всі комерційні підприємства повинні бути однаково організовані [5, с. 101]. На думку вченого єдиної правильної організаційної структури не існує. Проте є різні види структур, кожна з яких має свої сильні або слабкі сторони. Він доходить висновку, що організаційна структура не са-

© В.П. Павлик, 2015

моціль, це інструмент, за допомогою якого можна підвищити продуктивність праці робітників [5, с. 101]. “Следовательно, все организации должны решить, что означает для них эффективность и производительность. Определение этих понятий должно быть очевидным и простым. Пока таких определений нет. А между тем стратегия в будущем будет базироваться именно на новом определении производительности” [2, с. 91]. “Вместо того чтобы искать единственно правильный тип организации, менеджмент должен научиться выявлять, выстраивать и проверять на практике организационные структуры, которые соответствуют

поставленным задачам” [5, с. 104]. Такої ж думки дотримуються і Т. Санталайнен, Е. Воутилайнен, П. Поренне, Й. Х. Ниссен вказуючи, що розподіл ресурсів за напрямами дасть змогу перевірити необхідність змін у використанні інших ресурсів [11, с. 104]. Пітер Ф. Друкер зазначає, що центральною проблемою інформаційного суспільства стане оптимальне співвідношення між розміром підприємства та його задачами. Таким чином, ми підійшли до необхідності визначення, що таке управління (менеджмент). В таблиці 1, наведено розуміння цієї категорії різними ученими.

Визначення категорії управління (менеджменту)

Учені	Визначення
Пітер Ф. Друкер	Менеджмент — це універсальний орган, який управляє і бізнесом, і менеджерами, а також робітниками й роботою [3, с. 32]. Три функції менеджменту — управління бізнесом, управління менеджерами та управління робітниками і роботою — можна аналізувати, вивчати та оцінювати окремо. У кожній із цих функцій можна виділити теперішнє і майбутнє часове вимірювання. Але у своїй повсякденній діяльності менеджмент не може розділяти ці функції. Точно також він не може відділяти рішення, зв'язані з поточним моментом від рішень, які належать до майбутнього. Будь-яке управлінське рішення впливає на всі три перераховані функції, і тому всі вони повинні враховуватися у кожному такому рішенні [3, с. 30, 31].
Домінік Ру, Даніель Сульє	Управління – це комплекс процедур, що застосовуються для удосконалення процесу створення вартості та для забезпечення стабільності фірми [1, с. 39]. Основних функцій сім – це бухгалтерський облік, фінанси, маркетинг, управління людськими ресурсами, управління виробництвом, контроль управління, загальне керівництво [1, с. 63].
Майкл Мескон, Майкл Альберт, Франклін Хедоурі	Управління — це процес планування, організації, мотивації та контролю, необхідного для того, щоб сформулювати і досягти цілей організації [8, с. 38].

На нашу думку, управління сільськогосподарським підприємством — це сфера діяльності керівника, головних спеціалістів підприємства, в якій процеси, функції характеризуються відповідними економічними показниками, мотивація — ціною реалізованої продукції, планування — доходом від реалізації продукції, організація — собівартістю продукції, регулювання — прибутком, контроль — рентабельністю. Ефективність управління сільськогосподарським підприємством повинна досягатися високим рівнем рентабельності – понад 150 %, при якому забезпечується відтворення виробництва, безперервна господарська діяльність. Таку величину рентабельності встановлено з розрахунку, що підприємство в процесі функціонування повинно відрахувати певний податок із прибутку (20 %), забезпечити необхідні відрахування в резервний фонд (5 %), передбачати можливу інфляцію, ризик (10 %), покривати витрати на виробництво й

реалізацію продукції (100 %), накопичувати капітал для економічного росту (15 %). До недавня вважалось, що “Звичайна Н.р. (Норма рентабельності) коливається в межах 13 — 20 % ” [7, с. 593].

Пітер Ф. Друкер зазначає: для того, щоб вести ефективну економічну політику, економісту потрібна теорія, яка ґрунтується на передбаченнях, що відображатимуть сучасну економічну реальність і насущні економічні задачі [6, с. 135]. Напевно, нам слід перейти від теорії, яка фокусується на витратах виробника, до теорії, що визначала б “ціну” як ту, яку готовий заплатити покупець, щоб отримати будь яку продукцію. У головному куті повинні стояти не витрати підприємця, а ціна покупця [6, с. 145]. На його думку, інновація може означати зниження ціни — показника, який викликає підвищений інтерес економістів (за тією простою причиною, що це єдиний показник, який підлягає кількісній оцінці) [4, с. 42].

Оскільки метою будь-якого підприємства є створення споживача, таке підприємство має дві (і тільки ці дві) основні функції — маркетинг та інновації. Це підприємницькі функції [3, с. 50]. Пітер Ф. Друкер зосереджує увагу на тому, що: “Средства измерения, которые в настоящее время используются в перечисленных ключевых областях бизнеса, честно говоря, имеют несистемный характер. Мы не просто ничего не измеряем, у нас даже нет адекватной концепции оценки — за исключением, возможно, оценки ситуации на рынке. Даже столь важный показатель, как прибыльность (рентабельность), мы оцениваем приблизительно, а для определения того, какая рентабельность в действительности требуется фирме, у нас вообще нет реальных инструментов” [5, с. 51]. Учений вважає: “Самая сложная на сегодняшний день экономическая модель, модель “затраты — выпуск”, вообще не предполагает каких-либо колебаний производительности” [6, с. 128]. Поділяючи викладені теоретичні положення Пітера Ф. Друкера, вважаємо за доцільне їх доповнити у напрямі розробки системи управління підприємством, що дасть змогу приймати управлінські рішення у певній послідовності та систематизувати необхідну для цього економічну інформацію. На нашу думку, цілісність у дослідженнях з управління підприємством досягається розробкою певної системи управління на основі регулювання економічних показників, таких як обсяг реалізації продукції, її ціна, собівартість, затрати праці, що характеризують його діяльність. Систематизація в дослідженнях можлива на основі встановлених закономірностей між економічними показниками, що математично описують розроблену систему управління підприємством. Порівняння підприємства з його конкурентами дає змогу розглянути можливі варіанти управлінських рішень щодо подальшого розвитку виробництва і є визначальним у досягненні стратегічних цілей [10, с. 10].

Висновки. На основі узагальнення з теорії управління підприємством встановлено, що вченими недостатньо уваги приділяється кінцевим результатам управління підприємством. Такі економічні показники, як рента-

бельність, продуктивність не розкривають сутність економічних процесів. Відсутня впевненість учених із чого починати аналізувати господарську діяльність підприємства – з повної собівартості продукції чи з ціни її реалізації, надаючи таким чином першочерговість виробництву або ринку продукції. Функції управління підприємством розглядаються відокремлено одна від одної, що вказує на відсутність єдиного погляду на їхній взаємозв'язок та взаємозалежність, за ними не закріплюються економічні показники, які їх характеризують, немає системи управління сільськогосподарським підприємством, яка б визначала й регулювала певний економічний стан його розвитку на основі відповідних показників. Така стратегія як управління підприємством за кінцевими результатами не реалізується на практиці внаслідок відсутності системного підходу в дослідженнях, оскільки невідомі кінцеві результати господарської діяльності підприємства, які приймаються за вихідні, за якими не можна визначати вхідні показники певної системи управління підприємством. Враховуючи інформаційну ізольованість підприємств один від одного, відсутність обміну інформацією між ними, стає проблематичним встановлювати прогресивні шляхи їх економічного розвитку. Інновації в управлінні підприємством головним чином зосереджені на інформаційному забезпеченні виробників продукції, однак вони ще не повною мірою розкриваються належними методами та способами обробки економічної інформації. Адже саме на інформації, якій раніше не приділялося суттєвого значення, можуть бути досягнуті конкурентні переваги в управлінні підприємством.

Важливе значення має метод прогнозування, оскільки дає змогу передбачати результати господарювання підприємства і може бути використаний в теорії економічного росту на основі передбачень ситуацій у виробництві, ринку продукції. Але він традиційно ґрунтується на визначенні рівнянь регресії, проте не враховує баланс між виробництвом та реалізацією продукції, який залежить від кількості її виробників і споживачів на ринку, встановлення ж їх дає змогу наперед визначати обсяг реалізації

продукції при певних умовах функціонування ринку. Вважаючи, що певна послідовність операцій у прийнятті управлінських рішень зумовлює відповідну ефективність управління підприємством можна зро-

бити висновок, що при їх наявності ще не досягнуто бажаної ефективності управління сільськогосподарським підприємством, а це вказує на необхідність подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Домінік Р. Управління / Р. Домінік, С. Даніель ; пер. з фр. – К. : Основи, 1995. – 442 с., С. 10.
2. Друкер Питер Ф. Задачи менеджмента в XXI веке / П. Ф. Друкер ; пер. с англ., и ред. Н. М. Макарова. – М. ; СПб. ; К. : Издательский дом "Вильямс", 2004. – 270 с.
3. Друкер Питер Ф. Практика менеджмента / П. Ф. Друкер; пер. с англ. – М. ; СПб. ; К. : Издательский дом "Вильямс" ; СПб. ; К., 2002. – 398 с.
4. Друкер Питер Ф. Рынок: как выйти в лидеры : практика и принципы / П. Ф. Друкер. – М. : Book chamber international, 1992. - 352 с.
5. Друкер Питер Ф. Энциклопедия менеджмента : весь Питер Друкер в одной книге: лучшие работы по менеджменту, написанные за 60 лет / П. Ф. Друкер ; пер. с англ. О. Л. Пелявский ; ред. пер. ГуТ. А. Гуреш. – М. ; СПб. ; К. : Издательский дом "Вильямс", 2004. – 422 с.
6. Друкер Питер Ф. Эпоха разрыва. Ориентиры для нашего меняющегося общества / П. Ф. Друкер ; пер. с англ. и ред. Б. Л. Глушак. – М. ; СПб. ; К. : Вильямс, 2007. – 324 с.
7. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / Редкол.: ... С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 848 с.
8. Мескон М.Х. Основы менеджмента / М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; пер. с англ. – М. : Дело, 1992. – 702 с., С. 597.
9. Павлик В. Інновації в управлінні підприємством — реалізація потенціалу країни / В. Павлик. – Матер. міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. ["Роль інновацій у підвищенні наявного потенціалу країни"], 14–15 груд. 2011 р. Ч.2. – Тернопіль : Крок, 2011. – 284 с.
10. Павлик В.П. Методи управління сільськогосподарським підприємством : моногр. / В.П. Павлик – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 156 с.
11. Санталайнен Т. Управление по результатам: / Т. Санталайнен, Э. Воутилайнен, П. Поренне, Й. Х. Ниссинен, пер. с финск., общ. ред. и предисл. Я. А. Лейманна. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1993. – С. 104.
12. George S. Day, Strategic Market Planning / D.S. George. St. Paul, Minn.: West Publishing. – P. 97.
13. Lloyd L. Byars, Strategy in a Changing Environment / B.L. Lloyd, R.W. Leslie, Z. A. Shaker. Irwin Book Team, 1996. – 366 p.
14. Porter M.E. Competitive Strategy / M. E. Porter. New York: Free Press, 1980 – P. 55.
15. Porter Michael. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors / M. Porter. (New York: Free Press, 1980. – P. 40 – 41.
16. Robert M. Grant, Contemporary Strategy Analysis / Robert M. Grant . (New York: Blackwell), 1991. – P. 295.
17. Thompson Arthur A., Jr., and A.J. Strickland III, Strategic Management: Concepts and Cases / A. Arthur Thompson Jr., A.J. Strickland III, 7 th ed. (Homewood, Ill.: Richard D. Irwin, 1993. – P. 88.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2015 р.

* * *

Новини АПК

Україна врахує польський досвід у сфері розвитку сільських територій

"Розвиток сільських територій є важливим напрямом аграрного сектору України, що відображений у Єдиній та комплексній стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 роки", – зазначив Міністр аграрної політики та продовольства України Олексій Павленко на зустрічі з Головою Ради Європейського фонду розвитку польських сіл Марекком Загорські.

Сторонами обговорено завдання та напрями діяльності Європейського фонду польського села та можливості створення подібної структури в Україні.

Європейський фонд розвитку польського села був заснований як неурядова організація, яка підтримує розвиток польської сільської місцевості. З 1990 року Фонд активно сприяє соціальному і економічному розвитку сільських територій. Діяльність Фонду зосереджена головним чином на підтримці інвестицій, пов'язаних з поліпшенням технічної інфраструктури, розвитком місцевих підприємств, а також освітніх та соціальних заходів, спрямованих на людей, що живуть у сільській місцевості.

"За більш ніж 20 років свого функціонування Європейський фонд розвитку польського села допоміг змінити образ польських сіл. Польський досвід є важливим для вироблення власної моделі розвитку сільських територій в Україні», – наголосив Міністр Олексій Павленко.

Прес-служба Мінагрополітики України

UDS 330.3 313: 662.767.2

*M.P. TALAVYRIA, doctor of economic sciences, professor,
director of Institute Economics and Management,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*
*V.V. LYMAR, candidate of economic sciences, senior lecturer of agrarian economy
department, Separated subdivision of National University of Life and
Environmental Sciences of Ukraine «Nizhin Agrotechnical Institute»*
*V.V. BAIDALA, candidate of economic sciences,
associate professor (docent), competitor for doctor`s degree
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

Improvement of the bioeconomy development analysis instruments: European Union Projects and Germany experience

Scientific problem. The need for climate protection, the increasing purchasing power and demand for foodstuffs in emerging nations with growing populations, as well as rising crude oil prices have meant that agricultural raw materials are now more in the spotlight, both economically and with regard to sustainable production. New markets for biologically based products have also developed. At the same time, progress in biotechnology and gene technology gave opened up completely new possibilities in the food and feed sectors, which may provide clear answers to the social, economic, cultural and climactic changes we are currently facing. In the future, foodstuffs with a proven potential for disease prevention will, for example, be a key component of healthcare, and thus also represent a significant factor of the economy and growth.

Given the global challenges in food production and water and energy provision, these are extremely strong reasons why the political, scientific and business communities must engage immediately with the bio-economy.

Analysis of recent researches and publications. There are a lot of foreign publications devoted to the investigation of the bio-economy

and its sectors. It is important to pay attention to the works of Kean Birch, David Tyfield [1], Robert Carlson [2], Jonna Goven and Vincenzo Pavone [3]. These researchers investigate different issues of the modern bio-economy. As to Ukrainian publications, there are a lot of works devoted to the bioenergy (Geletukha G., Zheleznaya T., Kucheruk P., Olejnik E. [4], Andrejchuk I., Metoshop I., Aleksin O. [5]) and it is the lack of publications where other sectors of the bio-economy are investigated.

The objective of the article is identifying ways of analytical bioeconomy instruments relying on Germany Bioeconomy Council working results and other European projects. It gives the possibilities for improving of the scientific base of Ukrainian bioeconomy.

Statement of the main results of the study. Throughout Europe the entire bio-economy currently employs 22 million people and produces an annual turnover of 1.7 trillion Euro. It thus represents one of the largest economic sectors of the EU. An annual turnover of Germany is 300 billion Euro and around 2 million people employed.

The growth in biomass production is constrained by a limited availability of the geo-resources land and water, as well as the lack of plant varieties with a high efficiency in exploit-

© M.P. Talavyria, V.V. Lymar, V.V. Baidala, 2015

ing resources. In addition, it is expected that soils will continue to suffer increasing processes of degradation (including the effects of climate change). This means that existing land must be used as effectively as possible without neglecting the principle of sustainability.

To be in a position to best meet these challenges, science, agriculture, the food, chemical and energy industries, as well as politics on the one hand, and producers and consumers on the other, must in the future be as closely united as possible.

For overall coordination, Germany's science and technology needs a regionally anchored research structure, but one which also is active internationally, and in which non-university research institutions, universities, ministerial institutions and business collaborate closely. In the opinion of the Council, therefore, there is a fundamental need for structural change to make possible the interaction on a broad level of all areas pertaining to the bio-economy as if they were a single unit [6].

First recommendation: Understand that the bio-economy is a systemic field of research (establish overriding research structures).

The bio-economy encompasses a broad spectrum of topics which need to be considered as a whole, and require a close interlinking of all areas and actors. Intensive transfers between science, business, politics and society which break with conventional structures and the autonomy of individual academic disciplines, are absolutely crucial for the successful development of a knowledge-based bio-economy.

At present the research landscape in Germany, which is still mainly oriented towards individual academic disciplines, is insufficiently developed to achieve this. Therefore, either new agendas which transcend individual disciplines and institutions need to be developed, or existing efforts in this direction must be supported. A change in research structures in Germany towards national centers is also necessary along the lines of the cluster development that is already in motion.

The federal structure of the university system obstructs the formation of national centers of research and education. Better coordination between institutions funded by central govern-

ment and those by the Länder is, therefore, a permanent challenge.

The Council also believes that there should be a greater pooling of research funding, so as to ensure that the funds are used more efficiently. Bio-economic research funding ought to come 'in a single chunk', so as to determine the priorities and distribution of monies for research as closely as possible along the lines of agreed performance criteria or benchmarks. The setting up of an inter-ministerial working group would be an important first step towards achieving this.

Finally, there are several possible models for a suitable pooling of research areas relevant to the bio-economy, from a partial to a complete consolidation of all areas (as with the EU Commission, for example).

Second recommendation: Create reliable political parameters – eliminate legal uncertainties, for example in the areas of green gene technology.

The current debate on green gene technology highlights the fact that a social outlook open to research and innovation as well as reliable legal parameters are necessary to increase Germany's chances in international competition with regard to these technologies – particularly given the very high level of plant research in Germany. This does not only concern universities and research centres, but small, medium as well as large enterprises in the private sector, for whom investment decisions are substantially dependent on the corresponding legal regulations. Reliable legal regulations are essential to preserve the long-term survival of development processes in many areas of the bio-economy. Only a high level of social acceptance can create the right conditions for a bio-economic research landscape in Germany.

The Council therefore supports the establishment of legal certainty and reliable parameters from the research stage to licensing and marketing, including transparent consumer information, so as to enable the responsible development and application of new technologies. As in comparable areas of the life sciences or energy research, political decisions should be made on the basis of independent scientific evaluations and with a long-term perspective.

Green gene technology is only one example here. Others are tissue engineering, animal cloning, stem cell research, genome analysis, as well as the issue of humane animal husbandry and the establishment of sustainability criteria for the importing of biomass. On a more general level, an assessment should be made as to whether there ought not to be a study undertaken in Germany, along the lines of the European Commission's Lead Market Initiatives, to find out where there are institutional, legal and other obstacles impeding the advancement of the bio-economy, for bio-based products for example.

Such a study should also make suggestions for overcoming these obstacles. To improve the level of dialogue, another of the Council's suggestions is that the topic of the bio-economy should be given consideration at so-called round tables on green gene technology or other communication factors, to ensure harmony on issues of acceptance with closely-related topics.

Third recommendation: Increase research funding in times of crisis as well – offer incentives for more private investment.

The tax system for funding the bio-economy must become more innovation friendly, and be developed into a funding scheme open to all fields and in businesses of all sizes. In this respect, the Bio-economy Council welcomes the BMBF's eight-point plan of May 2009 for innovation and growth. The Council believes that the new coalition pact should adopt the basic measures necessary to increase innovation, and lower the tax and contributions burden.

Besides amendments to corporation tax and to the law on the modernization of the parameters for capital investment in venture capital, a tax-based research and development funding scheme should be adopted. Freeing innovative startups from social security contributions – as encouraged by the Expert Commission for Research and Innovation – can help to accelerate the growth of new firms. A reliable legal framework is necessary for the survival not only of small and medium businesses. Just as important as strategies for implementing the bio-economy in the current economic climate by means of investment incentives (funding instruments oriented to small and medium businesses, flexible funding criteria), are the current legislative processes. Only these can

create long-term planning security for investment decisions in the private sector.

Despite, and indeed because of the current difficult economic situation, public funding of the bio-economy as an important field of the future should be gradually expanded. The reasoning behind this anti-cyclical research funding is the positive effects that targeted measures will have on sales and employment. In the current economic crisis important sectors of the bio-economy have already shown that they can act as a buffer, and in the long term create jobs that are safe from economic crisis. Developing those bio-economic research institutions that receive central government funding should also be looked at.

Fourth recommendation: Ensure knowledge transfer at both a national and international level.

Many countries and regions of the world are actively working on the concept of the bio-economy. Globalization has particular significance for bio-economic markets, production and research. The global distribution of biological resources, research activity and markets for the varied products, but ones that are closely linked in the networks of value chains, is a prominent feature of the bio-economy. The international division of labor in research, production and market access is fundamentally important in the bio-economy.

The global challenges we face today and the consequent development of a knowledge-based bio-economy, as well as the integrative research that accompanies this, urgently require the intensive exchange of information on an international level. In the long term, Germany also needs to create targeted funding instruments for joint research in international partnerships examining the bio-economy. There must, therefore, be a strengthening of cooperation and cross-linking between existing bio-economy-related bodies, structures and initiatives in science, business, politics and society, while a plan for strategic partnerships at international level must be developed. Cooperation should not only be intensified with the BRIC countries, but with selected African as well as other Asian and South American nations which play a key role in production and processing or which are a market for German goods.

In view of the finite nature of global resources, or of those that are dwindling ever more rapidly, many large countries have oriented their international trade strategically. Because of its dependence on raw materials, Germany has also sought closer contacts and cooperation beyond the borders of the European Union. These partnerships are in Germany's interest and should be seen as investment in innovation. In this respect the high level of confidence in the German research landscape is manifest. It is the Council's recommendation that this confidence should be developed towards international strategic partnerships on a national level. European and global knowledge transfer must, therefore, be an integral part of international partnerships in which Germany is involved. Also of great importance are links with developing countries.

Here the aim should be, by means of efficient development, to support mechanisms for overcoming key challenges such as sustainable economic development, climate protection and an improvement in nutrition through bio-economic processes and products. The establishment of scientific centres by the German Foreign Office and the BMBF as part of the 'Foreign Science Policy Initiative' breaks new ground and must be developed further. In view of the high potential for innovation and the need for strategic partnerships it is recommended that certain scientific centres should be linked to centres dealing with bio-economic topics in specific continents or countries.

Fifth recommendation: Enable more excellence in student development.

The initiative to create internationally competitive parameters for public research institutions must be consistently developed. This is not just a case of setting up professorships and student research groups. Universities and research institutions must also be encouraged to work efficiently and in a more business-like fashion. Incentives for developing a lively and dynamic culture of innovation should be offered, which also focus more on potential economic applications. For this they should also make use of business and political know-how of business and politics. Businesses for their part ought to include scientists more on their advisory boards. In addition, innovation trans-

fer between science, business and politics should also be intensified at the labor level through regular exchange.

This approach implies more permeability between the areas concerned. To ensure the development of a first-rate cadre of students, educational structures must be set up that reflect the systemic character of the bio-economy. This includes the creation of interdisciplinary study programs. At the Weihenstephan Centre of Science at the TU in Munich, this has already been realized, at least to some extent. The reform should include simplifying collaboration across Land (regional) boundaries. The 'Doctoral Certificate Program in Agricultural Economics' is an example of a long-term, national institution for a structured educational program in agricultural and food economics in Germany. The cooperation of a number of faculties and research institutes means that a comprehensive range of courses can be offered, providing access to all relevant research areas in agricultural, forest and food economics, across Land and institutional boundaries, thus laying the foundation for the bio-economy.

To enable these sorts of developments, the natural sciences must be strengthened within schools by adapting the curriculum and pedagogical agendas, something that has long been recommended in a variety of initiatives from the political arena, science academies, public bodies and foundations.

Targeted funding of top students through cooperation with schools, universities and businesses is absolutely vital to ensure that the bio-economy continues to develop successfully in Germany.

First of all, to promote and monitor the development of the EU bioeconomy, the EC launched two projects. In November 2012 the Systems Analysis Tools Framework for the EU Bio-Based Economy Strategy project (SAT-BBE) was launched with the purpose to design an analysis tool useful to monitoring the evolution and impacts of the bioeconomy. Secondly, in February 2013, the Bioeconomy Information System Observatory project (BISO) started with the objective to set up a Bioeconomy Observatory. That observatory must bring together relevant data sets and information sources, and use various models and tools to provide a co-

herent basis for establishing baselines, monitoring, and scenario modelling for the bioeconomy.[7].

SAT-BBE and BISO are complementary projects. SAT-BBE develops a Systems Analysis Framework for the Bioeconomy to assess and address the short and long term challenges for an effective and sustainable EU strategy. Among other it develops a conceptual analysis tool for monitoring the evolution of the bioeconomy and could thus advise the BISO project on the types and sources of data and tools that need to be taken into account. Also, BISO assemble and implements the data and tools that lie beyond the conceptual framework to be designed in SAT-BBE into an information system. Similarly, SAT-BBE could benefit from the BISO project in the sense that the latter is providing a comprehensive insight in the availability of data and tools that could be helpful when developing the conceptual analysis framework of the bioeconomy.

More precisely, the purpose of SAT-BBE is to develop a system analysis tool for monitoring and assessing the evolution of the bioeconomy based on both quantitative and qualitative analytical models and tools. The toolbox enables to assess and address the impact of drives and various policies on the evolution of the bioeconomy and the implication on people, planet and profit indicators. The focus is thereby not only on economic aspects, but also on other effects, e.g. land use, food security, biodiversity and greenhouse gas emissions. A systems analysis tools framework has the purpose to understand the functional requirements of a bio-based economy and to measure the necessary extent for transformation of the economy as a whole to a bio-based foundation.

Systems analysis implies the capacity to understand relations between parts, and the nature of both the parts and their relationships.

Obviously, the EU Bioeconomy Strategy addresses the need to establish a Bioeconomy Observatory (BISO). This is an information system allowing the Commission and other stakeholders to assess the progress and impact of the bioeconomy. It must bring together relevant data sets and information sources, and would use assessment, modelling and forward-looking tools meant to provide a coherent basis for establishing baselines, monitoring, and scenario modelling for the bioeconomy as a whole.

The main objective of the BISO project is to monitor the bioeconomy in the past, by collecting, structuring and storing observed data in an information system. Reversely, the SAT-BBE is looking forward in the sense that it is investigating what type of data and models will be required to monitor and steer the evolution of the bioeconomy. More precisely, the aim of SAT-BBE is to design a systems analyses framework that enables stakeholders to conduct policy analysis, scenario studies and impact assessments in respect with the long term EU bioeconomy.

Aforementioned purposes show that both projects have complementary objectives to fulfil, and could benefit from each other (Table 1): SAT-BBE provides knowledge on the type of indicators, criteria that are useful to conduct ex-ante impact assessment studies; herewith it could advice on what information must be implemented in the BISO information system; BISO provides information on existing bioeconomy related indicators and tools, and centralizes them in an information system in order to make them accessible.

Table 1

Comparison between BISO project and SAT-BBE project

	Bioeconomy Observatory (BISO)	System Analysis Tool for bioeconomy (SAT-BBE)
Objective	Bring together and organize relevant data sets, indicators and quantitative and qualitative methods, to perform EU capacity mapping, technology watch, bioeconomy policy outlook and market monitoring in areas related to the bioeconomy	Identify how to describe (in terms of data and indicators), monitor and model the bioeconomy part of the economic system, by the development of an appropriate toolkit. The concepts of bioeconomy and non-bioeconomy sectors will be defined, major interactions and feedback effects between the bioeconomy and other parts of the system will be identified and analysed, and the likely impacts and trade-offs of the bioeconomy “drivers” will be studied.
Main Activity	System shaping, centralization, and sharing of existing data, indicators, and tools relevant to the Bioeconomy	Demonstrating how the existing data and quantitative models and their future extensions and improvements, as well as qualitative analyses (e.g. foresight analyses), can be used to describe the bioeconomy development, its interactions with the rest of the economy, and its impacts to environmental resources and their quality. Identify research gaps based on existing data and tools..

Duration	March 2013 - February 2016	October 2012 - March 2015
Consortium	JRC Headquarter Brussels (Belgium), IPTS Seville (Spain), IS-PRA (Italy)	LEI-WUR (NL), Utrecht University (NL), European Forest Institute (Finland), Wuppertal Institute (Germany), IIASA (Austria), IFPRI (USA), Institute for Environmental Studies-VU University Amsterdam (NL), Thünen Institute (Germany)
External Cooperation	EU Commission services EU Member States International organizations (Key) Third countries (non-EU) Industry associations and expert groups	European Commission services External expert groups

Source: [7].

In our opinion, we should pay special attention to scenarios of the future development of bio-economy - based on the use of fossil re-

sources and bio-oriented scenario – which were developed by scientists of project SAT-BBE.

Table 2

Plausible evolution of the bioeconomy sectors under the “Fossilised” and “BioProgressive” cases

Category	‘Fossilised’ case	‘BioProgressive’ case	Performance indicators
Agriculture			
Crops	Lower productivity growth with more reliance on area expansion than yield gains	Faster productivity growth with less crop area expansion and higher harvest intensity	Livestock production per unit feed
Livestock	Slower productivity growth with stagnant feeding conversion ratios	Faster productivity growth with rapidly improving feeding efficiencies	Livestock production per unit feed
Fisheries	Slower expansion of aquaculture growth with persistence of disease and little innovation in feed substitutes for fishmeal	Faster expansion of aquaculture growth with rapid decline in antibiotic use and steady innovations in feed alternatives	Fish production per unit feed
Forestry			
Pulp & paper industry	Stagnant levels of productivity and slow innovation in use of forestry by-products	Steady productivity growth with steady innovation in use of forest by-products for fuel and other uses	Value added generated per unit area of forest
Bioenergy	Slow innovations in bioenergy and continued reliance on first-generation biofuels with limited growth in advanced biofuels and limited use of co-products	Faster innovation in bioenergy with steady replacement of first-generation technologies with more advanced cellulosic technologies and broadening range of co-products	Share of energy in renewables, KJ per kg feedstock
Biochemicals	Stagnant development of biochemical products with limited innovations in conversion processes and development of useful co-products	Rapid development and innovation in range and utility of bio-products with improving efficiencies and proliferation in commercial co-products	Share of chemical sector output in advanced biochemicals

Source: [2].

As seen from table 2 “Fossilised” scenario assumes inward-looking, fragmented and non-cooperative tendencies of national governments and institutions that lead to low levels of technical innovation, openness to trade and exchange of ideas, migration, economic growth; reluctance to form cooperative, beneficial political or monetary unions. It reflects higher levels of population growth, localized concentrations of poverty, malnutrition and socially-depressed populations within countries and regions. It provides little progress towards a knowledge-based worldwide bioeconomy.

“BioProgressive” scenario is based on tendencies towards a more open exchange of

commerce, ideas and innovations that allows innovations to spread faster and for populations within a more globalized environment to benefit from the spill-overs related to faster technological progress and productivity and efficiency advances. The rates of technical innovation and productivity improvements are high, there is higher freedom of movement for human populations, more liberalized labor markets and competitive wages, higher economic growth, generally lower population growth accompanied by higher levels of education, overall higher levels of human well-being. It provides fast progress towards a knowledge-based global bioeconomy.

For each scenario the impacts on the performance indicators are measured by comparing the scenarios outcomes with these under a Business-as-Usual baseline scenario. A baseline normally takes the historical trends of economic and technical productivity and population growth – relying on the current UN medium variant population projections, and the projections of economic growth from OECD and the World Bank Global Economic Prospects - as starting points. Furthermore, the baseline assumes that current bioenergy related policies remain in place, and that the key technologies currently in use within the agrofood, forestry, biochemical and biotechnology sectors persist for the coming decades.

In order to fully exploit the benefits of the BioProgressive scenario, possible trade-offs must be managed and negative impacts need to be minimized. The most important drawbacks expected in the areas of economy, society and environment are related to the increasing demand for land and competition with food crops. These may result in socio-economic impacts, affecting employment, economic growth, food security, prices of agricultural commodities and food, environmental impacts such as climate change, impacts on biodiversity of terrestrial and aquatic ecosystems. Possible strategies or responses for addressing environmental drawbacks are, for example, increased use of organic wastes, forests and/or agricultural residues, but also the development of biorefineries that allow for a more complete use of the biomass for pro-

ducing biobased materials, energy, fuels and heat [7].

Incorporating strategies that control the trade-offs that may occur under a 'BioProgressive' or 'Fossilised' case should be key in providing a complete assessment and accounting of the potential pathways of the EU's bioeconomy.

Conclusions. It is got such conclusions. Today bioeconomy branches develop very fast and dynamically. The aim of them is ecological stability protection. The Bioeconomy Council presented such recommendations according bioeconomy development in Germany: to understand and take a fact that the bioeconomy is a systematic sphere of investigating; to create stable political conditions: eliminate legal gaps, for example in the sphere of "green" technologies; to stimulate financing investigations in crisis conditions and to offer incentives for private investments; support knowledge transfer on the national and international levels; to encourage studentship.

It is analyzed the results of work of the European projects at the bioeconomy development: Bio-Based Economy Strategy project (SAT-BBE) and the Bioeconomy Information System Observatory project (BISO) started with the objective to set up a Bioeconomy Observatory. Set of instruments proposed by such projects allow assessing and directing campaign influence and other issues on the bioeconomy development, attracting society, business, politics and scientists.

References

1. *Birch K., Tyfield D.* Theorizing the bioeconomy. Biovalue, biocapital, bioeconomics or... What? [Электронный ресурс] / Kean Birch, David Tyfield. – Режим доступа: <http://sth.sagepub.com/content/38/3/299>.
2. *Carlson R.* Laying the foundations for a bio-economy [Электронный ресурс] / Robert Carlson. – Режим доступа: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2398717/>.
3. *Goven J., Pavone Vincenzo.* The bioeconomy as political project. A Polanyan analysis [Электронный ресурс] / Joanna Goven, Vincenzo Pavone. – Режим доступа: <http://sth.sagepub.com/content/early/2014/10/01/016224391455/>.
4. *Гелетуха Г.Г.* Современное состояние и перспективы развития биоэкономики в Украине [Аналитическая записка БАУ № 9] [Электронный ресурс] / Г.Г. Гелетуха, Т.А. Железня, П.П. Кучерук, Е.Н. Олейник. – Режим доступа: www.uabio.org/activity/uabio-analytics.
5. *Андрейчук О.П.* Ключевые проблемы использования альтернативных источников энергии биогаза в Украине / О.П. Андрейчук, И.Н. Метешко, О.П. Алексин // Молодой ученый. – 2014. – №5 (08). – С. 44-47.
6. *Combine disciplines, improve parameters, seek out international partnerships* [First recommendations for research into the bio-economy in Germany]. – Berlin: LASERLINE Druckzentrum, 2014. – 13 p.
7. *Systems Analysis Tools Framework for the EU Bio-Based Economy Strategy: Report on the overview of the systems analysis of the bio-based economy (D1.4), 14 (November 2013).* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wageningenur.nl/>.

The article has been received 29.09.2015

*

*V.I. KOVACH, competitor post-graduate
National Scientific Center "Institute of Agrarian Economics"*

Carpathian euroregion as an example of euroregional cross-boundary cooperation

Scientific problem. Cross-boundary cooperation are important elements of the regional policy system and security factors of the European Union and Ukraine. These relationships have been already established at regional level among local governments. They make a solid foundation for cooperation, and contribute to a successful policy and European integration. One of the main tasks of euroregional cross-border cooperation is a complex development of nearby border regions through the extension of commercial, economic, humanitarian, cultural, educational, academic links; cross-boundary cooperation in the realization of common interests in the sphere of environmental protection, preservation of cultural heritage, development of logistics of border infrastructure.

Sustainable development strategy of the European region is impossible without taking into account the interests of civil society and local authorities of border areas, without coordination of joint actions of related regions in order to realize common interests. Decentralization with subsidiarity and partnership should be basic principles of daily activities of Ukrainian euroregions for their active involvement in spatial development of Europe.

Elaboration of a cross-border spatial development strategy of the region is very important as it must be common with the regions of the European Union. Development of such joint strategy is especially relevant in the Ukrainian-Slovak relations. Summarizing the experience of euroregional cross-border cooperation of "Slovak" regions is extremely important for Ukraine because of its European integration.

The dynamics of "Slovak" euroregions shows its formation as actively integrated oper-

ating system with the aim of leveling asymmetries and transparency of borders.

Today euroregion is a basic form of cross-border cooperation including Ukraine and Slovakia. As a result of European integration development and its strong regional influence on the internal and external border zone, western regions of Ukraine have changed their status qualitatively and have the opportunity to increase financing from EU funds which is particularly important.

So, relevant issue of the current euroregional cross-border cooperation of Ukraine is the best possible qualitative improvement actions of euroregions in terms of European integration. Also, it is necessary to optimize the priority of Ukrainian-Slovak cross-border cooperation in terms of the immediate neighborhood of the European Union and Ukraine.

Analysis of recent researches and publications. Problems of euroregional cross-border cooperation are highlighted in fundamental works of Ukrainian economists such as Mikula N. (Ukrainian-Polish relations) [11, 12], Balyan A. (Ukrainian-Hungarian relations) [1]. Significant contribution to the development of theoretical and methodological foundations of euroregional cross-border cooperation was made by our researchers Lutsyshyn V. [9], Makogon Y. [10], Prikhodko V. [16], Storonyanska I. [19].

Research studies of Sokolenko C. [18] include theoretical generalizations, justification of innovative measurement of cross-border cooperation which is also essential. However, the issue of Ukrainian-Slovak cross-border region is insufficient and requires in-depth research. Most publications of Ukrainian researchers are focused on the characteristics of the Carpathian Euroregion, which also includes Slovak regions and Slovak-Ukrainian border (for example, research studies of Kish E. [6; 7], Lendyel M. [8], Mytryayeva S. [13;14].

Research works of Bilchuk V. [2], Duleba O. [3] are devoted to issues of euroregional cross-border cooperation in Slovakia. Comparative analysis of European regions on internal and external borders of the European Union in the Slovak context is insufficient. Therefore, issue of euroregional development of the Slovak Republic requires comprehensive academic research primarily in the analysis of the Carpathian Euroregion.

The objective of the article is analysis of modern trends of development of the Carpathian Euroregion (which boundaries pass through the EU) in the context of research of the European dimension cross-boundary cooperation.

Statement of the main results of the study. Political, legal, institutional and functional principles of cross-border cooperation are defined by international documents and laws of Ukraine. First of all, it is generally accepted by the provisions of European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities (Madrid, 1980) and by the Additional protocols to the Convention [4; 5]. According to the article 2, transfrontier co-operation means any concerted action designed to reinforce and foster neighbourly relations between territorial communities or authorities within the jurisdiction of two or more Contracting Parties and the conclusion of any agreement and arrangement necessary for this purpose. This category is fundamental because determines the structural and functional properties and cross-border cooperation. Transfrontier co-operation shall take place in the framework of territorial communities' or authorities' powers as defined in domestic law. The scope and nature of such powers shall not be altered by this Convention [4].

According to the Convention, the main tasks of a cross-border cooperation are realization of the potential social and economic opportunities of the cross-border area on the basis of their natural and labor resources, cultural traditions; activation of the movement of production factors, especially capital and labor; development of cooperative relations and create a more favorable economic relations in the border areas; forming material and technical conditions for international cooperation; finding new sources

for investment projects and joint research programs of cross-border development [4].

Legal regulation of transborder cooperation in Ukraine is determined by law of cross-border cooperation, which entered into force on 24 June 2004 [5] and by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some Issues of the Cross-border Cooperation and Euroregions Development" of 29 April, 2002 [15]. The aim of cross-border cooperation is the development of social, economic, academic, technical, cultural and other relations and good-neighbor relations among the actors and participants of cross-border cooperation on the principles of sovereignty, territorial integrity and inviolability of state borders; considering power and authority of the subjects of cross-border cooperation during conclusion of relevant agreements; coordinated removal of political, economic, administrative and other obstacles for mutual cooperation (Article 2) [5].

Cross-border cooperation is possible within the created euroregion, on the basis of cross-border agreements in individual areas; through the establishment and development of mutually beneficial contacts among actors of cross-border cooperation.

Euroregion is one of the higher organizational forms of cross-border cooperation of territorial self-governing border communities. Euroregions include two or more administrative and territorial units of the neighboring states; associate cross-border international associations with mutual coordinating administrative and institutional structures.

Euroregional cross-border cooperation has vast experience of cooperation among border regions of Western Europe since the 1950s.

Madrid Convention (European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities or Authorities and Additional Protocols to it) is the main document of European cross-border cooperation but it doesn't give definition of euroregion. However, the Law of Ukraine «On cross-border cooperation» contains definition of euroregion (Article 1): it is an organizational form of cooperation of administrative and territorial units of the European states, performed according to two - or multilateral agreements about cross-border cooperation.

In comparison with other forms of cross-border cooperation, European regions due to the main provisions of such respectable and dynamic European institution as Association of European Border Regions (AEBR), have such features:

- *institutional aspects*: permanent international territorial cooperation - regional, local communities and local authorities along both sides of the national border with the creation of common structures; cross-border organizations with a permanent secretariat, experts and administrative staff; established according to the private law based on national associations or foundations from both sides of the border, operating under public law; established according to public law based on international treaties which also regulate the participation of regional authorities in international cooperation.

- *methods of work*: strategic approaches of cooperation but not ad hoc joint action; internationally- and cross-border oriented methods of cooperation, not only within the national border region; not new administrative level; citizens, politicians, institutions, economy, social partners, organizers of cultural events take part in cross-border cooperation; trimming among different structures and powers on both sides of the border; partner cooperation - vertical (European, governmental, regional, local) and horizontal; implementation of cross-border decisions at national level due to the procedures which are acceptable to all parties to avoid competent and structural power conflicts; common cross-border participation of citizens, institutions and social partners in programs, projects and critical processes; direct initiative and use of own resources as a precondition for receiving assistance and support from third parties.

- *by volume (content)*: defining action fields according to common interests (infrastructure, economy, culture etc); cooperation in all spheres of life: residence, work, recreation, culture, etc.; equal emphasis on social, cultural, economic and infrastructural cooperation; implementation of agreements and arrangements concluded at European level among countries to achieve cross-border practice; consultations, assistance and coordination of cross-border cooperation, particularly in such spheres as eco-

conomic development, transport and traffic, regional development, environmental protection and nature conservation, culture and sports, recreational activities, energy, waste management, tourism and leisure, agriculture, schools and education, social cooperation, emergency service and prevention of disasters, communications, public safety [22, s.11-12].

Euroregional cross-border cooperation is significant as it is effective in the context of regional policy. We should stress that practical intensification of the euroregional policy in Ukraine has particular importance due to the spread of European integration process to the east. This also includes searches of theoretical and methodological foundations of subject field of euroregional studies.

The Carpathian Euroregion is one of major ways of improvement actions of European regions in terms of the European integration. The Carpathian Euroregion is the subject matter of the study of many researchers (Balyan A.V., Kish E.B., Lendel M.O., Mytryayeva S.I., Mikula N.A., Prikhodko V.O., etc.).

However, after the entry of Slovakia into the European Union in 2004, significant changes had occurred in the functioning of the Carpathian Euroregion. The important matter of research is institutional issue, as well as problems of improving its efficiency as a whole.

Researches of Carpathian Euroregion are important and urgent as it is one of the highest institutional forms of transborder cooperation. Moreover, it is the only euroregion where both Ukrainian and Slovak border regions are involved and cooperate at multilateral level.

The Carpathian Euroregion is an international association formed on February 14, 1993 in the city of Debrecen.

According to the third article of the Charter, the main objectives of the Carpathian Euroregion are:

- coordination and organization of joint activities;
- promotion of cooperation in economy, science, ecology, education and culture among its members;
- support in the implementation of cross-border projects in the conditions of common interest;

- promoting contacts among population of the territories included in the euroregion, promotion of good neighborly relations among its members;

- cooperation with international institutions and organizations [27].

According to the forth article of the Charter, organizational structure of this organization includes the following institutions: the Council of the Carpathian Euroregion, Presidium Council, Chairman, International Secretariat, national delegations, permanent national representatives of states-members and working committee. The main body is the Council of the Carpathian Euroregion, which brings together representatives of five national delegations, in proportion, ten people from each country (from administrative regions of the Carpathian Euroregion).

Political and humanitarian issues had priority in the 1990s. As we think, one of the most important dimensions of collaboration is economic which still has not received proper development. As quite rightly states Doctor of Economics Balyan A.V., territories that are members of cross-border cooperation within the Carpathian Euroregion have low level of social and economic development, compared to the national average, underdeveloped transport and communication infrastructure. All this doesn't conduct mutually beneficial economic cooperation: "Despite the diversity of languages, religions, nationalities and communities, the Carpathian region has many similar features like geographical location, history, historical memory" [1].

Today, the Carpathian Euroregion includes border administrative units and some population centers of five countries - Poland, Hungary, Ukraine, Slovakia and Romania. International Secretariat, national offices and representative offices perform everyday work in the Carpathian Euroregion. Specific work is performed by working committees such as: Commission for Regional Development (Coordinator - Hungarian side); Commission for Tourism (coordinator - Polish side) and Environment (Coordinator - Hungarian side); Trade Development (Coordinator - Romanian side); Commission for Prevention of Natural Disasters (coordinator - Slovak side); Commission for Social Infrastructure (coordinator - Ukrainian side); Audit and Control Committee (coordinator - Hungarian side)

[24]. After the entry of Slovakia into the European Union in 2004, significant changes had occurred in the structure and functioning of the Carpathian Euroregion. To our opinion, it has determined the new format of Ukrainian-Slovak transborder cooperation.

First of all, functioning of the Carpathian Euroregion was adapted to the new geopolitical challenges. New Development Strategy of the Carpathian Euroregion was developed with the following objectives: infrastructure development of the region, solution of the geographical peripheral infrastructure issue (corridors of the EU, ways, highways, roads, regional airports); formation of a competitive economic system; coordination of the human resource development; improvement of health-service system, social and cultural environment; comprehensive growth of tourism in the Carpathian Euroregion; development and protection of the environment; enhancing of the external relations, preparation for the adoption of the financial support of the European Union. [26, c.49].

The development strategy of the Carpathian Euroregion contains clearly defined priorities. Major geopolitical challenges of the Carpathian Euroregion are next tasks: contribution to Euro-Atlantic integration of Ukraine; improvement of education, competitiveness of the economy, development of employment, services sector and infrastructure of the region, intensification of sectors (industrial parks - enterprise zones); diversification of economic activity, achievement of multi-functionality in the rural areas; nature and environment protection, focused on the new employment opportunities in the sphere of nature protection; cultural heritage preservation, strengthening and development of cultural traditions, intensification of protection of rural attractions; human resource development, support of local initiatives, increasing level of education [26, c.50-51].

Carpathian region has such strengths: favorable natural and ecological conditions, the region's location along special infrastructural ways; favorable travel conditions for thermal, hunting and cultural tourism; cultural heritage; a significant amount of cheap, relatively well-qualified labor force; developed secondary and higher education, the network of universities; strong relationship among mem-

bers of regions, positive cooperative attitude, desire of partnership; developed business (agricultural) services, high-quality agriculture, food and industrial existing vertical; significant food production capacity of the economy, a substantial proportion of agricultural and commodity sector; growing interest to the possibilities of the EU, close location of the eastern markets.

Weak points of the Carpathian Euroregion (negative internal conditions and circumstances) and still actual problems in Slovak-Ukrainian dimension include: semi-peripheral location in the spatial structure of the states; possible adverse demographic trends; increasing unemployment; unfavorable employment structure; low income and consumption; low concentration of capital, continued lack of capital; poor road conditions and poor accessibility of the area; underdevelopment of tourism; lack of market information system, isolated industrial and commercial interests; depreciated and technically obsolete agricultural means of production; economic infrastructure collapses quickly; lack of financial resources; lack of transport links in the north-south direction [26, c.39-40].

Development opportunities of the Carpathian Euroregion (external positive determinants) include reconstruction of a common marketing policy for the euroregion; strengthening external relations, the growth of foreign capital; harmonious development of infrastructure; coordinated human resource development, enhancement of training and professional level; rational use of regional transit; development of tourism and information services; further development of public services; improving social protection; reproduction of competitive agricultural production, dynamization of the food economy; development of forest replanting; efficient use of water resources; introducing new industrial sectors, domestic and foreign capital raising, rapid technical development; growth of agrarian and innovation activity; increasing international support, EU sources; Euro-Atlantic integration of Ukraine.

Threats of the Carpathian Euroregion (external negative determinants) are still the same: increasing gap between Carpathian region and

central regions; deterioration of the indicator of economic strength, industry structure cannot adapt to conditions and market requirements; increasing unemployment and internal market will not expand; acceleration of emigration of highly skilled segment of the population, the overall population is shrinking and ageing; low remittance flows, intensification of competition among regions; continued deterioration of the roads, slowdown of modernization of the main motorways; increasing of water pollution, drought and floods continue to constitute a threat; problems with attracting external capital, technological innovation will expand slowly; local producers will be superseded; there will be no vertical integration, and organization state purchases and sales; political, social and economic asymmetry; problems with minorities and political tension [26, c.41].

Modern development of the Carpathian region needs fundamental institutional changes, new philosophy for its further existence and tools for cooperation with European structures.

Conclusions. Today, euroregions still remain the basic form of cross-border cooperation of border regions, including Ukraine and Slovakia. As a result of European integration and its strong regional influence in the "internal" and "external" border, the western regions of Ukraine significantly and qualitatively changed their status, and have the opportunity to increase financing from the EU funds. Urgent issue of the present euroregional cooperation of Ukraine is the qualitative improvement in functioning of euro-regions in terms of European integration. Also, it is the need for optimizing priority of Ukrainian-Slovak cross-border cooperation in terms of the immediate neighborhood of the European Union and Ukraine. This issue is important for Ukraine as it is the only state-member of the first international inter-regional association (Carpathian Euroregion) but non-EU member. That's why eurointegration is particularly important for Ukrainian foreign policy at regional level.

Prospects for further research related with cross-border cooperation we see in the study of experience of strategic planning of euro-regional cross-border cooperation of Ukraine.

References

1. *Balyan A.V.* The interregional, cross-border cooperation between Ukraine and under conditions of the EU enlargement (on the example of the border regions of Ukraine and Hungary) / Balyan A.V. – Uzhgorod: Lear, 2006. – 320 p.
2. *Bilchik V.* Ambitions and Expectations of the Eastern Partnership. Bratislava. – Kyiv: Adin, 2011. – 92 p.
3. *Duleba O.* Regional Policy of the EU after its expansion. Analytical evaluation. – Uzhgorod: Lear, 2004. – 89 p.
4. European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities – Ukrainian text. – Strasbourg: Counsel of Europe, 1995. – 35 p.
5. On the Cross-Border Cooperation: Law of Ukraine of 24.06.2004. 1861-IV // Voice of Ukraine. – 2004. – July 22. Mode of access: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1861-15>.
6. *Kish J.* The program neighborhood. Cross-border cooperation Ukraine after the eastern enlargement of the European Union // Policy and time – 2004. – №12. – P. 27-34.
7. *Kish E.* According to the standards of cross-border cooperation // Politics and time. – № 10. – 2003. – P. 79-84.
8. *Lendel M.* Experience of the Carpathian Euroregion: push to rethink models of cross-border cooperation / Lendel M. // On the way to Europe. Ukrainian experience of European regions. – Kyiv: Logos, 2000. – 224 p. – P. 49-70.
9. *Lutsyshyn N.* Principles of cross-border region / N.Lutsyshyn // On the way to Europe. Ukrainian experience of European regions. – Kyiv: Logos, 2000. – P. 77–83.
10. *Makogon Y.V.* The forms and directions of inter-regional cross-border cooperation: Monograph: 2nd ed. – Donetsk: South East LTD, 2003. – 512 p.
11. *Mikula N.* Inter-Territorial and Cross-Border Cooperation: Monograph. Lviv: IRD National Academy of Sciences of Ukraine, 2004. – 395 p.
12. *Mikula N.A., Tolkovanov V.V.* Cross-border cooperation. – Kyiv: Kramar, 2011.
13. *Mitryayeva S.I.* Carpathian Euroregion as an instrument of euroregional strategy of Ukraine // Strategic Panorama. – № 1. – 2005. – P. 42-51.
14. *Mitryayeva S.I.* Ukraine–Slovakia: Relationship Agenda // Ukraine: the security dimension of Slovakia's eastern neighbour. – Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2011.
15. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 587 of 29 April 2002 "Some issues of the Cross-border Cooperation and Euroregions Development" (with amendments and changes introduced in accordance with the CM Resolution No. 270 of March 1, 2003 and №1402 of September 4, 2003). [Electronic resource]. - Mode of access: <http://mfa.gov.ua/ua>.
16. *Prikhodko V.P.* Ukraine as a Key Eastern Partner for Slovakia and EU: Searching for a new Priorities for Interstate and Transborder Partnership / V.P. Prikhodko // Setting Priorities for the Eastern Partnership: Possibilities for Slovak-Ukrainian Cooperation and EU-Ukraine Relations: conf. papers. – Presov, 2011. – P.88-106.
17. EU Enlargement: impact on Ukrainian relations with its Central European neighbors / Institute of Regional and Euro-Integration Studies "EuroRegio Ukraine". – Kyiv: "K.I.S.", 2004. – 360 p.
18. *Sokolenko S.I.* Strategy of competitiveness of Ukrainian economy on the basis of integration systems – clusters / S.I. Sokolenko. – Sevastopol: Publishing House LLC Ribest, 2006. – 37.
19. *Storonyanska I.* The mechanism of state regulation of CBC / I. Storonyanska // Regional policy and mechanisms of its implementation. – K. : Science. opinion , 2003. – S. 339-342.UDK.
20. *Tupta P., Bench W.* Schengen and the protection of the EU's external border on the Slovak-Ukrainian border and crossing points. – Presov, 2010. – 50 p.
21. A Kárpátok Euregió interregionális szövetség Hírlevele. – Nyíregyháza, 2008. – №1.
22. Handbook of Transfrontier co-operation for local and regional authorities in Europe. LACE Phare CBC, 1997.
23. *Kling, J.* Regionálna politika a regionálny vývoj [Regional policy and development at regional level] in: Kollár, M. and Meseňnikov, G. Eds. Slovensko 2002. Súčasná správa o stave spoločnosti II. Institute for Public Affairs, Bratislava. – Pp. 109-126.
24. *Laszlo B.* The Organizational Structure of the Carpathian Euroregion / Laszlo B. // Carpathian Euroregion. Borders in the Region – Cross-Border Co-operation. – Debrecen: European Study Centre Programme of the University of Debrecen, 2001.
25. Slovensko-ukrajinské cezhraničné spolupráca: analýza problémov a startéria rozvoja (V. Benč, V. Bilčík, A. Duleba, J. Buzalka, S. Mytryayeva, A. Klayzner). Bratislava, 2006.
26. Strategic Development Programme for the Carpathian Euroregion interregional Association. – Hungary, Nyiregyhaza. – 2004.
27. The Newsletter of the Carpathian Euroregion. – 2005. – № 1. – 4-5 p.

The article has been received 22.10.2015

* * *

УДК 330.5:330.837:[711.438+631.11]

*О.Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук, професор
декан економічного факультету
Вінницький національний аграрний університет
В.А. ПЕХОВ, здобувач
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Формування та інституціоналізація соціального капіталу в розвитку аграрного підприємництва: методологічні аспекти оцінки

Постановка проблеми. Аграрне підприємство як складна, багатогранна інституційна система характеризується рядом різномірних за сутнісними характеристиками аспектів розвитку, серед яких звертаємо увагу на формування та інституціоналізацію соціального капіталу. Постановка питання в зазначеному ракурсі актуалізується необхідністю застосування в дослідженнях методології міждисциплінарного синтезу, яка включає крім економічних, методи суміжних наук – політичної, соціологічної, природничих. Задана конструкція дослідницького процесу проектує об'єктивну можливість віднайти новизну не лише в суто економічному плані, а й в еволюційно-інституційному. Тому тут зосереджуємо увагу на соціальному капіталі, засади його формування та інституціоналізації в інституційній системі аграрного підприємництва як провісника ефективності, консолідації ресурсів, розв'язання соціально-трудових проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціального капіталу актуалізується на практиці й у дослідженнях науковців як в історичному контексті наукового пошуку (походить із підвалин класичної теорії) та ареалі дослідницького сьогодення, у тому числі агроекономічного (викликає інтерес у сучасників). Аналізуючи дослідження й публікації з

проблематики соціального капіталу, розділимо їх на два сегменти: фундація концепцій розуміння даного інституціонального утворення і сучасні напрацювання в логічній схемі наукових обґрунтувань піднятої проблеми. Фундаторами концепції соціального капіталу вважаються П. Бурдьє [11], Дж. Коулман [12], С. Брайант [12], Ф. Фукуяма [10], Г. Беккер [15], Р. Патнам, Ф. Сабатіні та ін.

У національній економіці й суспільстві, а також інституціоналізації його в аграрній сфері через розвиток підприємництва, ця проблема знаходить відображення у працях таких науковців, як: В. Геєць [4], П. Саблук [19], Ю. Лупенко [20], В. Жук [20], В. Юрчишин [18], М. Малік [19, 22], В. Валентинов [13], Т. Осташко [1], Н. Бусова [2], Т. Лужанська [3], А. Бова [5], М. Лесечко [7], М. Туган-Барановський [9], С. Сисоєв [14], В. Степаненко [17], О. Булавка [19] та ін. Визначення соціального капіталу багатомірне й багатоаспектне, воно охоплює різні стадії життєвого циклу суспільства, адже базисом соціального капіталу є особистість як творець усіх надбань. Тому соціальний капітал розглядається як економістами, так і соціологами, але єдиний підхід відсутній.

Вважається, що соціальний капітал – це потенціал особистості, який ґрунтується на соціальних надбаннях, міжособистісних зв'язках, груповій взаємодії, взаємній довірі, участі людини в організації. Формується на рівні особистості та колективу, що вказує на

© О.Г. Шпикуляк, В.А. Пехов, 2015

його індивідуальний і колективний характер. Проблема соціального капіталу постала на відповідному етапі розвитку прогресивних постіндустріальних суспільств, які перейшли у фазу стійкого усвідомлення визначальної ролі особистості, її соціально-економічних надбань, забезпечення добробуту.

Мета статті – розкрити сутнісні характеристики соціального капіталу, визначивши його місце в економіці та соціумі загалом, а також окреслити особливості його формування й інституціоналізації у розвитку аграрного підприємництва та аграрного соціуму, зокрема через процеси кооперації.

Виклад основних результатів дослідження. Результативна частина дослідницьких напрацювань у контексті досягнення визначеної мети позиціонується нами як багатогранна й багатоаспектна, але першооснову розуміння явища «соціальний капітал», закладено в концепціях наукового пошуку, які пропагують інституціональну методологію.

Соціальний капітал має пряме відношення до розвитку підприємницької діяльності, втілення кооперації, адже практично інституціоналізується (упроваджується) у її функціонуванні, зокрема дану думку тією чи іншою мірою підтримують цілий ряд дослідників, зокрема: П. Бурдьє [11] розглянув соціальний капітал як соціальний простір; Дж. Коулмен [12] – будь-який прояв неформальної соціальної організації, котра виступає як продуктивний ресурс для одного або більше акторів. Конкретніше як прямо, так і опосередковано про зв'язок соціального капіталу й кооперації зазначав український ідеолог кооперації М. Туган-Барановський, який у роботі «Соціальні основи кооперації» виклав основи теорії соціального капіталу [9]. На його думку, конкуренція і кооперація є двома основними взаємодоповнюючими процесами ринкової економіки й нині тісно пов'язані з теорією розвитку соціального капіталу суспільства.

В аспекті общини соціальний капітал асоціюється з клубами, угрупованнями; представники мережаного підходу зосереджують увагу на важливості вертикальних і горизонтальних зв'язків між людьми, відносинах всередині общин та фірм (Астон М., Грановеттер М., Борт Р., Портес А.); прибіч-

ники інституційного підходу (Скокпол Т., Нек С.) розглядають вплив формальних інститутів на накопичення соціального капіталу в межах груп; синергетичний підхід обґрунтовує виключно важливу значимість для розвитку економіки партнерства бізнесу, суспільства і держави (Аванс П., Ішам Дж., Нараян Д., Вулкок М.) [14].

Наведені підходи до розуміння соціального капіталу обґрунтовують його сутність переважно з позицій соціології та психологічних засад поведінки людей у колективі. Увага акцентується лише на зв'язках між людьми як засобах поєднання їхніх інтересів, що здатні відігравати превалюючу роль у функціонуванні інституційних утворень. При цьому вважаємо, що економічний аспект соціального капіталу здебільшого ігнорується, окрім кооперативних принципів при формуванні й використанні зв'язків між людьми в організаціях як свого роду активу (Фукуяма Ф., Вулкок М., Патнем Р., Скіф М.). Проте недоцільною є концентрація наукової думки лише на соціально-психологічних аспектах соціального капіталу. Адже сучасний етап розвитку суспільних формацій саме вказує на безумовну доцільність введення та утвердження в економічній теорії поняття «соціальний капітал» як відповідного активу, що по окремих показниках може оцінюватися навіть через вартість. Тобто припускаємо, що соціальний капітал, хоча й величина нестабільна, але певні його аспекти мають вартість. Таке припущення ґрунтується на тому, що якщо говорити про походження соціального капіталу, то його безумовним і головним носієм є індивідуум (людина-працівник).

Разом із тим вважаємо, що соціальний капітал у своєму формуванні й інституціоналізації наслідують ефекти ідеології управління підприємством, галуззю, розвитком території, а також державою на певних етапах їх еволюції. Переконливим прикладом, який підтверджує означену нами гіпотезу, є діаметральна протилежність соціального капіталу національного аграрного сектору радянського періоду та сучасної епохи – незалежності, зокрема в першому випадку – це соціальний капітал колективного типу, а в другому – тяжіє до індивідуального з яскра-

во вираженими ознаками системної недовіри до державних і ринкових інститутів. Це особливо помітно на даному етапі, коли держава як владний інститут із певною байдужістю ставиться до соціуму й часто не виконує своїх функцій, чим дестимулює бажання участі індивіда в суспільному процесі, особливо до цього «прихильний» аграрний соціум.

Яскравим прикладом, що підтверджує деусуспільнення соціального капіталу, зок-

рема в частині підтримки та поширення найбільш соціально-спрямованих форм організації підприємницької діяльності, є проблема розвитку кооперації. Даючи оцінку тенденціям і ефектам кооперування, особливо в обслуговуючому сегменті поширення даної форми економічних взаємодій, бачимо реальну картину, в тому числі щодо розвитку соціального капіталу. З цього приводу проаналізуємо організаційно-функціональні ефекти кооперування (табл. 1; 2).

1. Інституційна динаміка розвитку виробничої та обслуговуючої кооперації в Україні*

Показник	Рік						
	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Виробничі кооперативи							
Кількість діючих сільськогосподарських виробничих кооперативів (на 1 липня), од.	1521	1101	1001	952	905	856	810
Обслуговуючі кооперативи							
Станом на 01.01.2009	Станом на 01.01.2010	Станом на 01.01.2011	Станом на 01.01.2012	Станом на 01.01.2013	Станом на 01.01.2014		
496	645	583	774	885	1017		

*Дані Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Із практики відомо, що економічні трансформації аграрного сектору мають безперечно наслідки для села й для соціального капіталу. Виключна роль сільськогосподарського виробництва у житті села як життєвого середовища та господарської системи зумовлена природою вітчизняного сільського розвитку. Як показують дані про розвиток сільськогос-

подарської кооперації (див. табл. 1; 2), інституціоналізація соціального капіталу ринково-конкурентного типу відбувається дуже повільно, адже традиції минулої української дійсності домінують, до того ж у селян відсутня мотивація до об'єднання задля спільної соціально-господарської діяльності на благо суспільства.

2. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи за видами діяльності*

станом на 1 січня 2015 року

Напрямок діяльності СОК	Кількість, од.		За видами діяльності, од.									
			переробні		заготівельно-збутові		постачальницькі		інші		багатофункціональні	
	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі
З обробітку землі та збирання врожаю	246	147	9	7	14	11	4	3	39	24	180	102
Молочарські	288	179	9	2	159	94	4	3	14	5	102	75
М'ясні	30	16	3	0	9	5	0	0	6	3	12	8
Плодоовочеві	102	66	2	0	43	23	8	5	10	5	39	33
Зернові	47	34	7	5	12	5	1	1	3	1	24	22
Інші	309	171	11	8	27	17	6	2	108	76	157	68
Усього	1022	613	41	22	264	155	23	14	180	114	514	308

*Дані Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Ринкові перетворення у сільському секторі економіки, особливо у виробничо-господарській системі, виявилися у часовому проміжку тривалими і продовжуються надалі. Несприйняття селянином необхідності

реформ виявилось близьким до байдужості, яка постала антистимулом поступального сільського розвитку. Більш-менш сталий на період започаткування реформ соціальний капітал зазнав кардинальної деформації, а

становлення ринкового соціального капіталу проходить в умовах глибоких проявів байдужості селянина. Відсутні ефективні стимули, а дієві мотиви ринкового життя не сформовано, все це в комплексі з неефективною, недосконалою державною аграрною політикою стримує позитивні процеси на селі. Слушну думку з цього приводу висловлює Т.О. Осташко, вважаючи, що крім політичних чинників, неоднозначні наслідки реформ частково пояснюються недооцінкою сфери неформальних інституцій. Інституційні трансформації в перехідних суспільствах поширюються на цінності, звичаї, норми поведінки людей, а згодом впливають на менталітет нації. Не було досягнуто навіть базової умови здійснення ринкових трансформацій в аграрному секторі – створення атмосфери довіри до аграрних реформ серед сільського населення [1, с. 12]. Соціальний капітал формується відповідно до стратегії, яка пропонується державою щодо сільського розвитку й сільського господарства.

Переорієнтація соціального капіталу в індивідуальну площину розвитку зумовлена об'єктивними політико-екологічними чинниками, підтверджена індивідуалізацією сільськогосподарського виробництва, коли велику питому вагу мають особисті селянські господарства. Такий підхід скоріше деструктивний, але є вмотивованим із боку селянства і вимушеним кроком на шляху не до високого добробуту, а до виживання. Саме розв'язання проблеми виживання сільських родин дотепер стимулює підтримку існуючої структури соціального капіталу, коли селяни залишаються зі своїми внутрішадібними проблемами. Діють більше відособлено від громади, ніж колективно – кооперуючись. Відособленість значною мірою зумовлена тим, що індустріальна модель розвитку сільського господарства тривалий період майже не надає селянину дієвих матеріально-грошових стимулів, а традиційне сільське господарство (особисті господарства) дало змогу „триматися на плаву”. Але подальша індивідуалізація соціального капіталу на благо розвитку особистого сектору аграрного виробництва не має перспектив з огляду на обмеженість та можливість забезпечити розширення відтворення. Хоча істо-

ричну місію даний тип господарств виконав і продовжує виконувати, забезпечивши продовольчу безпеку держави й даючи селу навіть той мінімальний ресурс для життя.

Незважаючи на брак державної підтримки, традиційна модель розвитку сільського господарства довела свою ефективність в умовах економічної кризи, коли сектор особистих селянських господарств виконав роль „буфера” при зниженні виробництва в колективному і державному секторі, чим фактично підтримав продовольчу безпеку країни. Із соціально-економічного погляду за існуючої структури зайнятості селян, коли робоча сила переорієнтована більше в особистий сектор, бажаним способом підвищення ефективності діяльності й формування стійкого соціального капіталу сільського розвитку є кооперація селян, оскільки держава об'єктивно відмежувалася від широкої підтримки сільського розвитку в економічній площині (фінансування, регулювання цін, виробництва тощо).

Сільський соціум виявився не готовим до кардинальних короткострокових змін. Трансформації на селі проходять досить повільно через небажання селян, неспроможність змінювати директивно-адміністративне середовище економічного життя на ліберально-ринкове. Проблема у наявному соціальному капіталі, який тривалий період формувалася на суспільно-колективно-державних засадах. Мається на увазі, що тривалий період селянин знаходився у „лещатах” суспільного диктату влади, тому ліберальний спосіб, конкурентний ринок виявилися йому абсолютно невідомими, адже за десятиліття ініціатива індивідуального прийняття рішень майже зникла. Лише безвихідь, об'єктивні умови необхідності вижити створили прецедент щодо приватної ініціативи, яка частково й донині постає як спосіб життя на селі.

У даному аспекті проявляється індивідуальний соціальний капітал, який є частково суспільним у межах окремої родини, селян, сусідів, які довго знають і головне – довіряють один одному.

Всупереч наявному у вітчизняного селянина потенціалу щодо формування дієвого соціального капіталу він не спроможний йо-

го реалізувати. Головна проблема полягає у відсутності мотивації, а головне – можливості реалізувати власний людський капітал на практиці, особливо у молоді.

В аграрній сфері природно, з початком глибоких ринкових перетворень почав формуватися соціальний капітал ринкового типу. Село як економічне середовище життя тривалий час розвивалося в умовах планової економіки, яка передбачала жорстку регламентацію виробничо-трудова і соціально-економічних відносин, а також поведінки індивіда (селянина). Таким чином безапеляційно можна наголосити, що відповідний соціальний капітал села й зокрема аграрний соціальний капітал погоджувався державною політикою зверху.

Селяни не мали змоги самостійно вибрати форму виробничо-трудова відносин, вона була визначена владою – колгосп. Тому вважаємо, що основою соціального капіталу на селі, його економічним базисом тривалий час був колгосп. Це накладало відповідний відбиток на спосіб життя, соціально-економічні пріоритети селянина, свободу дій.

Утвердження ринкової моделі життя на селі кардинально змінює середовище формування соціального капіталу, вносячи різноманітність і багатоплановість у життя селянина. Він вільно може реалізовувати свій підприємницький та людський потенціал, вступати в об'єднання для захисту своїх прав. Але на початку реформ селяни виявилися не готовими до „свободи дій”, тому професійні громадські організації виникали поступово. До професійних громадських організацій належать союзи, спілки, асоціації селян [3].

Структурні перетворення новітньої епохи у розвитку села зумовили урізноманітнення виробничої й невиробничої складових соціального капіталу. Виробнича складова трансформувалася із державно-колективної у приватну в результаті персоніфікації власності на землю та майно сільськогосподарських підприємств.

Становлення соціального капіталу відбувається в умовах і під впливом трансформаційних перетворень на селі. Головні зміни та структуризація соціального капіталу зумовлені динамікою формування сучасного укладу життя. Уклад життя на селі як поняття вмщує виробничі традиції, традиції ставлення до власності й результатів праці. Сільське життя як процес багатогранне, воно невіддільне від виробництва, адже господарювання це власне спосіб життя. Тому вважаємо, що соціальний капітал впливає на загальноекономічний розвиток галузі.

Державні та недержавні підприємства представляють колективний соціальний капітал, а індивідуальні товаровиробники (господарства населення) – індивідуальний соціальний капітал. Вважаємо, що соціальний капітал вищої якості використовується і поступово переходить із колективного використання до суто індивідуального (на теренах господарств населення). Така позиція селяносібів соціального капіталу зумовлена мотиваційними та соціально-політичними аспектами розвитку села.

Висновки. Розвиток сільськогосподарської галузі супроводжується кардинальними змінами у середовищі функціонування господарських структур. Ринкове спрямування системи взаємовідносин суб'єктів підприємства між собою й адаптація їх до умов, які передбачають всебічну економічну відповідальність, затягнулися. Неспроможність виробничих структур ефективно господарювати зумовила системні труднощі в налагодженні соціального розвитку села в цілому і забезпечення соціально орієнтованого ведення діяльності. Соціальний капітал формується на основі соціальних інтересів індивідів та їх груп, оскільки будь-яка економічна потреба по мірі задоволення забезпечує соціальний результат розвитку особистості, а також створює передумови для трудової взаємодії заінтересованих осіб, тобто поєднання їхнього індивідуального соціального капіталу в колективно-трудова, який можна вважати кооперативним.

Список використаних джерел

1. *Осташко Т.О.* Ринкова трансформація аграрного сектора / Т.О. Осташко. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.
2. *Бусова Н.А.* Культурные нормы социального капитала / Н.А. Бусова. – www.ecsocman.edu.ru.
3. *Лужанська Т.* Професійні громадські організації в аграрному секторі економіки України: проблеми розвитку / Т. Лужанська. – Київ, Україна, проект “Аграрна політика для людського розвитку”. – Січень 2005 (№ 1). – 40 с.

4. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: нац. доп. ; за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦНБУВ, 2009. – 688 с.
5. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження// Економічний часопис / А. Бова. – XXI. – 2003, №5. – С. 46–50.
6. Bryant C.-A., Norris D. Measurement of Social Capital: the Canadian Experience // Prepared as a country report for the OECD – UK ONS International Conference on Social Capital Measurement. – London, 2002. – 16 p.
7. Лесечко М. Д. Соціальний капітал: теорія і практика : [монографія] / М. Д. Лесечко, О. Г. Сидорчук.– Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 220 с.
8. Багнюк А. Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі / А. Л. Багнюк. – Режим доступу : www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Vahnuk.pdf.
9. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М., 1916. – 2-е изд. ; М., 1918. – 3-е доп. изд. ; М., 1919. – переизд. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
10. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // День. – 2006. – № 177. – С. 4. – 17 жовт.
11. Bourdieu P. Social Critique of the Judgement of Taste / P. Bourdieu, A. Distinction. – London : Routledge and Kegan Paul. – 1984. – P. 234.
12. Coleman J. Foundations of Social Theory / J. Coleman. – Cambridge (MA), 1990. – P. 307.
13. Валентинов В.Л. Теоретичні аспекти розвитку форм господарювання в аграрному секторі: роль соціального капіталу / В.Л. Валентинов ; редкол.: Д.О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. вісн. НАУ. – 2003. – Вип. 72 – 382 с. – С. 307–311.
14. Сысоев С. А. Основные подходы к исследованию социального капитала / С. А. Сысоев. – www.donntu.edu.ua.
15. Беккер Г. С. Экономический взгляд на жизнь / Г. С. Беккер // Нобелевская лекция 9 дек. 1992. Мировая экономическая мысль сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004. Т. V. Всемирное признание. Лекции нобелевских лауреатов. – Кн. 1. – С. 688–706.
16. Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е. Гугнін, В. Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49–56.
17. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 24–41.
18. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК.– 2005. – №3. – С. 3–10.
19. Концепція розвитку сільських територій до 2030 року: проект. / П.Т. Саблук, М.Й. Малік, О.Г. Булавка, В.М. Скупий, В.А. Пулім, Шпикуляк О.Г. та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 46 с.
20. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив: практич. посіб. / [Лупенко Ю.О., Жук В.М., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 128 с.
21. Smith M.K. Social Capital – The encyclopaedia of informal education / Smith M.K. // www.infed.org/biblio/social_capital.htm.
22. Малік М.Й. Мотивація виробничої діяльності в аграрній сфері економіки [методологія і організація] / М.Й. Малік. – К. : ІАЕ, 1995. – 178 с.
23. Commons J.R. Institutional Economics / J.R. Commons // The American Economic Review. Vol. 21. – №4. – (Dec. 1931). – P. 648-657.
24. Fukuyama F. Social Capital and Global Economy// Foreign Affairs. – Volume 75, September-October, 1995. – P. 89-103.
25. Raiser M., Haerpffer C., Nowotny T., Wallace C. Social capital in transition: a first look at the evidence // European Bank for Reconstruction and Development. Working Paper. 2001. № 61.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2015 р.

* * *

Новини АПК

ПАТ «Аграрний фонд» розпочинає форвардні закупівлі зерна врожаю 2016 року

ПАТ «Аграрний фонд» оголошує про початок форвардної програми закупівлі зерна врожаю 2016 року. Загальний обсяг закупівель під час осінньої форвардної програми має скласти 400 тис. тонн зерна, з них 350 тис. тонн – пшениця 2 та 3 класів та 50 тис. тонн – жито 1, 2 та 3 класів. Загальна сума коштів, яка буде витрачена на придбання зерна, має становити 750 млн грн.

Закупівельні ціни, виходячи з яких здійснюється передплата за договорами, для жита дорівнюють 2800 грн/т, пшениці 2 класу – 3500 грн/т, 3 класу – 3400 грн/т.

Розмір попередньої оплати – не менше 45% і не більше 65% від загальної вартості поставки за договором. Вартість користування коштами попередньої оплати (авансу) за біржовими договорами – до 30% річних.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 334.7

*И.Д. КОТЛЯРОВ, кандидат экономических наук, доцент
Национальный исследовательский университет –
Высшая школа экономики*

Фермерские интернет-моллы как сетевые формы партнерства

Постановка проблемы. Одной из проблем развития сельского хозяйства в постсоветских государствах являются малые сельскохозяйственные предприятия, не позволяющие им получить значимый эффект от масштаба, аккумулировать достаточные средства для инвестиций и обеспечить поставку в розничные сети и перерабатывающим предприятиям продукции в требуемых объемах и необходимого качества. Нехватка средств для инвестиций, в частности, не дает возможности расширять объем производства и развивать инфраструктуру для хранения сельхозпродукции, что ведет к засилью перекупщиков и снижает рентабельность деятельности фермеров.

Инструментом преодоления этой проблемы может быть внедрение сетевых форм ведения бизнеса, способствующих интеграции производственных активов и возникновению эффекта экономии на масштабе производства при сохранении юридической независимости отдельных предприятий [12, 14]. Широко известной и хорошо зарекомендовавшей себя разновидностью сетевой (гибридной) формы организации бизнеса в сельском хозяйстве является кооперация. Тем не менее, ею перечень вариантов сетевых форм не исчерпывается. В частности, в настоящее время в России достаточно активно обсуждаются перспективы государственно-частного партнерства в области создания товаропроводящей инфраструктуры для мелких и средних сельхозпроизводителей. Хорошо известны примеры выстраивания це-

почек поставок на основе контрактного производства (представляющего собой производственный аутсорсинг в сельском хозяйстве), когда крупное перерабатывающее предприятие (или розничная сеть) заключает договор с сельхозпроизводителями, предоставляя им необходимые производственные активы, обеспечивая контроль качества и давая гарантию долгосрочных заказов на закупку их продукции.

Кроме того, развитие, с одной стороны, экономики, а с другой – технологий, ведет к появлению новых видов сетевого (гибридного) сотрудничества, которые пока, несмотря на значительный потенциал их практического применения и значимость для теории сетевых взаимодействий, не получили научного описания.

В предлагаемой статье кратко расскажем об одном из таких новых вариантов сетевого партнерства, а именно – об интернет-моллах фермерских продуктов.

Анализ последних исследований и публикаций. Хотя в настоящее время существует много публикаций как по сетевым (гибридным) формам сотрудничества предприятий (достаточно указать на статью О. Уильямсона [14], и на обобщающую работу М. Ю. Шерешевой [12]; в Украине очень интересная монография была подготовлена в Киевском национальном торговко-экономическом университете под редакцией Н. А. Голошубовой [10]), так и по электронной коммерции (здесь в первую очередь необходимо упомянуть труды В. Н. Бугорского [1]). К сожалению, работ, в которых эта проблематика рассматривалась бы совмест-

© И.Д. Котляров, 2015

но (а именно такова специфика деятельности интернет-моллов фермерских продуктов), практически нет. Своего рода исключением являются работы Н. О. Литвишко [8, 9], где на примере китайского рынка электронной коммерции анализируется проблематика интернет-моллов. Однако автор делает основной акцент не на анализе экономической и организационной природы интернет-моллов, а на описании модели их функционирования и выявлении факторов успеха.

Цель статьи – выявление организационно-экономической природы интернет-моллов фермерских продуктов и анализ перспектив их использования для организации прямых продаж сельхозпродукции.

Изложение основных результатов исследования. *Организационно-экономическая природа интернет-моллов фермерских продуктов.* Интернет-моллы (точнее, мини-моллы), специализирующиеся в сфере торговли фермерских продуктов (в качестве примера можно указать на проект LavkaLavka [3, 11], организация деятельности которого типична для таких интернет-мини-моллов; именно поэтому мы будем ссылаться на него как на получившего наибольшую известность), представляют собой торговые интернет-площадки, торговлю на которых ведет не сам оператор сайта, а те производители фермерских продуктов, с которыми он заключил договор о сотрудничестве. Они работают в достаточно узком сегменте сельхозпродукции, которая может быть классифицирована как экологически чистая (эко-продукты).

Оператор сайта берет на себя формирование ассортимента, отбор фермеров-партнеров, продвижение сайта (и, как следствие, ведущих через него торговлю фермеров), обеспечение работы платежной системы и логистику (доставку приобретенной продукции покупателям). Возникает внешняя экономия на масштабе производства – ни один из фермеров не обладает достаточными ресурсами для создания собственного интернет-магазина (прежде всего – для организации собственной службы доставки или для оплаты услуг внешнего логистического оператора [2]), но благодаря привлече-

нию большого числа партнеров интернет-магазин становится экономически оправданным [6]. Иначе говоря, транзакционные издержки организации взаимодействия с клиентами через посредство сети Интернет, избыточные и непосильные для одного фермера, будучи распределенными на всех партнеров интернет-мини-молла, делают его функционирование экономически целесообразным (речь идет о создании внешней коллективной экономии на масштабе).

Эти проекты являются сетевыми во всех смыслах слова: они функционируют в Сети (т. е. во всемирном информационном пространстве) и основаны на сетевом взаимодействии участников (впрочем, в настоящее время LavkaLavka активно выходит в «реальный мир» [4, 13]).

LavkaLavka позиционирует себя как кооператив, однако таковым в классическом смысле не является, в чем легко убедиться, проанализировав модель взаимодействия фермеров с оператором интернет-молла и друг с другом (именно поэтому важно сравнить LavkaLavka с кооперативом и выявить организационно-экономическую природу данного проекта). Он, безусловно, представляет собой пример кооперации [5, 11], но кооперации, организованной не снизу (путем добровольного объединения независимых участников хозяйственной деятельности, которые становятся его соучредителями и объединяют свои предпринимательские усилия), а сверху, путем целенаправленного отбора поставщиков сельхозпродукции в единый ассортимент интернет-молла (или, иначе, не сбытовая система создается под запросы сельхозпроизводителей, а состав сельхозпроизводителей подбирается под сбытовую политику интернет-мини-молла). Объединения хозяйственной деятельности нет, интернет-молл лишь организует и координирует совместную торговлю этим единым ассортиментом. Совместных активов, в отличие от кооператива, также не создается – имущество индивидуальных производителей строго отделено как друг от друга, так и от имущества интернет-молла. Есть и другие отличия, представленные в таблице.

Сравнительный анализ модели функционирования кооператива и интернет-мини-молла

Критерий сравнения	Обычный кооператив	Интернет-мини-молл
Инициатива создания	Снизу (сельхозпроизводители)	Сверху (руководство интернет-молла)
Механизм формирования	Добровольное объединение производителей	Отбор производителей оператором интернет-молла
Управление	Централизованное управление всей деятельностью кооператива избранными представителями соучредителей или нанятым кооперативом менеджментом	Централизованное управление отсутствует, оператор интернет-молла координирует совместную сбытовую деятельность
Обобществление средств производства	Присутствует	Отсутствует (активы оператора и сельхозпроизводителей отделены друг от друга; создаваемые партнерами интернет-молла или оператором интернет-молла активы остаются в их индивидуальной, а не совместной собственности)
Возможность партнеров вести самостоятельную хозяйственную деятельность	Затруднена или исключена	Допускается (сельхозпроизводители сохраняют право самостоятельно вести торговлю с клиентами, интернет-молл выступает для них как один из возможных, но не обязательно единственный, канал продвижения и сбыта)
Распределение прибыли	Формируется общая прибыль, которая распределяется между участниками кооператива по заранее установленным правилам	Общая прибыль не формируется, сельхозпроизводители получают индивидуальную прибыль от продаж своей продукции, оператор получает установленную долю от розничной цены продукции

Источник: Составлено автором.

У LavkaLavka есть общий фонд поддержки участников, формируемый за счет отчисления доли от продаж. Однако, насколько можно судить по имеющейся информации, речь идет о доле от продаж оператора, а не отдельных фермеров, и фонд находится в собственности оператора (хотя доступ к нему открыт фермерам-партнерам) [3, 11].

Таким образом, LavkaLavka – это долгосрочное сетевое партнерство независимых предприятий с оператором интернет-молла (чью деятельность он координирует), но не кооператив в классическом понимании этого слова. Оператор LavkaLavka по своим функциям близок к оператору торгового центра, явная кооперация между фермерами отсутствует, а оператор играет роль организатора и координатора сбытовой деятельности.

Впрочем, с определенными оговорками можно рассматривать его как современную модель сбытовой кооперации, когда участники хозяйственной деятельности стремятся использовать выгоды от сотрудничества, не желая утрачивать самостоятельности. Фактически их сотрудничество можно назвать индуцированным, то есть привнесенным извне усилиями оператора интернет-молла и неявным – друг с другом они сами не сотрудничают,

а лишь получают синергетический эффект от присутствия в ассортименте одного оператора, который координирует их сбытовую деятельность. Иными словами, речь идет не о внутренней кооперации, а о внешней координации, и поэтому, если можно так выразиться, LavkaLavka может быть скорее названа «координативом», чем кооперативом.

Важно отметить, что арсенал используемых LavkaLavka сетевых инструментов организации деятельности не ограничивается отношениями с фермерами-поставщиками. Для открытия своего магазина в Москве LavkaLavka организовала сбор средств по краудфандингу [5], что также относится к сетевому инструментарию.

LavkaLavka не следует считать интернет-вариантом фермерского (колхозного) рынка, поскольку в нем есть отбор партнеров и координация совместной деятельности (на традиционных рынках эти характеристики фактически отсутствуют).

Интернет-моллы как инструмент организации прямых продаж фермерской продукции. Разумеется, потенциал LavkaLavka (и фермерского интернет-молла вообще) как инструмента прямого сбыта фермерской

продукции не следует переоценивать. Благодаря строгому отбору партнеров и в силу нежелательности создания избыточной конкуренции между ними, а также по причине ограниченности ресурсов оператора LavkaLavka (и других проектов) и нацеленности на особый сегмент сельхозпродукции такая модель сотрудничества может охватить только сравнительно небольшое количество фермеров.

Кроме того, модель LavkaLavka, как и любого иного интернет-молла фермерских продуктов, сложно масштабировать, так как из-за необходимости обеспечивать свежесть и высокое качество продукции, что невозможно при отправке товара заказчиком в удаленные регионы, ее деятельность ограничивается, по сути, только одним мегаполисом (Москва). Для расширения на другие города необходимо создавать региональный офис и формировать пул локальных партнеров-производителей сельхозпродукции, которые будут обеспечивать поставки товара локальным клиентам. Попытка такого роста была предпринята LavkaLavka в Санкт-Петербурге, однако, вероятно, по причине ухудшения экономической ситуации в России это подразделение было закрыто в 2015 году.

Таким образом, фермерские интернет-моллы обеспечивают охват прежде всего региональных поставщиков и потребителей. Однако, по нашему мнению, именно в этом состоит их ценность, поскольку они способствуют развитию регионального рынка и обеспечивают доступ к потребителям для тех фермеров, для которых применение других инструментов сбыта малоэффективно или недоступно.

При этом развитие фермерских интернет-моллов за счет роста их количества (в том числе и в регионах – этот процесс уже достаточно активно идет) дает возможность расширить охват как фермеров, так и целевой аудитории, и создаст возможности сельхозпроизводителям напрямую торговать своей продукцией. Мы имеем в виду, что увеличение количества интернет-моллов в отдельном регионе расширит численность фермеров, вовлеченных в электронную торговлю (вырастет и выбор для потенциаль-

ных потребителей, как и их число), а появление интернет-моллов в новых регионах позволит локальным сельхозпроизводителям получить доступ к потребителям в своем регионе.

Можно утверждать, что одиночный фермерский интернет-молл имеет ограниченный потенциал, однако сама модель сбыта сельхозпродукции, основанная на применении интернет-моллов, весьма перспективна (здесь именно тот случай, когда количество переходит в качество). При этом, разумеется, затрудняет развитие фермерских интернет-моллов падение реальных доходов населения после девальвации рубля.

Выводы. Из сказанного выше следует, что несмотря на традиционную консервативность сельхозпроизводителей, сетевой инструментарий можно эффективно применять для организации совместной сбытовой деятельности. Однако пример LavkaLavka показывает, что организация кооперации сельхозпроизводителей в России более вероятна в том случае, если не фермерам придется самостоятельно объединяться и за счет своих или привлеченных ресурсов развивать то или иное направление хозяйственной деятельности (в частности, сбыт), в том числе и инвестируя в инфраструктуру, а когда некая внешняя организация предложит фермерам подключиться к уже сформированной ею сбытовой инфраструктуре. Это, вероятно, можно объяснить тем, что российские сельхозпроизводители не желают утрачивать самостоятельность и не готовы к партнерству в составе классического сельскохозяйственного кооператива (возможно, не веря в его эффективность и в добросовестность потенциальных партнеров и органов управления). Не стоит забывать и о сложности доступа к кредитованию в российском сельском хозяйстве, высокой стоимости кредита и значительной неопределенности результата производственной деятельности (кооперация «снизу» в этой ситуации может создавать не только возможности развития, но и риски принятия на себя неудач партнеров).

Интернет-моллы могут быть эффективной моделью организации прямых продаж сельхозпродукции, но для этого необходим рост их числа и увеличение регионального охвата.

Отдельно хотелось бы сказать, что сделанные нами выводы относительно организационно-экономической природы фермерских интернет-моллов справедливы для интернет-моллов вообще (в том числе и для таких универсальных гигантов, как китайс-

кие интернет-мегамоллы [8, 9]). Однако проблемы и перспективы развития интернет-моллов во многом связаны со спецификой того отраслевого рынка, на котором они ведут свою деятельность.

Список использованных источников

1. Бугорский В.Н. Сетевая экономика / В.Н. Бугорский. – М.: Финансы и статистика, 2008.
2. Бугорский В.Н. Особенности использования преимуществ электронной коммерции / В.Н. Бугорский // Интернет-маркетинг. – 2013. – № 4. – С. 242-247.
3. Денисенко Е. Больше, чем магазин / Е. Денисенко // Эксперт Северо-Запад. – 2012. – № 11. Доступно онлайн по адресу: <http://expert.ru/northwest/2012/11/bolshe-chem-magazin/>. Проверено 23.08.2015.
4. Как стать совладельцем первого фермерского рынка ЛавкаЛавка // LavkaLavka газета, 13.05.2015.
5. Квасников В. Фермерский кооператив LavkaLavka открыл магазин на полученные от краудфандинга средства / В. Квасников // The Village, 09.08.2013. Доступно онлайн по адресу: <http://www.the-village.ru/village/business/news/151467-lavkalavka-shop>. Проверено 23.08.2013.
6. Кирьянов И.В. Количественная оценка транзакционных издержек организации. Общий методический подход / И.В. Кирьянов // Вестник НГУЭУ. – 2015. – № 1. – С. 78-101.
7. Колбина Л. Эко – невидаль / Л. Колбина // Эксперт Урал. – 2014. – № 26. – С. 26-29.
8. Литвишко Н.О. Интернет-молл как инструмент электронной коммерции. Сравнение российской и китайской практики / Н.О. Литвишко // Интернет-маркетинг. – 2014. – № 2. – С. 70-76.
9. Литвишко Н.О. Факторы успеха Tmall.com / Н.О. Литвишко // Интернет-маркетинг. – 2014. – № 4. – С. 198-204.
10. Підприємницькі мережі в торгівлі: моногр. / [Н.О. Голошубова, О.О. Кавун, В.М. Торопков та ін.] ; за заг. ред. Н.О. Голошубової. – К. : Київський нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – 344 с.
11. Что такое фермерский кооператив LavkaLavka. Официальный сайт LavkaLavka: <http://old.lavkalavka.com/fermerskiy-proekt-lavkalavka/>. Проверено 23.08.2015.
12. Шерешева М.Ю. Формы сетевого взаимодействия компаний / Шерешева М.Ю. – М.: Изд. Дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 340 с.
13. Russian Organic Food Store LavkaLavka to Open Store in IKEA-Run Mall // The Moscow Times, 29.06.2015. Available online at: <http://www.themoscowtimes.com/business/article/russian-organic-food-store-lavkalavka-to-open-store-in-ikea-run-mall/524617.html>. Checked on 23.08.2015.
14. Williamson Oliver E. Comparative Economic Organization: The Analysis of Discrete Structural Alternatives / Oliver E. Williamson // Administrative Science Quarterly. – 1991. – V. 36. – № 2. – P. 269-296.

Статья поступила в редакцию 6.10.2015 г.

* * *

Новини АПК

Сільськогосподарська галузь забезпечує більше третини експортного потенціалу держави

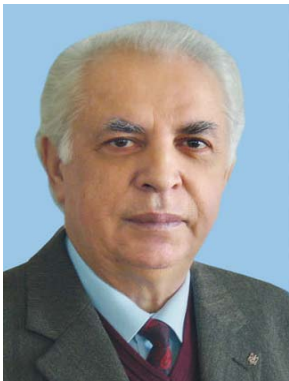
Розвиток національного агросектору є надзвичайно важливим чинником фінансово-економічної стабільності України. Адже сільськогосподарська галузь забезпечує більше третини експортного потенціалу держави. Ми зацікавлені проводити міжнародні виставки, такі як «ІнтерАгро», які дають світу бачити наші здобутки та можливості. Про це наголосила заступник Міністра аграрної політики та продовольства України з питань євроінтеграції Владислава Рутицька, офіційно відкриваючи Міжнародну агропромислову виставку «ІнтерАгро 2015».

Вона повідомила, що у павільйонах виставки «ІнтерАгро 2015» представлені одні з найкращих компаній і наші партнери – компанії John Deere, Väderstad та інші. «Адже для України важливо здійснювати експорт сільськогосподарської продукції та відкривати нові ринки збуту. Кожен третій долар, який приходить в Україну, йде саме від аграрної продукції. Україна змінює акцент з сировинного експорту на поставки продукції з доданою вартістю. Але для цього потрібне інше бачення розвитку аграрного бізнесу, потрібні інноваційні рішення, сучасні європейські технології. Саме такі бачення і перспективи дає нам «ІнтерАгро 2015», – підкреслила Владислава Рутицька.

Також заступник Міністра з питань євроінтеграції висловила вдячність сільськогосподарським працівникам та партнерам, які протягом багатьох років підтримують такі заходи. «Я, як голова Виставкової ради Мінагрополітики, дякую організаторам та асоціаціям, які підтримують Міжнародну агропромислову виставку «ІнтерАгро 2015», – повідомила Владислава Рутицька.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 334.758.4

*В.Г. АНДРІЙЧУК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України,
професор-консультант кафедри,
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

Квазіхолдинги: створення і правомірність існування

Постановка проблеми. Великотоварне виробництво, монополізація ринку безпосередньо пов'язані з холдингами. Це стосується усіх сфер економіки, а за останнє п'ятнадцятиліття – і значною мірою її аграрної сфери.

У науковій літературі та у виробничо-науковому спілкуванні з проблем агробізнесу найбільшого поширення набув термін «агрохолдинги». Щодо хибності беззастережного вживання даного терміна ми вже звертали увагу [1]. Залишається не до кінця вирішеним питання трактування поняття «холдинг» стосовно сільського господарства, в якому серед корпоративних підприємств невелику частку мають акціонерні товариства (АТ) і домінуючу – товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ). Законом України «Про холдингові компанії в Україні» ця важлива обставина не береться до уваги, що не є виправданим, оскільки породжує законодавчі суперечності й ускладнює ідентифікацію виниклих великих організаційно-правових форм господарювання на селі з позиції відповідності їх ключовим ознакам холдингу. Крім того, постає потреба в уточненні трактування понять стосовно господарських структур, що за певними ознаками близькі (але не тотожні) до холдингів.

Крім того, в АПК країни виникли і функціонують господарські структури, які за окремими важливими аспектами своєї організаційної будови у складі кількох підприємств знаходяться за межами вітчизняного законодавства. Це явище є неординарним та потребує поглибленого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі функціонування агрохолдингів (за термінологією авторів) у вітчизняному АПК присвячено багато праць вітчизняних учених (у тому числі й автора даної статті). Серед них можна виокремити праці таких учених: як А. Гаврилюка, В. Лапи [2], А.Є. Данкевича [3], С.І. Дем'яненка [4], О.О. Єранкіна [5], В.С. Ніценка [8], Ю.О. Лупенка [7, 9], М.Ф. Кропивка [7, 9], М.Й. Маліка [9] та ін.

Проте в цих й інших працях з означеної тематики питання, що окреслені у вступній частині статті «постановка проблеми», або зовсім не досліджуються, або ж у них лише фрагментарно висвітлюється якийсь один із аспектів.

Мета статті – дослідження способу створення господарських структур за межами вітчизняного законодавства, особливостей організації їх функціонування, правомірності існування, а також уточнення (удосконалення) понятійного апарату стосовно великих аграрних і агропромислових компаній для їх ідентифікації та подальшого дослід-

© В.Г. Андрійчук, 2015

ження як окремих, відмінних від інших суб'єктів господарювання в АПК.

Виклад основних результатів дослідження. Є дві важливі обставини, що істотно актуалізують досліджувану проблему. Перша з них стосується положень Закону України «Про холдингові компанії в Україні» (2006 р.). Закон трактує холдингову компанію як відкрите акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств.

Таке трактування холдингової компанії орієнтоване на промислові підприємства, фінансову сферу, логістику без урахування специфіки сільського господарства, про яку вже йшлося. Зазначимо, зокрема, що у 2013 році в сільському господарстві України функціонувало лише 300 середніх і великих акціонерних товариств, тоді як загальна кількість господарських товариств становила 8295, з них абсолютна більшість – це товариства з обмеженою відповідальністю.

Виникає запитання: на якій підставі холдинговою компанією може бути лише акціонерне товариство й не може бути нею ТОВ, яке за юридичним статусом також є корпоративним підприємством? Адже серед них є економічно потужні підприємства, які в змозі придбавати пакети часток, паїв, акцій інших корпоративних підприємств та успішно ними управляти.

Як з'ясувалося, в даному випадку має місце юридично-правова неузгодженість у законодавстві України. Адже в Законі України «Про господарські товариства» в ст. 9 чітко сказано, що товариство (без акценту на акціонерне товариство) має право на території України й за її межами створювати філії та представництва, а також дочірні підприємства згідно з чинним законодавством України.

Як бачимо, за цією ключовою ознакою господарська структура у складі ТОВ і його дочірніх підприємств повністю збігається з поняттям «холдингова компанія», наведеним у Законі України «Про холдингові компанії в Україні». Щоб уникнути цієї правової колізії, достатньо в даному законі у визначенні холдингової компанії замість слів «акціонерне товариство» зазначити «корпоративне підприємство» з відповідним уточ-

ненням його конкретного юридичного статусу, про що йтиметься далі.

Наведена норма Закону України «Про господарські товариства» стосовно можливостей створення ними філій та дочірніх підприємств хоч і не часто, але знаходить своє втілення на практиці. І дійсно, якщо аграрне господарське товариство незалежно від того, чи воно є АТ, чи ТОВ створить два й більше дочірніх підприємств, придбавши контрольний пакет часток, паїв, акцій інших аграрних підприємств, то така господарська структура має усі підстави називатися агрохолдингом.

Як показує дійсність, таких класичних агрохолдингів у вітчизняному сільському господарстві дуже мало. Натомість функціонує багато великотоварних агропромислових формувань (АПФ), які називають агрохолдингами, проте насправді вони часто не є такими. У своїй більшості – це агропромислові холдинги як вертикально інтегровані структури, де аграрна сфера на засадах єдиної власності поєднана з промисловою сферою, а нерідко також із торгівлею, та функціонує в організаційній формі дочірніх підприємств.

Тут ми наголошуємо: саме в організаційній формі дочірніх підприємств. Це принципово важливо, бо чимало функціонує АПФ, які також називають себе агрохолдингами, хоча в них аграрна сфера організаційно представлена відокремленими підрозділами (філіями), а в гіршому випадку – структурними підрозділами головного підприємства, як правило, переробного.

Таке агропромислове формування за своєю організаційно-правовою будовою зовсім не відповідає ключовим ознакам холдингу як особливої господарської структури і фактично є просто цілісним підприємством. Саме завдяки такій цілісності воно, як показує практика, може набувати статусу платника єдиного податку четвертої групи в разі, коли виручка від реалізації сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки становить 75% і більше від чистого доходу такого підприємства. На відміну від такого АПФ, агропромисловий холдинг не може набути статусу платника єдиного податку четвертої групи. Такий статус матимуть лише його дочірні аграрні підприємства за дотримання ними вимог до такого платника, а материнська компанія й інші не аграрного профілю до-

чірні підприємства холдингу (промислові, інфраструктурні, торговельні тощо) сплачують податки на загальних засадах.

Тому речі треба називати своїми іменами, оскільки в дійсності реально функціонують агрохолдинги як такі та агропромислові холдинги, що істотно відрізняються від власне агрохолдингів, а також агропромислові формування як цілісні підприємства, в яких аграрна сфера функціонує в організаційній формі відокремлених, або структурних підрозділів.

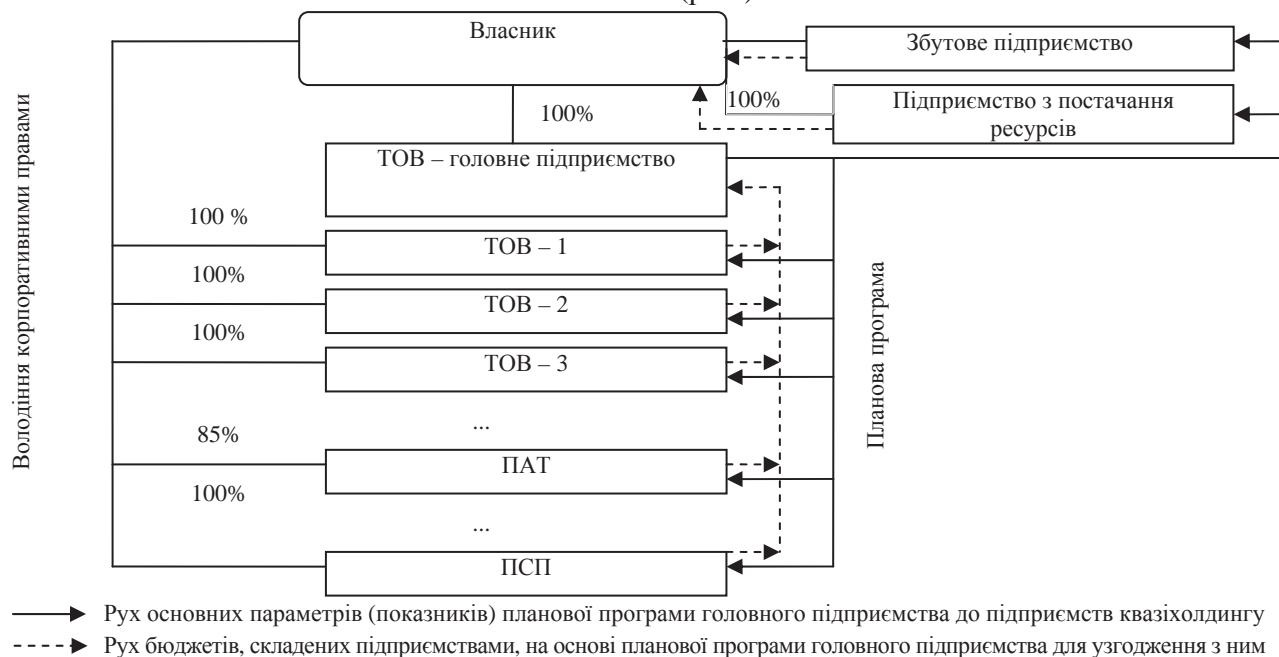
Перш ніж перейти до другої обставини, наголосимо, що в Законі України «Про господарські товариства» (з доповненнями, 2014 р.) сказано, що господарське товариство, крім повного і командитного, може бути створене й однією особою, яка стає його єдиним учасником. Така можливість передбачена також частиною першою ст. 140 Цивільного кодексу України. Причому цією статтею зазначеного кодексу передбачено обов'язковий поділ статутного капіталу таких товариств на частки. Водночас цим кодексом встановлені обмеження щодо такого створення.

Головне обмеження полягає в забороні одноосібно створювати більше, ніж одне товариство. Ця вимога поширюється і на ті випадки, коли особа не створює товариство, а стає його єдиним учасником. Дане обмеження доповнюється ще й таким: товариство, що складається з однієї особи, не може бути єдиним учасником іншого товариства.

Беручи до уваги цю норму Закону, вивчення організаційної будови великих компаній наштовхнуло на думку: а чи насправді низка таких компаній є дійсно холдингами у повному розумінні цього слова? Щоб дати відповідь на це запитання, ще раз нагадаємо норму Закону України «Про холдингові компанії в Україні» щодо поняття холдингової компанії: вона є такою, якщо володіє контрольними пакетами акцій (часток, паїв) не менше двох корпоративних підприємств, іншими словами – двох дочірніх підприємств.

Згідно з міжнародними і вітчизняними стандартами бухгалтерського обліку придбані пакети акцій (часток, паїв) корпоративних підприємств ставляться компанією, що придбала ці акції (частки, паї), на свій баланс, тобто вона повинна відобразити таке придбання у формі № 1 активу балансу й, зокрема, в розділі I «Необоротні активи» в його складовій (статті) «Довгострокові фінансові інвестиції, які обліковуються за методом участі в капіталі інших підприємств». Якщо зазначена умова витримується, то це означає, що створена господарська структура відповідає юридичним ознакам холдингу.

Проте, як з'ясувалося, є далеко не поодинокі факти, коли дана юридична норма при створенні холдингів не витримується. В результаті виникають зовсім інші господарські утворення, які хоч і називають себе агрохолдингами, але насправді вони такими не є (рис.).

Господарське утворення групи підприємств з єдиним власником – квазіагрохолдинг

Як видно з рисунка, таке господарське утворення формується одним власником, який володіє стовідсотковим пакетом часток, паїв, акцій багатьох підприємств, або ж близько до 100%. Але корпоративні права цих підприємств не відображаються в активі балансу головного підприємства, яке також повністю належить власнику. Отже, за ключовими вимогами законодавства України таке утворення не є холдингом. Ми його називаємо квазіхолдингом, у даному випадку – квазіагрохолдингом (від лат. *quasi* – ніби, немовби, майже, а в складних словах – не справжній, фальшивий). Тобто, квазіхолдинг – це не справжній холдинг, або псевдохолдинг. Тут доречно сказати, що у складі квазіхолдингу, крім аграрних, можуть бути й промислові переробні, постачальницькі та торговельні підприємства тощо. Причому головним може стати саме переробне підприємство. Тобто, можна створювати не лише квазіагрохолдинг, а й квазіагропромисловий холдинг із такою ж централізованою системою управління, про що йтиметься далі.

На рисунку автор спробував спрощено показати один із реальних варіантів здійснення управління квазіхолдингом. Головне підприємство, де зосереджені висококваліфіковані спеціалісти, розробляє планову програму, яка доводиться до усіх підприємств квазіхолдингу і містить у собі планові показники, побудовані за принципом «не нижче» або «не вище» певного рівня. Скажімо, не нижче такого-то рівня врожайності чи продуктивності, або витрати на 1 т продукції мають бути не вищими від середніх витрат за останні три роки з урахуванням інфляції тощо.

Задаються також технологічні нормативи, рівень планових цін та інше. На основі цих контрольних планових показників підприємства квазіхолдингу розробляють власні бюджети, які захищають у головному підприємстві. У процесі захисту вносяться необхідні корективи. Власник призначає директорів підприємств, а за потреби – й головних спеціалістів. Такий квазіхолдинг складає консолідовану звітність, проте вона не є юридично чинною. Отже, для квазіхолдингу характерна жорстка централізована система управління та контролю за використанням

ресурсів з усіма наслідками, що звідси випливають.

Висновки. У вітчизняній економічній літературі й практиці багато одних і тих же понять, показників трактуються неоднозначно, що вносить різночитання та непорозуміння серед науковців й управлінців в оцінці важливих економічних явищ і процесів. Сказане безпосередньо стосується також понятійного апарату, що покликаний ідентифікувати великі аграрні та агропромислові компанії. З цього приводу доречно навести влучні вислови Дж. М. Кейнса і П. Самуельсона про «Термінологічне стовпотворіння» [6, с. 63] та «тиранію слів» [10, с. 11] у соціальних науках. Тому виникає потреба в обґрунтованішій сутнісній ідентифікації значених компаній, широко представлених у вітчизняному АПК. У даному контексті нами зроблено спробу дати визначення таким господарським формуванням із ключовими ознаками холдингу або близькими за певними ознаками до нього.

Найперше вважаємо за необхідне уточнити визначення поняття «холдингової компанії», що наведене в Законі України «Про холдингові компанії в Україні», оскільки воно є базовим, основоположним для визначення інших понять. *Холдинг (холдингова компанія)* – корпоративне підприємство з юридичним статусом, акціонерне товариство, або товариство з обмеженою відповідальністю, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств.

Наведене трактування холдингу дає підстави для такого визначення агрохолдингу й агропромислового холдингу:

агрохолдинг – аграрне корпоративне підприємство з юридичним статусом АТ або ТОВ, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами часток, паїв чи акцій двох або більше аграрних підприємств. До складу агрохолдингу можуть входити і дочірні підприємства такого профілю, як збутові, торговельні, інфраструктурні;

агропромисловий холдинг – переробне корпоративне підприємство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами час-

ток, паїв чи акцій двох або більше аграрних підприємств. До складу такого холдингу можуть входити й дочірні переробні підприємства та дочірні підприємства іншого профілю (збутові, торговельні тощо).

Є також потреба в ідентифікації інших великих агропромислових господарських структур, які не є холдингами, хоча асоціативно сприймаються саме такими, зокрема:

агропромислове формування як цілісне підприємство – переробне підприємство, що орендує землю сільськогосподарського призначення, в якому аграрна сфера організаційно функціонує на засадах відокремлених підрозділів (у гіршому випадку – структурних підрозділів).

У науковій літературі й у практиці окремі суб'єкти господарювання називають агрофірмами, маючи на увазі, що це аграрне підприємство, яке розвиває переробне виробництво. На нашу думку, доцільніше оперувати поняттям **агропромислове підприємство**. Це таке підприємство, що є платником єдиного податку четвертої групи, в якому створене переробне виробництво, частка від реалізації продукції якого становить не менше 20% від загального обсягу чистого доходу (грошової виручки) підприємства. Мається на увазі, що переробне виробництво в такому підприємстві стало однією з голо-

вних галузей, яка відіграє істотну роль у формуванні його доходів і зміцненні фінансово-економічного стану.

Що ж стосується квазіхолдингів, то ще раз наголосимо, що це господарська структура, яка створена без урахування вимог вітчизняного законодавства й за окремими суттєвими ознаками навіть суперечить йому. По-перше, не витримується вимога щодо необхідності взяття на баланс материнською (головною) компанією часток (паїв) корпоративно залежних від неї підприємств. По-друге, порушена ст. 140 Цивільного кодексу України щодо заборони одноосібно створювати більше, ніж одне господарське товариство, включаючи і випадки, коли особа не створює товариство, а стає його єдиним учасником.

У наведеному ж нами прикладі одна особа є єдиним учасником аж чотирьох ТОВ та водночас вона є одноосібним власником ще трьох підприємств: приватного сільськогосподарського підприємства, збутового підприємства і підприємства з постачання ресурсів. Отже, квазіхолдинги знаходяться за межами правового поля й без відповідної організаційно-правової перебудови не мають права на існування, оскільки породжують безпрецедентну концентрацію влади в одних руках.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільськогосподарства / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С.3-15.
2. Гаврилюк А. Агрохолдинги України: взгляд изнутри [Електронний ресурс] / А. Гаврилюк, В. Лапа. Режим доступа: <http://www.agrobusiness.kiev.ua/uk/about/1360049084/1363624026>.
3. Данкевич А.Є. Організаційно-економічні засади розвитку агрохолдингів / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 69-74.
4. Дем'яненко С.І. Специфіка організаційно-економічної складової великотоварних агропромислових формувань та її вплив на їх функціонування / Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Проблеми управління у великотоварних агропромислових формуваннях, №33. – К.: Міністерство науки і освіти України, КНЕУ, 2015. – С.86-99.
5. Єранкін О.О. Маркетинг в АПК України в умовах глобалізації: моногр. / О.О. Єранкін. – К.: КНЕУ, 1999. – 420 с.
6. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 454 с.
7. Лупенко Ю.О. Агрохолдинги в Україні та поселення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю.О. Лупенко, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. – № 7. – С.5-21.
8. Ніценко В.С. Роль агрохолдингів у розвитку сільських територій / Ніценко В.С. / Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. Проблеми управління у великотоварних агропромислових формуваннях, №33. – К.: Міністерство науки і освіти України, КНЕУ, 2015. – С. 293-302.
9. Розвиток аграрних холдингових формувань та заходи з посилення соціальної спрямованості їхньої діяльності / [Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф., Малік М.Й.]. К.: ННЦ «ІАЕ», 2014. – 46 с.
10. Самуэльсон П. Экономика: в 2-х т. / П. Самуэльсон. – М.: НПО «Алгон», 1992. – Т. 1. – 510 с.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2015 р.

* * *

*А.С. ФЕДОРОВА, аспірант**
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Ефективна взаємодія у колективі як важлива складова формування корпоративної культури підприємства

Постановка проблеми. Поведінка, взаємодія та спілкування працівників між собою і керівництвом у всіх сферах діяльності людини, включаючи агропромисловий комплекс, формує певну культуру організації виробництва, тобто корпоративну культуру. У сучасних умовах виробництва спостерігається підвищення рівня стресу, частки негативних емоцій, зростання конкуренції, що призводить у робочих колективах різних галузей економіки до розвитку таких негативних явищ, як незадовільні комунікації, конфлікти, пресинг, що зумовлює зниження продуктивності праці та погіршення якості продукції.

Особливість формування, прояву складових корпоративної культури в різних установах, організаціях, підприємствах потребують активізації наукових досліджень із цих питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розв'язанню проблеми формування корпоративної культури, зокрема її складових, присвячено чимало наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних учених. Питання пресингу – моббінгу досліджували такі вчені, як Х. Лейманн [1, 2], Н. Девенпорт [5], Х. Колодей [10], Т. Алексеєнко [3], Л. Єрмалович, Ю. Шинкарь [6], Є. Ільїн [8], В. Євдокимов, Ю. Конотопцева [7], І. Лагутіна [11], А. Пасічник [13], А. Маренич, Н. Мехеда [12], А. Кирейчев [9], Н. Чередніченко [15] й ін.

Мета статті – проаналізувати окремі складові корпоративної культури, зокрема, поняття «моббінг», порівняти його з таким поняттям, як «буллінг», охарактеризувати причини появи моббінгу та його вплив на діяльність колективу підприємства (організації), показати прояви моббінгу на прикладі колективу науково-дослідного інституту сфери агропромислового виробництва й обґрунтувати необхідність боротьби з цим явищем.

Виклад основних результатів дослідження. Однією з основних проблем у колективі є психологічний пресинг – моббінг (від англ. слова «to mob» – нападати зграєю, грубіянити, цькувати, «mobbing» – цькування, «mob» – натовп, збіговисько, зграя [7, 6, 9, 10]). Уперше цей термін застосовано у 1958 році в біології етологом Конрадом Лоренцом для позначення «явища у тваринному світі, коли зграя травоядних нападає на хижака» [13,10]. Став відомим цей термін у 60-х роках після публікації роботи шведського лікаря Пітера-Пауля Хайнеманна, в якій жорстоке поводження одних дітей до інших він зрівняв з агресивною поведінкою тварин і назвав це моббінгом [10, 8]. Після виходу його книги, яка стала бестселером, цей термін одержав широке визнання [10]. Уперше у сучасному значенні – для позначення цілеспрямованого психотерору на робочому місці – його використав шведський психолог, учений, який мав наукові ступені із психології та психіатрії, Хейнц Лейманн у своїй монографії «Моббінг, переслідування на роботі» на початку 80-х років ХХ ст., провівши дослідження цього явища у робо-

* Науковий керівник – Л.В. Харкянен, кандидат економічних наук, доцент.
© А.С. Федорова, 2015

чих колективах Швеції [1, 2, 12, 15, 5, 11, 10]. Він розглядав моббінг як «психологічний терор, який включає систематично повторюване вороже і неетичне відношення одного або кількох людей, спрямоване проти іншої людини, в основному однієї» [5].

В опрацьованих нами статтях подано різні трактування цього явища. Більшість науковців вважають, що моббінг – це психологічний терор [6, 9, 5, 11, 3, 14, 13], або колективний психологічний терор [6, 14, 7, 5]. Існують й інші думки: його бачать як цькування [6, 7, 5], психологічний тиск, або як тривалий психологічний тиск [15], негативні дії [9, 5], психологічне притиснення [15], несправедливе ставлення, знущання, дискримінацію [3, 15], незадовільну поведінку [5], психологічне гноблення [11], нападки і притиснення [4], психологічні утиски [3, 14], нанесення шкоди [14], моральне переслідування [9].

Більшість авторів уточнюють, що моббінг триває досить довго [9, 15], може бути щодня, або з періодичною постійністю [11, 5, 14], систематично повторюватися [6, 3, 5, 13, 14]. Проте, на нашу думку, заслуговують на увагу прояви моббінгу, навіть якщо вони тривають час від часу, або є одиничними, що змушує замислитись і бути насторожі можливої появи моббінгу в усьому його обсязі.

Науковці поки що не дійшли єдиної думки щодо об'єктів моббінгу (в нашому дослідженні ми вживаємо слово «об'єкт» замість слова «жертва», погоджуючись із думками Колодей та Лейманна [10, 8]). Н. Чередніченко, А. Маренич, Н. Мехеда [15, 12] вважають, що у моббінгу немає уподобань в об'єктах. Від нього потерпають молодь і люди похилого віку, чоловіки й жінки, новачки та професіонали, працівники як приватних, так і державних підприємств різних сфер діяльності [12]. Професор університету Саффолку Д. Ямада [5] назвав моббінг діями, «загальними для всіх або тими, які не розрізняють статус».

О. Сорока основною ознакою, за якою моббінг вибирає собі об'єкт, вважає престижність – чим престижніше місце, тим більша ймовірність піддатися моббінгу [14]. «Новенькі», «білі ворони» часто піддаються

моббінгу, про що наголошують В. Євдокимов, Ю. Конотопцева [7].

Можливими об'єктами моббінгу Цушлаг бачить, зокрема, представників меншин, інвалідів, іноземців [13]. І. Лагутіна також підтримує цю думку і виділяє такі об'єкти моббінгу: «представники... меншин, особи, які мають... відхилення» [11].

Т. Алексеєнко наголошує, що це «аутсайтери.....найбільш яскраві, сильні особистості», а Л. Єрмалович, Ю. Шинкарь вважають, що це – «молоді співробітники, які виділяються...неординарними здібностями, компетентністю, креативністю» [4, 3, 6]. Тобто там, де присутня «інакшість» і/або «самість» [3]. Н. Чередніченко зауважує, що об'єктами горизонтального моббінгу можуть стати ті, які мають успішність, і цю ж інакшість [15]. У пункті інакшість підтримують цього науковця В. Євдокимов, Ю. Конотопцева, Е. Гладкая стверджує, що основний об'єкт – як молодий, успішний колега, так і більш досвідчений, які викликали негативну емоцію. У даному випадку йдеться про заздрість до молодого колеги або заздрість до досвідченого колеги через прихильне ставлення до нього керівництва [4].

Враховуючи вищевказані ознаки, ми схиляємося до такого визначення поняття «моббінгу»: моббінг – це дія групи, пов'язана з психологічним тиском, терором та об'єктом якої є інша людина.

Західні вчені дійшли висновку, що частіше моббінг виникає в організаціях, які мають проблеми, зокрема такі [4, 6, 10, 12]: неясно виражені цілі організації й стратегії її розвитку; недостатньо навичок управління у керівництва; немає або недостатній зворотний зв'язок; недостатня визначеність меж відповідальності та службових обов'язків; нечітко визначений механізм прийняття рішень; нечіткий поділ праці між підрозділами або співробітниками, без урахування освіти, навичок, практики, досвіду, рис характеру, темпераменту, рівня кваліфікації, професії; немає чітких посадових інструкцій; можливість дублювання завдань; непередуманий розподіл навантаження; керівники залишають без уваги інтриги і закулісні ігри, що відбуваються у колективі, їх прибічників; дублювання обов'язків або ко-

ли обов'язки формально не покладені ні на кого; недосконала організація інформаційних потоків у підприємстві, за якої володіння інформацією є свого роду владою; плинність кадрів, відсутність системи кадрового руху й можливостей кар'єрного зростання; наявність інтимних або родинних зв'язків між підлеглими та керівництвом; недостатня самоорганізація деяких працівників.

Учені вказують на різні причини моббінгу, зокрема: інстинкт самозбереження; страх втратити своє робоче місце; страх перед новенькими; заздрість до розуму, молодості, професіоналізму, грошам, здоров'ю, а також, на нашу думку, швидкому і легкому руху по кар'єрних східцях, успішності й креативу, щасливому сімейному і професійному життю; прагнення до завоювання авторитету та безумовної поваги; бути наближеним до керівництва, бути «улюбленцем», а для цього вислугуються перед начальством; корисливі мотиви заради домагання якихось привілеїв; боротьба за владу; стрес через монотонну, нудну роботу; недовантаженість роботою, неробство, а також, на нашу думку, неприйняття людини, яка краща за тебе, замість того, щоб учитися у неї і самовдосконалюватися, зверхність над іншими [3, 4, 6, 7, 9 – 11, 14, 15].

Причиною моббінгу з боку керівника може бути така ситуація: була людина на низькій посаді, всі її знали, вона пішла в іншу установу, років через 15-20 повернулася на високу керівну посаду, є свідки минулого, які були, коли вона там працювала 15-20 років тому, а керівник хотітиме їх позбутися через страх того, що вони можуть проговоритися, можуть повідомити, коли він десь щось не те сказав, вони знають його недоліки, слабкі сторони.

Якщо керівник сповідує принцип: правило № 1. Я завжди правий. Правило № 2. Якщо ні, то дивись правило № 1.

Людина не приймає тих, хто має іншу думку, не таку як у нього, волелюбну людину, бо він не може ними управляти, повністю їх контролювати, що, безумовно, викликає страх: а що ця людина зробить, як діятиме у майбутньому, в інших ситуаціях, страх втратити авторитет найкращого.

Моббінг, на нашу думку, також розвивається, якщо керівник ставиться до підлеглих як до гвинтиків у механізмі; нема на кого спертися об'єкту, у кого просити допомогу; слабкий зворотний зв'язок під час здійснення комунікацій; низькі моральні якості; принципи; різні ціннісні орієнтації між членами колективу, між працівниками та керівником, а також чітко не прописаний механізм покарання тих, хто винен у психологічному насиллі; ігнорування появи неформального лідера; поблажливе ставлення до інтриг; неповажливе, нетолерантне ставлення один до одного; безвідповідальність за протиправні, низькоморальні вчинки і дії [3]; приклад неадекватної поведінки керівника. Керівники, які не приділяють достатньої уваги такому явищу, як моббінг, роблять вигляд, що їх це не стосується, цього явища немає, тим самим неусвідомлено потурають моббінгерам; небажання «виносити сміття з хати» [3].

Тобто основним, хто має за всім цим слідкувати, є керівник.

Причинами моббінгу може бути конфлікт, який виникає через різні зміни [5]; жорстка конкуренція [13]; поділ колективу для того, щоб ними легше було управляти й маніпулювати [4]; одноосібне керівництво [14]; пасивна позиція об'єкта; необ'єктивність керівника – бере до уваги більш за все думку своїх «любимчиків» і вигороджує їх; явище так званого «кумівства».

На нашу думку, причинами моббінгу можуть також бути: встановлення мінімального рівня заробітної плати, низька динаміка зростання заробітної плати, зменшення витрат на відрядження, недосконала власна тарифна сітка та схеми посадових окладів, непродумане, несправедливе співвідношення в оплаті праці між різними категоріями працюючих, непродумана системи преміювання, доплат і надбавок.

До цього слід додати страх та заздрість як основні причини появи моббінгу, початку моббінг-дій.

При появі «білої ворони» в колективі, кращої за інших співробітників, членам колективу треба докласти більше сил до своєї роботи, змінити себе.

Якщо «біла ворона» гірша за інших, тоді колективу треба напружуватися й проводити подвійну роботу, оскільки відбувається порушення режиму в колективі, може від цієї людини йти нашіптування керівнику про колектив і тільки від керівника залежить скільки це продовжуватиметься, чи він це зупинить зразу, чи йому буде вигідно утримувати на контролі колектив, тримати його у страху – знову все залежить від керівника. Тобто всі «білі ворони» вносять дисонанс у колектив.

Усталені стереотипи, їхня негнучкість, непластичність у судженнях, надмірна «правильність», догматизм, заважають колективу сприймати інакшість людини.

«Незаперечний авторитет» (кумир), на нашу думку, створюють для того, щоб було легше управляти людиною, тоді вона сприймає інформацію без обдумування, а звідси – збільшується зверхність над іншими у самого «авторитета».

Соціально-економічна, політична нестабільність, непродумана податкова політика, економічна криза, великі податкові відрахування, нестабільність законодавчої бази, зниження рівня доходів, високий рівень безробіття, висока конкуренція на одне робоче місце, висока інфляція, зниження рівня реальної заробітної плати, підвищення величини індексу споживчих цін і, як наслідок, зниження показника купівельної спроможності призводять до втрати економічного інтересу працівника та зниження продуктивності праці.

Проте в будь-якій ситуації людина завжди повинна залишатися Людиною. Особливо у тяжких ситуаціях проявляється справжня сутність людини.

Коли працівник не погоджується з думкою керівника, останній може бути незадоволеним, тому може бути моббінг за допомогою розповсюдження пліток, що працівник – «невіглас», йому задають незручні питання, які виставляють працівника з незручного боку.

Моббінг, на нашу думку, може розвиватися через підлабузництво, комплекс «Наполеона», комплекс непереможності й «всезнайки», непогрішності, бажання відчувати всесилля, всевладдя; влаштування перего-

нів, де основне для керівника – вивершитися, дати оцінку, бажання самоствердитися за рахунок підлеглого, відчувати зверхність над іншими – бажання відчувати себе «могутнім ляльководом» [7].

Викликати явища моббінгу може, наприклад, призначення нового керівника колективу, в якому є сильно виражений неформальний лідер. У цьому випадку планування змін керівником, його поспішні рішення, нав'язування новим керівником зразу ж своїх правил можуть викликати опір [7]. Проте, на нашу думку, при всіх інших сталих елементах, але без неформального лідера запровадження нового через страх змін і страх нового також може викликати моббінг.

Серед явищ морального пресингу ще виділяють буллінг. Роланд, Пікас, Хайнеманн [8], Алексеєнко [3] визначають в моббінгу й буллингу відмінності. Вони пропонують їх розрізняти за принципом – хто виступає в ролі суб'єкта здійснення морального тиску. Якщо це група, яка тисне на іншу групу або одну людину, то це моббінг. Якщо в ролі «агресора» виступає одна особа і проводить моббінгуючі дії по відношенню до працівника або групи працівників, то це буллінг [8, 3].

Причинами буллингу є: жадоба влади, яка провокується заздрістю й страхами людини [15], невирішені конфлікти [7, 15]; гнітюча психологічна атмосфера [15], невпевненість, наявність інших комплексів, самозакоханість буллерів [3].

Як бачимо, суттєвих відмінностей між моббінгом і буллингом немає, отже, ми вважаємо, що причини виникнення моббінгу можна віднести також до буллингу й навпаки.

На нашу думку, ключовими причинами того, що людина схильніша стати об'єктом мобберів, є: низька її самооцінка, незадовільні, деструктивні принципи її життя та діяльності, незнання керівником правил побудови гармонійних взаємовідносин, незгуртованість колективу; відсутність відкритості, чесності, щирості, прозорості у взаєминах в колективі; подавлення своїх істинних емоцій, манера «робити вигляд бурхливої діяльності», «пускати пил в очі» і вводити людей в оману; фізичний, психоемоційний стан працівників.

Найчастіше виділяють горизонтальний («на рівні однієї професійної групи або одного структурного підрозділу» – «співробітники проти колег») та вертикальний («моральне переслідування по вертикалі управління»): вертикальний зверху – «керівництво проти підлеглого» (боссинг), вертикальний знизу – «підлеглі проти керівництва» моббінг [11, 6, 3]. Сендвіч-моббінг – «одночасне цькування і по вертикалі, й по горизонталі» [3]. Через подібність моббінгу та буллінгу є всі підстави виділяти горизонтальний і вертикальний, сендвіч-буллінг.

Моббінг «по вертикалі» здійснюється через бажання прибрати або на деякий час позбутися конкурента чи небажаних [9, 11, 3, 4]; звільнити собі місце для подальшого просування по службі [9, 4, 14], провести на чинь посаду когось зі «своїх» [14], помститися» [9, 4, 14], самоутверджуватись та одержувати життєві блага за рахунок інших [3]; підвищити свій авторитет [11]; людина хоче одержувати від підлеглого щось (як кажуть, за спасибі) – ідеї, розробки тощо, проте підлеглий може не захотіти цього робити, а також грати у маніпулятивні ігри, тоді можуть почати моббінгувати працівника, змушуючи його це робити під великим психологічним тиском, брехнею і маніпулюванням. Це й буде той самий моббінг.

Т. Алексеєнко [3] доповнює, що «основними механізмами розвитку моббінгу й буллінгу є заздрощі та конкуренція, неприйняття інакшості, бажання підкорити когось власній волі, витіснити когось із...колективу, принизити, страх».

Однією з помилок, яка може призвести до моббінгу підлеглих чи керівника, вважаємо, наприклад, те, що заздалегідь не перевірили у заступника завідувача відділу (кафедри) його здатності управляти колективом. Завідувач відділу (кафедрою) може звільнитись, а заступник, який став на керівну посаду, не в змозі управляти підлеглими. Вважаємо за необхідне виокремити ще такі моббінг-дії для наукових і педагогічних працівників: приписування заслуг (або частини роботи) іншого собі, невизнання заслуг, немає гідної оплати праці, соціального пакета, соціального захисту, невизнання роботи науковця (неприйняття його роботи), «зарубування»

робіт, бути на заваді одержання визнання, заслужених нагород, недостатнє матеріальне заохочення, ставлення під сумнів професійної репутації, зштовхування підлеглих керівником, дописування у співавтори за методом старшинства, хоча ці люди навіть не брали участі у підготовці матеріалів, публікацій, невиконання своїх обов'язків керівниками та перекладання їх на підлеглих, залякування, непомірне завантаження підлеглих роботою, «завтра на вчора» робота потрібна бути зроблена.

Є різні стилі поведінки моббінгера-жінки і моббінгера-чоловіка.

Жінки найчастіше: висміюють людину перед іншими, за її спиною погано про неї говорять, поширюють чутки, не дають можливості висловитися, сміються над фізичними вадами, говорять натяками, а не прямо, тиснуть, постійно критикуючи роботу. Чоловіки ж найчастіше: усно погрожують, чим тиснуть на людину, як покарання постійно доручають їй нову роботу, критикують політичні чи релігійні переконання, не розмовляють з об'єктом моббінгу, призначають людину туди, де вона буде ізольована від інших, постійно перебивають, неправильно оцінюють її роботу, примушують до принизливої праці, до роботи, що ображає людську гідність.

Таким чином, жінки ставлять перед собою ціль – підірвати соціальний авторитет, чоловіки – професійний [10].

Розглядаючи питання моббінгу, доречно зупинитися на його проявах. Основними проявами моббінгу є: приховування необхідної інформації [6, 11, 5, 13]; соціальна ізоляція [6, 15, 11, 3, 5, 13]; наклеп (і за спиною об'єкта) аж до приписування людині діагнозу фізично або психічно хворого [6, 10, 11, 5]; інтриги [12, 15, 14]; систематична публічна критика [3]; хамство [12, 15]; поширення безпідставних чуток [3]; висміювання [6, 11, 5]; залякування [3, 5]; крики [6, 11, 5]; різного роду приниження [12]; нападки, що ущемляють почуття власної гідності [5]; відмова в допомозі та спілкуванні [12]; ігнорування прохань [12]; провокування стресових ситуацій [12]; чвари [12, 15]; підсиджування [12, 15]; ставлення під сумнів професійної компетентності [12]; ігно-

рування успіхів працівника [12]; блокування ініціатив [3]; негласний бойкот [12]; донос [6]; блокування роботи [9, 12] тощо.

Опитування, яке проводилося нами, дало змогу виявити основні прояви моббінгу в наукових, науково-педагогічних колективах. Для прикладу наводимо результати опитування у науково-дослідному інституті, який з етичних причин не називаємо.

Найбільше респонденти відзначили такі прояви моббінгу (рис.):

1) відсутність матеріального стимулювання й підвищення заробітної плати – 26,67%;

2) приховування необхідної інформації – 10%;

3) недозволений тон спілкування – 10%;

4) інтриги – 10%;

5) ставлення під сумнів професійної компетентності – 6,67%;

6) навантаження працівника дорученнями, які нижче його компетентності – 6,67%.

Оскільки нами прирівняно моббінг до буллінгу, такі прояви буллінгу можемо застосувати до моббінгу і навпаки: зловмисне переслідування окремих осіб [3, 15]; жорстокість; приниження честі, гідності та ділової репутації працівника; відсутність делегування повноважень; безпідставне вказування на службу невідповідність [15]; авторитарна й безкомпромісна позиція формального чи неформального лідера по відношенню до інших; систематичні та публічно висловлювані невдоволення; присікування; дорікання; «цькування»; протистояння по відношенню до групи свого членства [3], в основі яких суб'єктивні ставлення, а не об'єктивна оцінка.

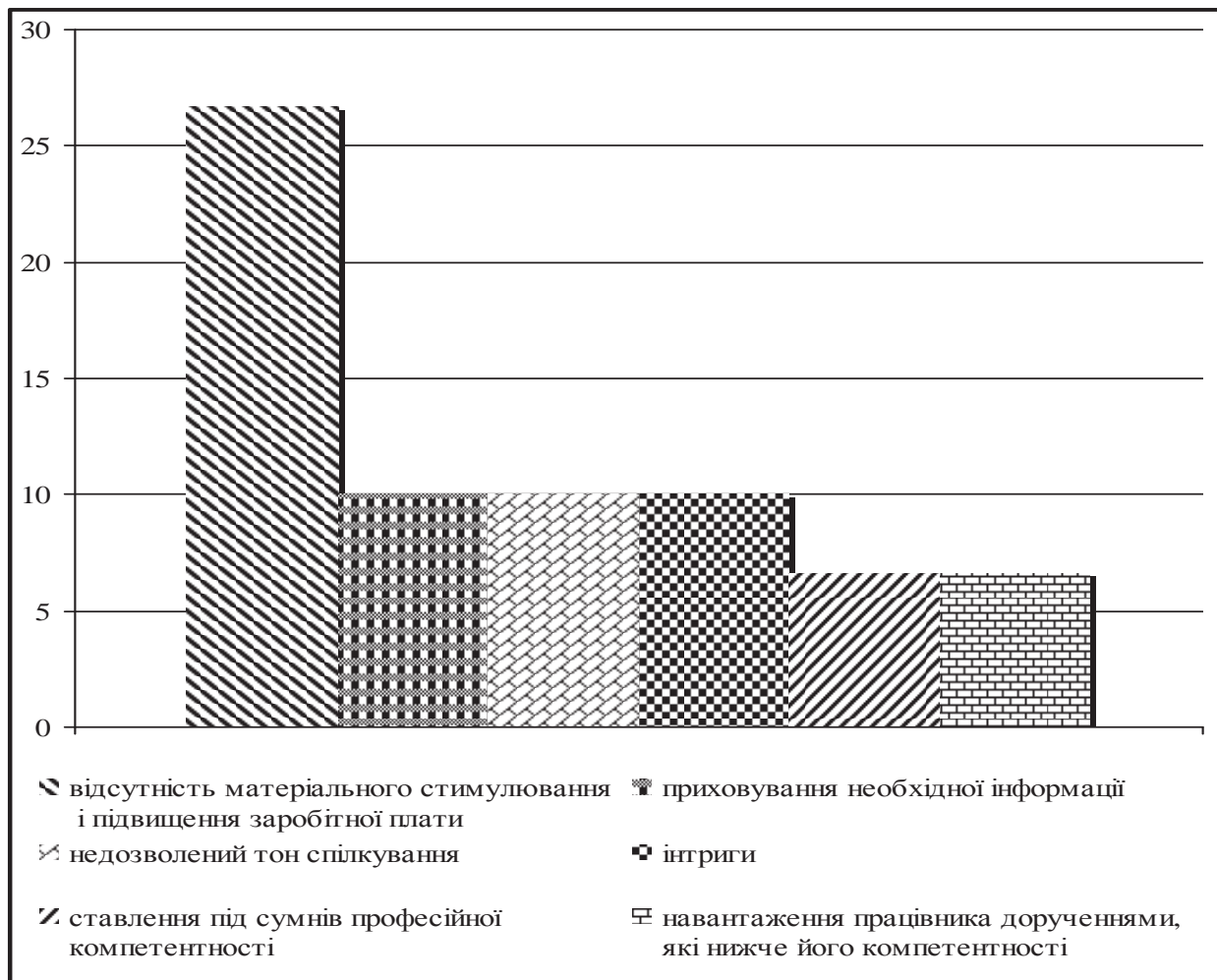
Особливо високий ризик моббінгу для людей, які мають фізичні захворювання, люди похилого віку, люди, які вже мають фізичні відхилення, різні залежності (наприклад, від алкоголю, тютюну). Більшість моббінг-дій це найчастіше: перебивання, натяки, відсутність конкретних пояснень, обмеження можливості висловитися, соціальна й виробничо-організаційна ізоляція.

Жорстокі методи моббінгу застосовуються рідше: загроза, застосування сили, жорстокі поведінки, «прочуханка» [10].

Унаслідок цих моббінг-дій (буллінг-дій) у підприємстві (організації): прибуток скорочується; відбувається велика плинність кад-

рів; знижується мотивація праці; блокується креативне мислення; збільшується чисельність працівників, які відсутні на роботі через хвороби та відпустки за свій рахунок; організація втрачає цінних співробітників (передчасний відплив професіоналів – передчасний вихід на пенсію); витрати на пошук, набір, відбір і введення нових співробітників у курс справи; час на адаптацію новачка до нових співробітників та останніх до нього; простої через саботаж; пропускають роботу через найменший привід; страждає соціально-психологічний клімат у колективі; зростає кількість помилок; велика вірогідність неправильно прийнятих рішень; зростає кількість невчасно прийнятих рішень, систематичне утримання від процесу прийняття рішень; приховування інформації або навмисне її спотворення і робочий процес зупиняється, настають фінансові збитки від моббінгу, а також збільшується відсоток браку; не виконуються замовлення клієнтів та як наслідок втрачаються клієнти; підривається репутація [6, 7, 9, 10, 12, 15].

Потерпає від моббінгу передусім людина – працівник підприємства (організації). Зростає незадоволення; знервованість і байдужість; страх помилитися; сумнів у своїх здібностях; знижується самооцінка; може спостерігатися пасивність, інертність, втрата мотивації; придушення емоцій; тривала відсутність людини на роботі (по причині хвороби); людина демотивована; фіксуються деякі випадки немотивованої агресії; підривається репутація й професійна компетентність; страждають відносини; фіксуються труднощі з концентрацією уваги; порушуються встановлені правила чи занадто суворо їх дотримують; знижується працездатність; погіршуються результати праці, якість роботи; часті випадки стресових ситуацій, через що послаблюється імунітет; як наслідок, формуються функціональні порушення в організмі: спочатку головний біль і безсоння, пізніше починає непокоїти серце та шлунок [5, 7, 10, 13, 15]; а далі відбувається пошук виходу із такої ситуації, бажання змінити роботу, але далеко не в усіх. Частина людей так і не знаходить виходу з цієї ситуації.

Прояви мобінгу в колективі науково-дослідного інституту сфери агропромислового виробництва

Джерело: Власні дослідження.

Моббінг призводить до зниження ефективності роботи всього колективу [15], падає продуктивність праці [4]; поступово, але неухильно відбувається спад довіри між колегами та до керівників [15], згуртованість колективу зменшується, люди не можуть на повну силу працювати.

Висновки. Дослідженнями встановлено, що існують різні трактування моббінгу. В основному науковці вважають, що моббінг – це психологічний терор, або колективний психологічний терор.

Більшість авторів уточнюють, що моббінг триває досить довго, може бути щодня або з періодичною постійністю, систематично повторюватися. На нашу думку, заслуговують на увагу прояви моббінгу, навіть якщо вони тривають час від часу або є одиничними.

Причинами моббінгу може бути конфлікт, який виникає через різні зміни; жорст-

ка конкуренція; поділ колективу для того, щоб ним легше було управляти і маніпулювати; одноосібне керівництво; непередумане, несправедливе співвідношення в оплаті праці між різними категоріями працюючих; непередумана системи преміювання, доплат та надбавок.

Причинами ж буллінгу є: жадоба влади, яка провокується заздрістю й страхами людини, невирішені конфлікти; гнітюча психологічна атмосфера, невпевненість, наявність інших комплексів, самозакоханість буллерів.

Доведено, що суттєвих відмінностей між моббінгом і буллінгом немає, отже вважаємо, що причини, прояви, наслідки моббінгу можна віднести й до буллінгу і навпаки.

У результаті цих моббінг-дій підприємство (організація) зазнає значних збитків, відбувається велика плинність кадрів; знижується мотивація праці, працездатність; страж-

дає соціально-психологічний клімат у колективі. Передусім потерпає від моббінгу людина – працівник підприємства (організації), знижується ефективність роботи всього колективу, продуктивність праці; поступово, але неухильно відбувається спад довіри між колегами та до керівників. Лише ефективна взаємодія у колективі сприяє формуванню високого рівня корпоративної культури підприємства.

Явище моббінгу все ще присутнє у трудових колективах підприємств, установ, організацій, з яким потрібно вести боротьбу.

Цими питаннями займаються економісти, юристи, педагоги, психологи, лікарі, журналісти.

Аналіз окремих складових корпоративної культури на прикладі колективу науково-дослідного інституту сфери агропромислового виробництва показав, що найпоширенішими проявами моббінгу є: відсутність матеріального стимулювання й підвищення заробітної плати; приховування необхідної інформації; недозволений тон спілкування.

Наступна наша публікація буде пов'язана з методами боротьби з моббінгом і буллінгом.

Список використаних джерел

1. Інтернет – джерело: <http://www.leymann.se/deutsch/frame.html> - домашня сторінка доктора Лейманна
2. *Leymann H.* Mobbing : Psychoterror am Arbeitsplatz und wie man sich dagegen wehren kann/ Heinz Leymann. - Reinbek bei Hamburg : Rowohlt-Taschenbuch-Verl., 2006. - 187s.
3. *Алексєєнко Т.Ф.* Явища моббінгу та буллінгу як актуальні соціально-педагогічні проблеми взаємовідносин групи і особистості / *Т.Ф. Алексєєнко* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2012_96//Aleks.pdf.
4. *Гладкая Е.А.* Моббинг: эмоциональное насилие на работе / *Е.А.Гладкая*// Управление развитием. – 2010. – № 701(33). – С. 219-220.
5. *Дэвэнпорт Н.* Эмоциональное насилие на работе: молчаливое увлечение? / *Н. Дэвэнпорт* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/mobbing.htm>.
6. *Ермалович Л.П.* Формирование корпоративной культуры: моббинг и его профилактика / *Ермалович Л.П., Шинкарь Ю.Ю.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/19431>.
7. *Євдокимов В.О.* Шляхи подолання моббінгу в управлінні персоналом державної служби / *В.О. Євдокимов, Ю.В. Конотопцева* // Актуальні проблеми державного управління. – 2012. – №. 2. – С. 331-337.
8. *Ильин Е.П.* Психология агрессивного поведения / *Е.П. Ильин.* — СПб.: Питер, 2014. —368с. (Ilin Ye. P. Psikhologiya agressivnogo povedeniya. — SPb.: Piter, 2014. —368s.).
9. *Кирейчев А.* Моббинг как социально-психологическое явление в сфере управления человеческими ресурсами / *А. Кирейчев* // Культура народов Причерноморья. — 2005. — № 58. — С. 43-45.
10. *Колодей К.* Моббинг. Психотеррор на рабочем месте и методы его преодоления / *К. Колодей* ; пер. с нем. — Харьков: Гуманитарный Центр, 2007.— 368 с. (*Kolodey K. Mobbing. Psikhoterror na rabochem meste i metody yego preodoleniya / Per. s nem. — Kharkov: Gumanitarnyy Tsentr, 2007. — 368 s.*).
11. *Лагутіна І.В.* Моббінг на робочому місці: правовий аспект / *Лагутіна І.В.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v57/18.pdf>.
12. *Маренич А.І.* Про проблеми моббінгу в трудових колективах / *А.І. Маренич, Н.Г. Мехеда* // Зб. наук. праць «Вісник Університету банківської справи Національного банку України». – 2010. – № 3(9). – С. 326-328.
13. *Пасічник А.О.* Психолого-педагогічний аналіз історичного аспекту поняття «моббінгу» /*А.О. Пасічник* // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців за соціономічним профілем : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., Хмельницький, 22–23 трав. 2010 р. – Хмельницький: ХНУ, 2011. – С. 69-70.
14. *Сорока О.В.* Сутність, наслідки та профілактика моббінгу у трудових колективах / *О.В. Сорока* // Сборник научных трудов SWorld: Матер. междунар. науч-практ. конф. «Современные направления теоретических и прикладных исследований – 2013». – Одесса, 2013. – Вып. 1. –Т. 32. – С. 32-38.
15. *Чередніченко Н.А.* Моббінг і буллінг у трудовому процесі / *Н.А.Чередніченко* // Право і Безпека. – 2012. – №. 3. – С. 285-288.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2015 р.

* * *

Аграрні перетворення в Україні на рубежі XX–XXI ст.

Із роками не просто досягнути зроблене й об'єктивно оцінити процеси та явища, які відбулися в економіці України у пострадянський період.

Майбутнє детермінується минулим, тому завданням економістів–дослідників є ґрунтовний розгляд передумов, ідеологічних засад, економічних і організаційних аспектів та практичних результатів цих змін із тим, щоб забезпечити послідовність наступності й застерегти від витоків негативних соціальних збурень.

Серед ґрунтовних публікацій на цю тему виділяється книга П.І. Гайдуцького «Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні»^{*}.

Рецензоване науково-публіцистичне видання вирізняється системним мисленням, умінням виділити основну ідею дослідження реформ, передбачити наслідки державної регуляторної політики в період трансформації суспільно-політичного ладу, а також розкриттям політичної та державницької ролі Президента України Л.Д. Кучми у здійсненні аграрних перетворень.

Успіх видання ґрунтується на тому, що автор – відомий учений–економіст, академік Національної академії аграрних наук України Павло Іванович Гайдуцький у період системних реформаційних перетворень на селі працював Академіком–секретарем відділення економіки Української академії аграрних наук, головою Держкомзему, Міністром сільського господарства і продовольства України, радником Президента України, а з 2009 року працює директором Інституту стратегічних оцінок, який займається аналізом та оцінкою політичних, макроекономічних і міжнародних політико-економічних процесів. Він брав особисту участь у розробці багатьох законопроектів та нормативних

актів Президента України і Кабінету Міністрів України і є активним учасником реформ.

Архітектоніка видання побудована на історико-економічному зіставленні причин і передумов, способів та результатів проведення Столипінської й «Кучмівської» аграрних реформ.

Хоча ці дві реформи об'єднують їхнє селянське спрямування, сам автор визнає, що деякі паралелі між цими різними епохами суспільного розвитку проводити некоректно (с. 88). Роз'єднує їх не лише час, а також масштабність і результативність у правовому, економічному, соціальному й політичному проявах.

Автор зазначає, що процес реформування вітчизняного аграрного сектору для переходу на ринкові засади його функціонування в економічному відношенні був дуже масштабним і глибинним, у соціальному – напруженим, а в політичному – ризикованим. У правовому забезпеченні реформаційних змін до початку Столипінської реформи в царській Росії не було навіть одного відсотка того науково-методичного й експериментального матеріалу, який Україна мала на початок сучасного реформування земельних та аграрних відносин. Для обґрунтування напрямів і механізмів аграрного реформування в пострадянський період в Україні було опубліковано десятки тисяч статей, виконано значний обсяг науково-методичних та практичних розробок.

Проте лише сильні політичні лідери й державні діячі як П. Столипін, так і Л. Кучма змогли консолідувати суспільство та спрямувати дії політиків, господарників і чиновників на здійснення аграрних трансформацій, визначальною мірою забезпечивши їх завершеність.

Як наголошує автор, поштовхом для реформування аграрного сектору економіки в

^{*} Гайдуцький П.І. Аграрна реформа Л.Д. Кучми в Україні / П.І. Гайдуцький. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2015. – 448 с.

умовах розбудови ринкового суспільства стало усвідомлене переконання передусім значної частини селян про юридичну й фізичну приреченість колгоспно-радгоспного устрою та командно-адміністративної системи управління. Автор всебічно обґрунтовує неминучість такої руйнації, оскільки форми господарювання, сформовані для умов планово-розподільчої системи, стали анахронізмом в умовах ринкової економіки, гальмом у розбудові незалежної України. Лише у 1990-ті роки колгоспно-радгоспне виробництво скоротилося втричі, а його частка у загальному сільгоспвиробництві зменшилась удвічі (с. 56).

Старт широкомасштабному реформуванню земельних відносин надав указ Л.Д. Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 липня 1994 року, а початок перетворення колгоспів і радгоспів в організаційні структури ринкового типу заклав указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року. Загалом із питань аграрної реформи Л. Кучмою було підписано понад 60 президентських указів. Важливу роль у здійсненні аграрної реформи відігравали розпорядження й доручення, а також прийняті на основі президентських указів реформаторські закони. Ці акти сформували цілісний комплекс нормативно-правових рішень та організаційно-управлінських заходів аграрної реформи.

У передмові до видання автор віддає належне особистості Л.Д. Кучми і його ролі у здійсненні аграрних перетворень, основний же текст містить виклад результатів глибокого аналізу кожного поступу аграрної реформи. У семи тематичних розділах розглядаються особливі аспекти реформи, суть яких розкривається в їхніх назвах: розділ 1 «Передумови реформи»; розділ 2 «Земельна реформа»; розділ 3 «Господарська реформа»; розділ 4 «Формування аграрного ринку»; розділ 5 «Фінансова реформа в АПК»; розділ 6 «Соціальна реформа на селі»; розділ 7 «Ефективність реформи».

Висвітлено також невирішені питання підвищення рівня та якості життя сільського

населення та чому не вдалося достатньою мірою скористатися досвідом розвинутих країн.

Щодо реформування земельних відносин, то «Кучмівська» земельна реформа була дарчою, тому що мільйонам селян вона дарувала десятки мільйонів гектарів землі. Водночас ґрунтовно розглядається несприйняття Л. Кучмою такої крайності, як право абсолютного розпорядження власністю на землю без створення системи земельних обмежень і регуляторів, насамперед щодо купівлі-продажу землі, висвітлюються наслідки Столипінського й Кучмівського реформування (с. 103–111). Не оминув автор також сучасні аспекти проблеми земельного реформування, які не до кінця врегульовані указами Л.Д. Кучми та прийнятими пізніше законодавчими актами. Серед них на перше місце ставиться формування земельних відносин, паювання й оренда земельних ділянок, діяльність латифундій, що створюють серйозні загрози для сільських територій, селян і суспільства загалом, обґрунтовується нагальна необхідність запровадження цивілізованого ринку землі на противагу «тіньовому».

Особливу увагу автор приділив розв'язанню проблем паювання майна та використання цілісних майнових комплексів структурами ринкового типу, формування багатоукладності господарювання на селі. Він дійшов висновку, що результати роботи сільськогосподарських підприємств загалом довели переваги приватних форм господарювання, найпопулярнішими серед яких стали товариства з обмеженою відповідальністю й приватні підприємства.

Забезпечення ефективного функціонування аграрного ринку, як зазначає автор, потребує докорінної перебудови всієї системи економічних відносин, що охоплює виробництво, розподіл, обмін і споживання сільськогосподарської продукції, перехід від «ринку продавця» до «ринку споживача», усунення міжгалузевих суперечностей між сільським господарством, переробною та харчовою промисловістю, торгівлею і споживачами, формування розвинутої інфраструктури ринку, легалізацію зовнішньої торгівлі для аграріїв, необхідність у сучас-

них умовах запровадження ефективних механізмів державного регулювання агропродовольчого ринку.

Здійснення фінансової реформи в АПК автор розглядає через зниження податкового навантаження на сільськогосподарських товаровиробників, сплату податку на прибуток за підсумками року, запровадження фіксованого сільськогосподарського податку, спеціального режиму оподаткування ПДВ, пільгового кредитування тощо.

Він наголошує на результативності здійснених реформаційних перетворень, яка проявилася не тільки в тому, що селяни змогли реалізувати свою віковичну мрію про власність на землю, а населення країни забуло про черги у продовольчих магазинах, а й у тому, що в цілому нині сформовано ефективний у виробничому відношенні аграрний сектор економіки країни, який сповна виконує місію щодо забезпечення продовольчої незалежності країни та успішно реалізує свій експортний потенціал. Разом із тим важливе місце автор відводить розв'язанню соціальних проблем села, життєзабезпеченню сільського населення в умовах приватного підприємництва й ринкових відносин, необхідності продовження реформ у цьому напрямі, який започаткований у грудні 2000 року указом Л.Д. Кучми «Про основні засади розвитку соціальної сфери села».

Реформи в аграрній сфері, проведені за часів президентства Л.Д. Кучми, автор справедливо називає Кучмівськими, оскільки вони розв'язали багато накопичених проблем. Водночас розв'язання одних проблем породжує ряд інших, а будь-які реформи завжди натикаються на опір. Проте автор лише поверхово торкається цих питань. Нині опір реформам став гальмом розвитку аг-

рарного сектору економіки України, підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості діяльності підприємств і організацій АПК.

Незважаючи на несуттєве критичне зауваження, ознайомлення з виданням має вагомим значення для осмислення й усвідомлення важливості продовження аграрної реформи. Альтернативи продовженню реформування не існує, а здійснення подальших реформ у галузі буде ефективнішим при врахуванні досвіду їх проведення за часів Л.Д. Кучми.

Книга не залишить байдужим людей, що опікуються проблемами розвитку вітчизняного агропромислового виробництва та сільських територій. І не тільки тому, що в ній висвітлено досвід здійснення аграрних трансформацій реформаторською командою Л.Д. Кучми, представлений багатий фактажний матеріал, а й наводяться поради щодо перспективних напрямів подальшого реформування аграрного сектору у взаємозв'язку з вирішенням соціальних питань життєдіяльності сільського населення для досягнення належного рівня життя всього українського народу. В книзі зроблено спробу комплексного викладу суті та змісту аграрної реформи в Україні в історико-економічному контексті, розкриття своєрідної “дорожньої карти” реформи: від причин і передумов до способів та результатів.

Отже, дану книгу можна вважати своєрідним посібником з організації й технології реформ, що може бути корисним не тільки для політиків, політологів, науковців, а також широкого загалу читачів, не байдужих як до питань здійснення аграрної політики та аграрного реформування, так і державного будівництва в Україні загалом.

***М.Ф. КРОПИВКО, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України,
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»***

* * *